প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর
২ নং রমানাথমজুমদারেরষ্ট্রীট ।
প্রিণ্টর শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
৬৫ নং পঞ্চাননঘোষের লেন ।

अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची।

अथ प्रथमाध्यायः।

अथ द्वितीयाध्यायः।

अथ तृतीयाध्यायः।

अथ चतुर्थाध्यायः।

अथ पञ्चमाध्यायः।

अथ

निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ।

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
प्रवते	गच्छति	२०१
प्रवयाः	पुरातनम्	३०१
प्राशुः	क्षिप्रः	२१६
प्लवते	गच्छति	२०१
प्सरः	रूपम्	२६३
प्साति	गच्छति	२०९
प्सुः	रूपम्	२६२
	•	
फणति	गच्छति	२०७
फलिगः	मेघः	५५
बंहिष्ठः	अतिमहान्	२५१
बकुरः	ज्योतिरुदकं वा	३६८
बट्	सत्यम्	२६८
बत	खेदः	३६९
बतः	बलातीतः	३६९
बन्धुः	धनम्	१९०
बप्सः	रूपम्	२६१
बप्सति	अदन्ति	१७८
बब्धाम्	अद्याताम्	१७८
बभस्ति	अत्ति	१७८
बर्हणा	परिबर्हन	३६४
बर्हिः	अन्तरिक्षम्	२१
,,	उदकम्	१०३
बर्हिषद्	महान्	२५१
बलाहकः	,,	५८
बलिशानः	मेघः	५१
बल्गुले	[illegible]	[illegible]०५

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
बाधः	बलम्	१८
बाहू	बाहू	१५
बिस्यति	गच्छति	२०
बीजम्	अपत्यम्	१४
बीरिटे	अन्तरिक्षे	३४
बुन्दः	इषुः	३७
बुर्बुरम्	,,	८
बुसम्	,,	८
बृबदुक्थम	महन्त्त्यम्	३५
बृबूकम्	उदकम	८
बृहत	महत्	२४
बृहस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	३८८
बेकनाटान्	कुसीदिनः	३६८
बेकुरा	वाक्	७९
ब्रध्नः	अश्वः	१२४
,,	महान्	२४६
ब्रह्म	अन्नम्	१७६
,,	धनम्	१९०
ब्रह्मणस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	३८८
ब्राह्मणा व्रतचारिणः	उपमा	२७०,३१०
भगः	धनम्	१९९
भनति	,,	२७६
भन्दते	ज्वलति	१३१
,,	अर्चति	२७३
भन्दनाः	स्तुतीः	३३२
भरित्रे	बाहू	१६०
भरे	सङ्ग्रामे	२२१

॥ इति ॥

निरुक्तम्

(निघण्टुः)

—०००००—

टीकाभूमिका ।

महस्त्वय्यन्तकान्तारसञ्चारिकरिणं मुखे ।
महालदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणं भजे ॥ १ ॥

नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने
निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।
अवाप यास्को विविधेषु यागे-
ष्वनेन चाम्नायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्करं यो हृत्तमसः प्रकाशितपदार्थः ।
यस्य भुवनत्रयीमिव गावः प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।
अनुकृतवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम् ॥ ४ ॥

आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यद्दृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषदन्तरीणामुपघ्नम् ।
आभर्त्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,
तातं यज्ञेश्वराख्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥ ५ ॥

यज्वा रङ्गेशपुरी—पर्य्यन्तग्रामवास्तव्यः ।
विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवताकाण्ड-

रूपेण त्रिविधं गवादि-देवपत्न्यन्तं निब्रुवता नैगम-देवता-काण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपारे-अन्तानामेकचत्वारिंशच्छतत्रयाधिकसहस्रं सामान्येन 'एता-वन्त्यस्य सत्वस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि; अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुशक्यानि इत्यभिप्रायेण च उपेक्षितानि। स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम।

तत्र तु 'दिवश्चादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'—'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'-'प्रपित्वे अभीके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहु-वक्तव्यत्वात् प्रकरणश एव निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि। अतोऽन्येषां यथाक्रमेणानिरुक्तनिगमाप्रदर्श-नाच्च स्वरूपमात्रमपि अध्ययनादेवावगन्तव्यम्। तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत्। ततश्च कोश एव शरणमासीत्। तेषु च केषुचिदर्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकानि आसन्, अन्येषु च कानिचिन्न्यूनानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विश्रस्तानि अक्षराणि च विपर्य्यस्तानि। एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्य अभावात् नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमासीत्।

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्गतानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं,—स्वरादी-नीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य, नैगम-देवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्या-

नानां प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम्, बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमस्मत्परिश्रमः।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतेष्वेव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि। तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा। अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कुले समाम्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतो नामानुक्रमण्याः आख्यातानुक्रमण्याः—स्वरानुक्रमण्याः—निपातानुक्रमण्याः—निबन्धनानुक्रमण्या—तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—बहुदेशसमानीतात् बहुकोशनिरीक्षणाच्च पाठः संशोधितः। निर्वचनञ्च—निरुक्तं,(१) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां,(२) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहुदेव(ग)--श्रीनिवास(घ)--माधवदेव (ङ)–उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(छ)-भरतस्वाम्यादि(७) विरचितानि वेदभाष्याणि, (३) पाणिनीयं व्याकरणं,(४) विशेषत उणादि(क) तद्वृत्तिं, (ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां, (५) भोजराजीयं व्याकरणं, (६) कमलनयनीय-निखिलपदसंस्कारांश्च (७) निरीक्ष्य क्रियते। तत्र च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लिख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते।

निगमश्च दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्य-

मानस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यंते, अदृष्टनिगमानाञ्च पदानां निगमा अन्वेष्याः।

अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु ॥

अथ प्रथमाध्यायः।

"अथातोऽनुक्रमिष्यामः"—इत्यादि (२,५) निरुक्ते तस्य टीकायाञ्च यन्नैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदित एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः (१)। ग्मा (२)। ज्मा (३)। क्ष्मा (४)। क्षा (५)। क्षुमा (६)। क्षोणिः (७)। क्षितिः (८)। अवनिः (६)। उर्वी (१०)। पृथ्वी (११)। मही (१२)। रिपः (१३)। अदितिः (१४)। इला (१५)। निर्ऋतिः (१६)। भूः (१७)। भूमिः (१८)। पूषा (१६)। गातुः (२०) गोत्रा (२१) इत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि॥१॥

(१) गौः। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' अस्मात् 'गमेर्डोस् (उ० २, ६३)'—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः। गातेर्वा स्तुत्यर्थात् (अदा० प०) बाहुलकोक्तेः (३,३,११३) कर्मण्यधिकरणे वा। 'गोतोणित् (७,१,६०)'—इति च णिद्भावात् वृद्धिः। अत्र भाष्यम्—'गौरिति पृथिव्या नामधेयं

दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः (निरु० २, ५)'–इति। अस्य स्कन्दस्वामी–'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गति-क्रियाव्यवहारः'। अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरगोपदेशः। प्रत्ययो-पात्तकृत्यर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते, 'तत्वा' 'परिव्राजकः' इति यथा। यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति। चो वार्थे। गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य। (अदा० प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः। उदाहरणम्–'गोषदसि'–इति। गार्हपत्यो-पस्थाने विनियोगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदनात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वन्निश्चितमिति। एवमन्येष्व-प्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेयं प्रदर्शनाय निश्चित्य तत्तदर्थाभिधायित्वम्। "व्रजं गच्छ गोष्ठानम् (य०वा०सं० १, २५-२६)"–"गौर्जगार यद्ध पृच्छान् (ऋ०सं० १०,३१,१०)"–"अभवत् पृश्नी भूमना गौः (ऋ० सं० १०,३१, ६)"–इति निगमाः॥

(२) ग्मा। गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषि-तक्षि (उ० १,१५४)'–इत्यादिना विहितः कनिन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। 'गम-हन-जन-खन-घसां लोपः क्ङि-त्यनङि (६,४,९८)'–इत्युपधालोपः, औणादिकेन 'मनिन् उ०४,१४०)'–इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३,३,१) टिलोपः, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४,१,१३)। अर्थः पूर्व-वदेव। 'ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्'–इति माधवः। "दिवश्च ग्मश्चापाश्च जन्तवः (ऋ०सं०१०,४९,२)"–"दिवश्च ग्मश्च मर्त्यम् (ऋ०सं०१०,१२,६)"–इति च निगमौ। ग्म इत्यत्र छान्दसत्वाद्रूपसिद्धिः॥

(३) ज्मा। जमतिर्गतिकर्मा (निघ०२,१०) 'जमु अदने (भू०प०)'-जनी प्रादुर्भावे '(दि०आ०)'-'अञ्जू व्यक्ति म्रक्षण-कान्ति-गतिषु (रु०प०)' म्रक्षणं सेचनमिति तद्वृत्तिः। एतेभ्य 'श्वन्नुक्षन् पूषन् प्लीहन् (उ०१,१५५)'—इत्यादिना परिज्मन्निति कनिन्नन्तं सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात् (३,३,१) निरुपसर्गमपि भवति। निपातनादेव कारकविशेषसिद्धिः। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)'। गतौ पूर्ववदर्थः। अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्, जायन्ते वास्या ओषधयः। तथाचोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः (तै०उ०२,१)'—इति। अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी; 'तिस्रो मह्रीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका (ऋ०सं०३,५६,२)'—इति च श्रुतिः। म्रक्षा सिक्ता भवति वृषेण; 'तस्मादमाविमां वृष्याभ्युनक्त्यभिजिघ्रति (ए०ब्रा०१,२,१)'—इति ब्राह्मणम्। "ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः (ऋ०सं०६,५२,१५)"—"अभिक्रत्वेन्द्रभूरधज्मन् (ऋ०सं०७,२१,६)"—"ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ०सं०७, ३९,३)"—"अधज्मो अधवा दिवः (ऋ०सं०८,१,१८)"—इति च निगमाः॥

(४) क्ष्मा। 'क्षि क्षये' भूवादिः (प०), 'क्षि निवासगत्योः तुदादिः (प०), 'क्षि हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०), क्षै, जै, सै क्षये (भू०प०), 'क्षमूष् सहने (दि०प०)', 'क्ष्मायी विधूनने (भू०आ०)';—एतेभ्यः औणादिके मनिनि (उ०४, १४० बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। डापि गतावर्थ उक्तः। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षायन्ति अवयवं गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंसन्तेऽस्यां पापकृत इति वा, क्षमते वा प्राणिजातरूपं भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकीयकाले।

"पि॒ता यत्स्वां दु॑हि॒तर॑मधि॒ष्कन् क्ष्म॒या रेतः (ऋ०सं०१०,६१, ७)"—"क्ष्म॒या चर॑ति॒ परि॒ सा ह॑णक्तु नः (ऋ०सं०७,४६ ३)"—इति च निगमौ ॥

(५) क्षा। निरूपिता एव धातवः। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति सोपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, 'अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः'—इत्युक्तेर्निरुपपदेभ्योऽपि भवति। क्षायस्तु छान्दसत्वाद्यकारलोपः। अर्थः पूर्वोक्त एव। "जा॒तस्य॑ च॒ जाय॑मानस्य च॒ क्षाम् (ऋ०सं०१,९६,७)"—इति निगमः ॥

(६) क्षमा। निरूपिता एव धातुभावाः। औणादिके मनिनि (उ०४,१४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। अर्थः पूर्वोक्त एव। 'क्षमूष् सहने (दि०प०)'—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप्प्रत्ययः। "यः पार्थि॑वस्य॒ क्षम्य॑स्य राजा॑ (ऋ०सं०२,१४,११)"—इति निगमः ॥

(७) क्षोणिः। 'टुक्षु रुक्षु शब्दे' अदादिः (प०) 'वीज्या-ज्वरिभ्यो निः (उ०४,४८)'—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, गुणः णत्वम्। क्ष्णूयते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानीति वा। क्षोणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति। तदा 'कृदिकारादक्तिनो वा ङीष् वक्तव्यः (४,१, ४५ वा०)'—इति ङीष्। "नव॑न्त क्षो॒णयो॑ यथा (ऋ०सं०१०, २२,९"—"यं क्षो॒णीर॑नुचक्र॒दे (ऋ०सं०८,३,१०)"—इति निगमौ ॥

(८) क्षितिः। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०),' 'क्षि क्षये (भू० प०)' 'क्षि हिंसायां (स्वा० क्र्या० प०)'—एतेभ्योऽपि 'वसेस्तिः (उ० ४,१७५)'—इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाहुलकाद् (३,३,१) भवति, गुणाभावश्च। अथवा 'स्त्रियां

क्तिन् (३,३,९४)' कर्मण्यधिकरणे (३,३,९३) वा भवति। अर्थस्तु स्पष्ट एवोक्तः। "चेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् (ऋ० सं० ५, ३ ७,४)"—"वोहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवः (ऋ० सं० ६, २, ११)"—इति निगमौ॥

(९) अवनिः। 'अव रक्षण-गति-तृप्ति-प्रीत्य-ऽवगम-प्रवेश-श्रवण-सामर्थ्य-याचन-क्रिये-च्छा-दीप्त्य-ऽवाप्त्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-दान-भाग-वृद्धिषु (भू०प०)'—अस्मात् 'अर्त्ति सृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २, ९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः। अवति प्रजाः अव्यन्ते वा भूपैः। एतावत्स्वर्थेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः। "आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान् (ऋ० सं० १. १८१, ३)"—"यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशत् (ऋ० सं० १, १४०, ५)"—इति च निगमौ॥

(१०) उर्वी। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—अस्मात् 'महति ह्रस्वश्च (उ० १, ३०)' -इति उप्रत्ययो णलोपो ह्रस्वश्च, उरुः। 'वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)' —इति ङीष्। ऊर्णोति आच्छादयति उर्वी। महत्त्वादाच्छादयित्री भूमिः स्वस्मिन् स्थितानां वा पदार्थानाम्। वृणोतेर्वा (स्वा० प०) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) रूपसिद्धिः। 'छादनार्थं विशिष्टम्'—इति स्कन्दस्वामी। वृणोतेराच्छादनार्थत्वेऽनुवादश्च। "मा मीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा (ऋ० सं० ८,८०,८)"—इति निगमः॥

(११) पृथ्वी। 'प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)'—'प्रथि-म्रदि-भ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १, २७)'—इति कु-प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च। प्रथतेऽसाविति पृथुः। पूर्ववत् (४,१,४४) ङीष्। पृथ्वी विस्तीर्णेत्यर्थः। पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति पृथिवी। यद्वा; अन्तर्भावितण्यर्थात् प्रथतेः 'उणादयो बहु-

लम् (३,३,१)', 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते कु-प्रत्ययः। ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः। 'तत्पु-ष्करपर्णेऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (य०ब्रा० ११, १८,-१३, २)'—इति हि ब्राह्मणम्। 'पृथुना राज्ञा अवता-रिता पृथ्वी'—इति क्षीरस्वामी। "स्तृगो न क्षामत्ये॑ति पृथ्वीम् (ऋ० सं० १०, ३१, ८)"—इति निगमः। 'यत्रै-कार्थानां पदानां सन्निपातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति; अन्येषां निरुक्त्या योजनं कर्त्तव्यम्'—इति मर्यादा; अतोऽत्र क्षामित्यस्य निरुक्त्या योजनम्॥

(१२) मह्री। 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०)। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः। 'कृदिका-रात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्। मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभारावतरणाय। अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन स्वस्मादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मह्री। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) निर्वाहः। "आ नो॑ म॒ह्रीम॒रम॑तिं स॒जोषा॒ (ऋ० सं० ५, ४३, ६)"—इति निगमः॥

(१३) रिपः। 'रेपृ गतौ (भू० आ०)', 'क्विब्वचिप्रच्छ्या-यतस्तुकटप्रुजुश्रीणाम् (३,२,१७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्य-यनिर्देशात् इष्टसिद्धिः'—इति वचनात् ह्रस्वे रिपः। गौरि-त्यनेन समानार्थः। यद्वा, 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु' तुदादिः परस्मैपदी। क्विपि, फकारस्य पकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५)। कत्थन-युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्का-रिणः। यद्वा, 'लिप उपदेहे (तु० उ०)', लिप्। गोमया-दिना आलिप्यते इति लिप्। रलयोरभेदः। तथाच माध-वीयनिर्वचनानुक्रमण्यां 'लेपनाद्रेपणादपि'—इति। यद्वा;

'रपलप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' 'रपेरिच्चोपधायाः (उ० १,२५)'—इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्वं बाहुलकादन्यत्रापि भवति। आलपन्त्यस्यां प्राणिनः इति रिप्, जमि रिपः. एवंरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात् यथादृष्टं पाठः। "रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः (ऋ०सं०१०,७६,३)"—"पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः (ऋ०सं० ३,५,)"—इति च निगमौ॥

(१४) अदितिः। 'दीङ् क्षये (दि०आ०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि क्तिनि छान्दसं ह्रस्वत्वम्, नञ्समासः। अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेष्वदीना न क्षीयते इत्यर्थः। 'अदितिरदीना (निरु० ४, २२)'—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—'यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतेः क्तिनि 'द्यति-स्यति-मा-स्थाम् (७,४,४०)'—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च 'दीङ् क्षये (दि० आ०) इत्यस्यैवेदं छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम्। तथाचोक्तम्—'न संस्कारमाद्रियेत अर्थोनित्यः परीक्षेत (म० भा०)'—इति। "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ०सं०१०,११०,४)"—"तमंमृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि (ऋ०सं०८,२६,१)"—इति निगमौ॥

(१५) इला। 'ईड़ स्तुतौ (अदा० आ०)', 'ञि इन्धी दीप्तौ (रु०आ०)'। अनयोः 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) ईड़ो ह्रस्वत्वम्, इन्धे नकारलोपो धकारस्य डकारो गुणाभावश्च। ईड्यते स्तूयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां श्रीभिः। यद्वा; 'इण गतौ (अदा०प०)', 'क्तादिभ्यः कित् (उ० १,११२)'—इत्यस्मिन् सूत्रे 'बहुलानुवृत्तेः अजमन्तादपि भवति'—इति वचनात् ड-प्रत्ययः, कित्त्वाद्गुणाभावः। गवा समानार्थः। यद्वा; 'इल स्वप्न-क्षेपणयोः तु० प०)'—इत्य-

ध्यात् 'इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः कः (३,१,१३५)'—इति क-प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति अधिकरणे भवति। क्षिप्यन्तेऽस्यां भावः, स्वपन्तेऽस्यामिति वा; ड-लयोरैकत्व-स्मरणात् डत्वम्। यद्वा; 'इला'—इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २,७—२,११), इला—अन्नं गौर्वा अस्यामस्तीत्यर्श-आदित्वात् (५,२,१२७) अच्; अन्नवती गोमती वा इड़ा। बह्वृचानान्तु 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो लकारः (प्राति०)'—इति लत्वम् इला, ऋचु उदाहरणबाहु-ल्याच्च ऋग्वेद-दृष्ट-पाठः इलेति। "इ॒ळाया॑स्त्वा प॒दे व॒यं (ऋ०सं० ३,२८,४)"—"अ॒धा॒ होता॒ न्यसीदो॒ यजीयानि॒ल-स्पद॰ (ऋ०सं० ६, १, २" ['इलस्छान्दसत्वादाकारलोपः'—इति स्कन्दस्वामी]—"इ॒ळस्प॒दे समि॑ध्यसे (ऋ०सं० १०, १९१, १)"—इति निगमाः॥

(१६) निर्ऋतिः। 'निर्ऋतिर्निरमणात्' (२, ७) निरु-क्तम्। अस्य स्कन्दस्वामी='निरमणात्—निश्चलत्वेनावस्था-नात्—इत्यर्थः; रमन्ते वास्यां भूतानि'—इति। तत्र निर्-पूर्वाद्रमेः (भू० आ०) 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३, ९४) अनुनासिकलोपः, 'रमेर्मतौ बहुलम् (६,१,३४ वा०)'—इत्यत्र बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। आद्येऽर्थे निर्निश्चलत्वमाह नानवस्थानम् उत्त-रत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते निः। वैयाकरणपक्षेण तु निरुपसृष्टा-दृर्त्तेः क्तिनि निर्ऋतिः निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निश्चलवदवति-ष्ठते इत्यर्थः। "ब॒हु॒प्र॒जा निर्ऋ॑ति॒मा वि॑वेश (ऋ०सं० १, १६४,३२)"—"अ॒धा॒ श॒यी॑त॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्थे॑ (ऋ०सं १०, ९५,१४)"—इति च निगमौ॥

(१७) भूः। भू सत्तायां (भू० प०) सम्पदादित्वात् भावे

क्विप् (३, ३, ९४ वा०)। भवत्यस्यां सर्वमिति भूः। "मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ० सं० १०, ८८, ६)"—इति निगमः। रेफान्तं व्यत्ययम्, यथा—"भूर्भुवः स्वः (य० वा० स० ३६, ३)"—इति॥

(१८) भूमिः। 'भुवः कित् (उ० ४, ४५)'—इति भवतेः मिप्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। अथवा 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः। 'अभूतभूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्'—इति श्रुतिः। "न्यङ्ङुत्तानामन्वेति भूमिम् (ऋ० सं० १०, २७, १३)"—"भूमिर्भूमिमगात्"—इति च निगमौ॥

(१९) पूषा। 'पुष पुष्टौ (भू० दि० क्रया० प०)। 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधाया दीर्घः। पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति वान्नैः प्रजाः। 'सर्वार्थपोषणात् पूषा' इति भट्टभास्करमिश्रः। तथा 'पृथिवी न्यवर्त्तयत् सोषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्' इति श्रुतिः। यद्वा; 'पुष धारणे (चु० प०)'—इति धातुः। धारयति सर्वाणि भूतानि पोषयत्याभरणानीति यथा। "आ पूषञ्चित्रबर्हिषम् (ऋ० सं० १, २३, १३)"—इत्यत्र माधवः—'पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्यक्षं रूपम्'। "पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य (ऋ० सं० १०,८५, २६)"—इति, "सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा (य० वा० सं० ४, ७)"—इति निगमः॥

(२०) गातुः। 'गाङ् स्तुतौ' छन्दसि जुहोत्यादिः (भू० प०), 'गाङ् गतौ (भू० आ०)', 'कै गै शब्दे' भूवादिः (प०)। 'कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः। गीयते स्तूयतेऽसौ, स्तुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रा-

ीन्, गच्छन्त्यस्यां भूतानीति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायना इति । यद्वा, गम्यतेऽनेनेति गातुर्मार्गः, 'लुगकारे-काररेफाश्चेति वक्तव्यम् (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । गातुः मार्गवती हि भूमिः । "इन्द्राय गातुरुशतीव येमे (ऋ० सं० ५, ३३, १०)"—"अदर्शि गातु रुरवे वरीयसो (ऋ० सं० १, १३६, २)"—इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा । 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)' । 'गु-धृ-वी-पचि-वचि-यमि-[मनि-तनि] सदि-चदिभ्यस्त्रः (उ० ४, ६२)'—इति त्रप्रत्ययः । गुणः । मृगपक्ष्यादयोऽस्यामव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा । यद्वा ; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् अर्शआदित्वात् (५, २, १२७) अच् । यद्वा ; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'त्रैङ् पालने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । टाप् (४, १, ४) । गास्त्रायते रक्षति यवसोदकवत्तया । यद्वा, गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन त्रायते ते इति, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा, गोशब्दात् 'तस्य समूहः (४, २, ३७)'—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)'—इत्यनुवृत्तौ 'इनि-त्र-कट्यचश्च (४, २, ५१)'—इति त्र-प्रत्ययः । गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थीयोऽकारः । समूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि ॥ "उवाच मे वरुणो मेधिराय (ऋ० सं० ७, ८७, ४)"—इत्यत्र माधवः—'उवाच मह्यं वरुणो मेधाविने'-इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद्-विभर्त्तीति पृथिवीमाह तस्या हि यास्कपठितानि एकविंशतिर्नामानीति ॥ १ ॥

हेम (१)। चन्द्रम् (२)। रुक्मम् (३)। अयः (४)। हिरण्यम् (५)। पेशः (६)। कृशनम् (७)। लोहम् (८)। कनकम् (९)। काञ्चनम् (१०)। भर्म (११)। अमृतम् (१२)। मरुत् (१३)। दत्रम् (१४)। जातरूपम् (१५)।

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

(१) हेम। 'हि गतौ वृद्धौ च (स्वा० प०)'। अस्माद्धातो 'नामन्-सीमन्-व्योमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-व्योमन्-विधर्मन् पाप्मन् (उ० ४. १५०)'—इति मनिन्नन्तं निपात्यते। हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम्, हिनोति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्द्धते. 'ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्द्धते' —इति सुबोधिनी अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधातेर्हिरादेशो निपातनात्। हेम। "अस्य प्रेषा हेमना पूयमानः (ऋ० सं० ९ ९७. १)"—"अश्वो न खे दम आ हेम्यावान् (ऋ० सं० ४, २, ८ —इति च निगमौ। हेम्यावान्—हिरण्मयकक्ष्यया युक्तः

(२) चन्द्रम्। 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भू० प०), अस्मा 'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-क्षुदि (उ० २, १२)'—इत्य दिना रक्। चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा ह तैजसत्वात्। यद्वा, णिजन्ताच्चदेर्बाहुलकात् णिलोपः, दी यति धारयितॄन्—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा। काम्यथ वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः (निरु० ११, ५)'— इत्युक्तेः। काम्यते सर्वैः इति चन्द्रम्। "ये वध्वश्चन्द्रं वहन

(ऋ० सं० १०, ८५, ३१)"—"दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम् (ऋ० सं० १०, १०७, ७)"—इति च निगमौ॥

(३) रुक्मम्। 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)' 'युजि-रुचि-तिजां कुश्च (उ० १, १४३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वं च। रोचते तदतिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम्। "आ रुक्मैरायुधा नरः"—(ऋ० सं० ५, ५२, ६)"—"एष रुक्मिभिरीयते (ऋ० सं० ८, १५, ५)"—इति च निगमौ॥

(४) अयः। 'इण् गतौ (अदा०प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, क्रय-विक्रय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा। "अयः शीर्षा मदेरघुः (ऋ०सं० ८, १०१, ३)"—इति निगमः॥

(५) हिरण्यम्। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' अस्मात् 'हर्यतेः कन्यन् हिर् च (उ० ५, ४५)'—इति विधीयमानः कन्यन्प्रत्ययो हिरादेशश्च बाहुलकाद् भवतः। तथाच अन्यन्नित्यधिकृत्य 'हृञ इच्च'—इति भोजसूत्रम्। ह्रियते जनाज्जनमिति वा संव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्रावस्थायित्वं अस्य। अथवा हिधातुजं रूपम्,—हिनोतेः रमतेश्च धातुद्वयात् समुदितात् कन्यन्प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च, हितञ्च सत् आपदि दुर्भिक्षादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति। अथवा हर्यतेः प्रेप्साकर्मणः (निरु०२, १०);—हर्यतेः कन्यन् हिरश्च हर्यतेर्यथाप्राप्तं रूपम्। सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमिष्यते। हर्यति स्वप्रभया दीप्यते'—इति सुबोधिनीकारः। "हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ०सं०२, ३५, १०)"—इति निगमः॥

(६) पेशः। 'पिश गतौ (चु० प०)'। असुन्। अय इत्यनेन समानार्थम्। "त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा (ऋ०सं० १,

४७, २)"—इति निगमः। "हिरण्ययेन रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)"—हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २८)"—इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्यकेश्युक्तेः पेशोऽत्र हिरण्यम्। बृहदारण्यके—'तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रा मपादायान्य नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते (४, ४, ४)'—इति। यथा। वाजसनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१८, ८३)"—इत्यत्र 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युवटेन व्याख्यातम्॥

(७) कृशनम्। 'कृश तनूकरणे (दि० प०)'। 'कृ-पॄ-वृजि-मन्दि-नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति विधीयमानः क्युर्बाहुलकात् भवति। कृश्यति तनूकरोति यम्। अत्र माधवस्तु—'कृशिर्दीप्त्यर्थः। कृश्यति स्वप्रभया दीप्यते, अपि वा कर्शयति संसृष्टं, कृशमेव वा भवति संस्थानतो रजतात्'—इति। "स्वदिष्टयः कृशनिनो निरेके (ऋ० सं० ७, १८, २३)"—'अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)"—"अभिवृतं कृशनैर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, ३५, ४)"—इति निगमाः॥

(८) लोहम्। 'लुह कल्यनादौ (भू० प०)'। घञ् (३, ३, २१)। कल्यते आघर्तेऽननात्मा,—त्रिवर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्राप्यते वा। 'लूञो हः'—इति तु भोजदेवः। लुनाति छिनत्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९) कनकम्। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)'। 'वुनादिभ्यः संज्ञायाम् (उ० ५, ३६)'—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि। रुक्मादिवदर्थोऽनुसन्धेयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) काञ्चनम्। अत्र सुबोधिनी—'कचि दीप्तिबन्ध-

नयोः (भू० आ०)। कच्यते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादि-रूपेणेति। 'युच् बहुलम् (३, ३, १३०)'—इति युच्प्रत्ययः। दीर्घोऽत्र बाहुलकात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) भर्म। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'। मनिन् (३, २, ७५)। भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्य्यते आपदर्थ-मिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा। हरतेर्वा (भू० उ०) मनिनि 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३अ०)'—इति भकारः। हिरण्येन हरति—धातुजेन समानार्थेन्। "सुवी-राभिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ० सं० ८, १९, ३)"—"अरिष्ट-भर्मन्नागहि (ऋ० सं० ८, १८, ४)"—इति च निगमौ। 'वाज-भर्मभिः', 'अरिष्टभर्मन्'—इत्यत्र माधवस्तु—'भर्त्तव्यं भर्म'—इति व्याख्यत्, तदा निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) अमृतम्। नञ्पूर्वात् म्रियतेः (तु० आ०) 'नञि-मृङ्भ्यां किच्च (उ० ३, ८५)'—तन्प्रत्यये रूपम्। न म्रिय-न्तेऽनेन दृभिक्षादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा,—न हि हिरण्यस्य यस्यां कस्याञ्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते। 'अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं दध्रे अधि मर्त्येषु (अथ० सं० १९, २६, १)'—इति खैलिको मन्त्रः। न म्रियते पात्रे प्रतिपादि-तेन ध्रियमाणेन वा आयुष्करत्वात्। 'आयुर्वै हिरण्यम्'—इति श्रुतिः। तथाच खैलिको मन्त्रः—'यो बिभर्त्ति दाक्षायणꣳ हिरण्यꣳ स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घ-मायुः (य० वा० सं० ३४, ५१)'—इति। "मर्त्ता चक्राणो अमृ-तानि विश्वा (ऋ० सं० १, ७२, १)"—"शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० सं० ४, २६)"—इति निगमौ॥

(१३) मरुत्। मितममितं वा रोचते, मितममितं वा

रोचयति, माति: पूर्वार्द्धं, रौतेर्वोत्तरार्द्धम्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) साधुः। हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते, अर्थिभ्यो दीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति। तथाच सुभाषितश्लोकः—'शृणु पाणे! त्वयि न्यस्तं कियत्काणादि कङ्कणम्। इदमेवार्थिहस्तस्थं रावयति च रोचते'। यद्वा, मृङ्गो रुतिः,—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रुतिप्रत्यये रूपम्। म्रियन्तेऽनेन पुरुषा इति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) दत्रम्। 'डु दाञ् दाने (जु० उ०)'। 'अमि-चिमि-मिदि-शंसिभ्यः क्त्रः (उ० ४, १५८)'—इति विधीयमानः क्त्रो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति। 'दो दद् घोः (७, ४, ४६)'—इति दद्भावः। दीयते पात्रे दत्रम्। "इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रमस्त्य० (ऋ० सं० ३, ३६, ८)"—इति निगमः॥

(१५) जातरूपम्। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। निष्ठातकारः। 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वम्। जातः। 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)। 'खष्प-शिल्प-शष्प-वाष्प-रूप-पर्प-तल्पाः (उ० ३, २६)'—इति पप्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादुकारस्य दीर्घश्चकारलोपश्च। रोचते रूपम्। अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जातरूपम्। तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—'इह हैमवते भागे गर्भोऽयं संनिवेश्यताम्'—इत्यतः 'परिनिक्षिप्यमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम्। सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम्। जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव!। सुवर्णं पुरुषव्याघ्र! हुताशनसमप्रभम्'—इति (उ० का०)। जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितॄणामिति वा जात-

रूपम्। "जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चति (ऐ० ब्रा० ८, १८)"—इति निगमः॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि॥

अम्बरम् (१)। वियत् (२)। व्योम (३)। बर्हिः (४)। धन्व (५)। अन्तरिक्षम् (६)। आकाशम् (७)। आपः (८)। पृथिवी (९)। भूः (१०)। स्वयम्भूः (११)। अध्वा (१२)। पुष्करम् (१३)। सगरः (१४)। समुद्रः (१५)। अध्वरम् (१)। इति षोडशान्तरिक्षनामानि॥३॥

(१) अम्बरम्। 'अबिङ् शब्दे (भू० आ०)'। 'क्रदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इति अरच्प्रत्ययान्तो निपात्यते। अम्बन्ते शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिसंसर्गात्,—आकाशगुणो हि शब्दः। अथवा अर्त्तेर्धातोः 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १, २६)'—इति अमतेर्विधीयमान उप्रत्ययो बुगागमश्च बाहुलकात् (३, ३, १) भवति, तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारश्च, अम्बु। अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उप्रत्ययो बुगागमश्च। उभयत्रापि गच्छति देशाद्देशान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरि[redacted]जलम्। तद्राति ददातीत्यम्बरो मेघः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) उकारस्याकारः। तद्वदाकाशमप्यम्बरम्। 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम्। अथवा अम्बुशब्दे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—

इति इग्रिग्रहणात् डः, अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थसिद्धिः। अथवा अम्बुवद्राजते स्वस्थस्तिमितसाराम्बुवदवभासते। कल्पितोपमानश्चैतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघो भाति मतङ्गजः। सरः शरत्प्रसन्नाम्भो नभःखण्डमिवोज्झितम्॥' परमार्थतः स्वरूपमवकाशः। अथवा अम्बुमत् भवति रो मत्वर्थीयः, पूर्ववदुकारस्याकारः, अन्तरिक्षं हि वर्षोदकेन तद्वत्। "यन्नामत्या परावति यद्वाश्वो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ८. ८, १४)"—इति निगमः॥

(२) वियत्। 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणादिके क्विपि. 'गमः क्वौ (६. ४. ४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६, ४. ४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६, १. ७१)'। विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत्,—अन्तरिक्ष हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उपरतम्। 'वियच्छति न विरमति'—इति क्षीरस्वामी। यद्वा, विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् क्विप्। विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः,—आकाशे हि सर्वं व्याप्रियन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) व्योम। विपूर्वादवतेर्व्याप्त्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४. १४४)'—इति सूत्रेण मनिन्प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४. २०)'—इत्यूठि गुणः। व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत्। य[redacted]अवतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३९),—ओम, अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते। यद्वा, रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन। उणादौ तु 'नामन्-सीमन्-व्योमन् (उ० ४, १५०)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उत्वं निपात्यते। दीयते तद्वायुना

व्योम। तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना (११, ४०)'—इति। इदं निर्वचनमेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवग्रहीतत्वात्। "महस्रांक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)"—"सत्यामाशिरं पूर्व्ये व्योमनि (ऋ० सं० ८, ७०, १)"—इति च निगमौ॥

(४) 'बृहिः। बृहि वृद्धौ (भू० प०)' 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसि-प्रत्ययः। 'बृंहति वर्द्धतेऽनेन प्राणिजातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्द्धन्ते, परिवृद्धं वा स्वयं विभुत्वात्। "यस्य त्रिधात्ववृतं बृहिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)"—इति निगमः॥

(५) धन्व। 'इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)'। इदित्वान्नुम् (७, १, ५८)। 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ० १, १५४),—इति कनिन्। धन्वन्ति गच्छन्ति अस्मादापः। यद्वा, 'धनधान्ये (दि आ०)', अनेकार्थत्वादर्थनार्थः। क्वनिप्। धन्यते अर्थ्यतेऽवकाशप्रदनाय, देवतात्वात् स्वं स्वमभीष्टं वा। "यः परस्याः परावतस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)"—इति निगमः॥

(६) अन्तरिक्षम्। 'अन्तरिक्षं कस्मात्? (निरु० २, १०)'—इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—'अन्तरा मध्ये सर्वभूतानां चान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भस्थानात्मकत्वात्। अन्तरा इमे रोदसी क्षियतीति वा। अन्तरेमे चोद्याविति वा। एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम्। पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा, अन्तः-शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वपि अविनाशीत्यर्थः'—इति। सर्वत्र पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधु। "न यस्य द्यावा-

पृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८९, ६)"—इति निगमः॥

(७) आकाशम्। आङ्पूर्वात् 'काशृ दीप्तौ (दि० आ०)'—इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घप्रत्ययः। आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र। यद्वा, नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञस्तत्पुरुषः (६, २, १३६) दीर्घः। न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात्। तथाच श्रुतिः—'तिस्रो मह्वीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका (ऋ० सं० ३, ५६, २)'—इति। 'तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यति'—इति च। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै० उ० २, १,)"—इति निगमः॥

(८) आपः। 'आप्लृ व्याप्तौ (भू० प०)'। 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च (उ० २, ५५)'—इति क्विप्प्रत्ययः उपधाह्रस्वश्च। जसि 'अप्तृन्तृच्स्वसृ (६, ४, ११)'—इत्यादिना दीर्घः। व्याप्नोति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः। अप्शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः। * * *। "तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं० १०, ४५)"—इति निगमः॥

(९) पृथिवी। 'प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)'। 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च (उ० १, पा०)'। 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीप्। प्रथते पृथिवी। "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)"—"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ० सं० १०, १२१, १)—इति च निगमौ॥

(१०) भूः। भवतेः (भू० प०) क्विप्। भवत्यस्माद् वृक्षादिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) स्वयम्भूः। स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद् वादिनां पक्षे नित्यं आकाशम्। स्वयम्भूरित्युकारान्तं

केषु चित् । तदा 'मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६)' कुः । निगमस्या-दर्शनात् उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनान्निर्णयः कार्य्यः ॥

(१२) अध्वा । 'अद भक्षणे (अदा० प०)' । 'अदेर्ध च (उ० ४, ११२)'—इति वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अदनं स्वस्तिगच्छतां पत्थ्यादीनां विषमस्थानाभावात् । यद्वा, अधि-गत्यर्थः कश्चिद्धातुः, बाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इत्यध्वा । 'अधेर्गतिक्रियात्'—इति माधवः । यद्वा, अध्वा मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपथादयः । 'अतेर्धश्च'—इति भोजसूत्रम् । 'अत सातत्य-गमने (भू० प०)' । सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादय इत्यध्वा । "भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते (ऋ० सं० ६, ५०, ५)"—"अमन्मने अध्वनि वृजिने पथि (ऋ० सं० ६, ४७, १३)"—इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम् । 'पुष पुष्टौ (स्वा० प०)' । 'पुषः कित् (उ० ४, ४)'—इति करन्प्रत्ययः । पुषिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः, पोषयति भूतानि अवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । 'पुष्क वारि राति पुष्करम्'—इति क्षीरस्वामी । पुषेरन्तर्णी-तण्यर्थात् 'सृवृभूशुषियुधिभ्यः कित्'—इति विहितः करन्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । 'हृदृकसृपृवीचौपुषिमुषि-मूङ्शूभ्यः कित्'—इति करः श्रीभोजदेवः । पोषयति भूता-नीति । पुष्कोपपदाद्रातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा, वपुरित्युदकनाम (निघ० १, ११), तत्कर्तुं शीलमस्येति 'कञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३, २, २०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्, पृषोदरादिः । "विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७, ३३, ११)"—इति निगमः ॥

(१४) सगरः । सहशब्दपूर्वात् 'गॄ निगरणे (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)', सहस्य सभावः (६, ३, ७८) ।

सह गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः । सह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा । यद्वा, गीर्य्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्त्तते इति सगरः । तथाच—'रश्मयश्च देवा गरगिरः'—इत्यत्र गृ(रा)-हदेवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृतवान् । यद्वा, 'गॄ शब्दे (क्रया० पा० प०)'—इत्यादि । गीर्य्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्त्तते इति सगरः,—आकाशो हि स्वगुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्त्तते । "अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०, ८८, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः । समुद्द्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापो रश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादाने डप्रत्यये टिलोपे च रूपम् । यद्वा, संहता अभि-द्रवन्त्यनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्य्यमाणाः आदित्य-मण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः । अत्र उदित्येष उपसर्गोऽभीत्यर्थे वर्त्तते, कर्मणि डप्रत्यय इति विशेषः । सम्मो-दन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्वात् 'मुद हर्षे (भ्वा० आ०)—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना अधिकरणे रक्प्रत्यये, समो मलोपे च रूपम् । यद्वा, 'सम'—इत्येकीभावे, उदकात् उच्छब्दः, रो मत्वर्थीयः । एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदक-शब्दस्योदभावश्छान्दसः । यद्वा, सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)—इत्यादिना कर्त्तरि रक्प्रत्यये कित्त्वान्नलोपे च समुद्रः । समुनत्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः । "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१६) अध्वरम्। अध्वा व्याख्यातः (२३ पृ०)। अध्वानं मार्गं राति ददाति (अदा० प०) तस्मिन् गच्छतां पश्वादीनाम्। यद्वा, अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम्। रो त्वर्थीयः। यद्वा, ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १९), प्रतिषेधः। अध्वर्त्तव्यं न हिंस्यमित्यर्थः। नञ्पूर्वात् ध्वरतेः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (२, ३, ११८)'—इति घः। "शिशू मीलन्ती परि यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३)"—इति नगमः। 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति, तदा नैगमोऽन्वेषणीयः॥

इति षोड़शान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः (१)। पृश्निः (२)। नाकः (३)। गौः (४)। विष्टप् (५)। नभः (६)। इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्यानानीति नास्माभिरवोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेदयः (१)। किरणाः (२)। गावः (३)। रश्मयः (४)। अभीशवः (५)। दीधितयः (६)। गभस्तयः (७)। वनम् (८)। उस्राः (९)। वसवः (१०)। मरीचिपाः (११)। मयूखाः (१२)। सप्तऋषयः (१३)। साध्याः (१४)। सुपर्णाः (१५)। इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥५॥

(१) खेदयः। 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः (नि २, १५)'—इत्युक्तः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च निर्वचनं प्रदर्श्यते। 'खिद दैन्ये' दिवादिः रुधादिश्च आत्मनेपदी, 'खिद परिघाते तुदादिर्मुचादिः परस्मैपदी। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ्। खिद्यते खिन्ते वाऽनया, लोको घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले। यद्वा, परिहन्यन्ते भवतो हिंस्यन्ते अनया लोक आदित्येन, अश्वो बन्धनकाले। यद्वा; अनेकार्थत्वात् धातूनां खिदिः खेदने वर्त्तते। तथाच 'खेदनं छेदनम्'—इति माधवः। अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३, ४) खेदति छिनत्ति नाशयति तमः। तथाहि 'दीपच्छिन्नः'—इत्यादौ छिदिर्नाशने दृष्टः, घञि छिद्यतेऽश्वोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः। तृतीयैकवचनान्तस्य पाठो यथादृष्टः। "खेदया त्रिवृता दिवः (ऋ० सं० ६, ५, १५, ३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वे षणीयः॥

(२) किरणाः। 'कॄ विक्षेपे तुदादिः (प०), 'कॄञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०)। 'कॄगॄशॄजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति क्यु-प्रत्ययः। किरन्ति तापम्, एकत्रोष्णेन, इतरत्र बन्धनेन। कीर्य्यन्ते वा, आदित्येन दिङ्मुखेषु, अश्ववालेनाश्वग्रीवादिषु। यद्वा, कृणन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्यन्त एभिरश्वकिरणाः। "भिया दुल्हासः किरणा नैजन् (ऋ० सं० १, ५,४,१)"—इति निगमः आदित्यरश्मेः। "रेणुं रेरिहत् किरणं ददश्वान् (ऋ० सं० ३, ७, १२, १)"—इत्यश्वरश्मेः॥

(३) गावः। व्याख्याताः पृथिवीनामसु (१, १)। गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तुं, भौमं रसं वा हर्त्तुं गीयन्ते स्तूयन्ते स्वाभिमतसाधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च। "यत्र गावो भूरि-

शृङ्गा अयामः (ऋ० सं० २,२,२४,६)"—"को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य (१, ६, ८, १)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ। अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः। 'रशिर्यमनार्थो धातुः (सौ०)'। 'नियो-मिः (उ० ४, ४३)'—इति विधीयमानो मिप्रत्ययो बाहुल-काद् भवति। रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषय एवायं रशिः, भरत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः। बध्नन्त्युदक-मथवा बध्यते तैरुदकमश्वो वा। यद्वा, 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'अशेरश च (उ० ४, ४६)'—इति मि-प्रत्ययो रशा-देशश्च। अश्नुवते सर्वं जगत् अश्वग्रीवादि वा रश्मयः। "सूर्य्य-स्येव रश्मयो द्रावयित्नवो (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—"वि रश्मयो जनाँ अनु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३"—इति आदि-त्यरश्मेर्निगमौ। "मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—"तं रश्मिभिस्तक्वभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)"—इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभीशवः। अभिपूर्वात् 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्याका-रस्येकारश्च। जस्। अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्वग्रीवां वा। यद्वा, अभिपूर्वात् 'ईश ऐश्वर्य्ये (अदा० आ०)'—इत्यस्मात् पूर्ववत् प्रत्ययः। ईष्टे सूर्य्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं बद्धुम्। "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः। आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः। एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव। 'दीधिङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)' 'क्तिच्क्तौ च संज्ञा-याम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिचि पृषोदरादित्वादेव (६—३,

१०८) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरूह्येया। धीयन्ते विधीयन्ते प्रेष्यन्ते रसाहरणादिकर्मस्वादित्येन, धार्य्यन्ते वा वर्षार्थमुदकमेभिरादित्येन तथा। 'अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १०)'—इति निरुक्तम्। 'न वा स धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्)'—इति श्रीरामायणम्। "शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः (ऋ० मं० ३, ४, १८, १)"—इति निगमः। 'दीधितिं रश्मिमित्यर्थः'—इति (१८,६८) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषयत्॥

(७) गभस्तयः। गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् 'भस भक्षणदीप्त्योः (जु० प०)'—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्तिचीड़भावे च पृषोदरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः। गां भूमिञ्च भासयन्ति दीपयन्ति। यद्वा, गवि संसर्गे दीप्यते। यद्वा, बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८०)। गामुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति। यद्वा, 'भसिगट् च'—इति भोज-सूत्रेण तिप्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः। 'ग्रहेर्गभस्तिः'—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण तिप्रत्यये धातोरसुगागमः, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३अ०)'—इति निर्वाहः, गृह्णन्ति भौमं रसम्। "गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)"—"वृषा अंशुभ्यां गभस्तिपूतः (य० वा० स० ७, १)"—इति च निगमौ॥

(८) वनम्। 'वन षण सम्भक्तौ' भ्वादिः परस्मैपदी। 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। वन्यते सेव्यते शीतादिनिवारणाय। अथवा वनतिर्हिंसार्थः (भ्० प०)। वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः। यद्वा, 'वनु याचने' तनादिरात्मनेभाषा। वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय। यद्वा, 'वन शब्दे' भ्वादिः परस्मैपदी। वन्यते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः। "अबुध्रे

राजा वरुणो वनस्य (ऋ० सं० १, २, १४, २)"—इति निगमः। 'वननीयस्य तेजसः'—इति माधवः॥

(९) उस्राः। 'वस निवासे (भू० प०)'। 'स्फायितञ्चि-वञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, यदादित्वात् सम्प्र-सारणं बाहुलकात्, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वाभावः। वसत्येषु परंतेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा। यद्वा, उत्पूर्वात् 'स्रु गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टेरोऽन्त्यलोपश्च। उत्स्रवन्ति एभ्यो रसाः। "उस्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः॥

(१०) वसवः। 'वस निवासे (भू० प०)', 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। "शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिम-निभ्यश्च (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः। वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृष्ट्या, विवासयति वा तमः। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छ-न्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति णिलुक्। वासयितारो वा लोकानां वृष्ट्यादिप्रदानेन। "त्वमया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"—"सुगावो देवाः सदना अकर्म य आजग्म; सवनमिदं जुषाणाः। जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८)"—"हिङ्कृण्वती वसु-पत्नी वसूनाम् (ऋ० सं० २, ३, १९, २)"—इति च निगमाः॥

(११) मरीचिपाः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'। 'मृक-णिभ्यामीचिः (उ० ४, ७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः। म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः। अत्र मरीचिशब्देन मरी-चिमान् सूर्य उच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते,

मरीचिमत्सूर्य्यमण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)"—इति निगमः॥

(१२) मयूखाः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)'। अस्मात् 'मुहेः खो डयूट् च (उ० ४, २२)'—इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, डयूडागमश्च प्रत्ययस्य बाहुलका-देव। मिन्वन्ति तमः मयूखाः। खप्रत्ययाधिकारे 'मये-रूट् च'—इति श्रीभोजदेवः। मयतिर्गत्यर्थः (भू० आ०)। गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः। "दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)"—"इमे मयूखा उपसेदुरू सदः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ॥

(१३) सप्तऋषयः। 'सप्त सृप्ता सङ्ख्या (निरु० ४, २६)'—इत्युक्तेः सृपेर्गत्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद् भवति ऋकारस्याकारश्च। षड्भ्यः सकाशात् सृप्ता सङ्ख्या सप्त। 'ऋष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्धातूनां दर्शनार्थः। 'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—इति इन् प्रत्ययः। ऋषयः द्रष्टारः। सप्तसङ्ख्याकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तऋषयः। 'ऋत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः। "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः। यद्वा, 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च। समवेताः सप्त, ऋषिरपि गत्यर्थ एव प्रत्ययः। समवेता गच्छन्ति दिङ्मुखानि सप्तर्षयः। "यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)"—"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य० वा० सं०,

४, ५५)"—"अत्रासत ऋषयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः । 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)'—इति ण्यत् प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति। 'रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साध्नुवन्ति संमिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति क्षीरस्वामी, अत्र यथाप्राप्तो ण्यत्। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः। सूपसृष्टात् 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० पा० प०)'—इत्यस्मात् 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति नप्रत्ययः। 'पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् नप्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च। प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः। शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्, अथवा पूरयन्ति वा वृष्ट्या, शोभनं पतनं गमनमेषामिति वा, सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णाः। यद्वा, सुमत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः। पतनादिमन्तः सुपर्णाः। तथाच—'बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १, ७)'। अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)'—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याणपर्णं वा'—इति चेति सुमत्वर्थे बहुशो दृष्टः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)"—इति च निगमौ ॥

रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभि-

प्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि। एवं दिङ्नामस्वपि द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः(१)। आशाः(२)। उपराः(३)। आष्ठाः(४)। काष्ठाः(५)। व्योम(६)। ककुभः(७)। हरितः(८)। इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥६॥

(१) आताः। आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणः (भू० प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १९)'—इति घञ्। आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं तं कार्य्यं प्रति। यद्वा, आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बहुलवचनाद् भवति। आतताः आताः। "ऋञ्जन्त्याता: सुमखसोरासः (ऋ० सं० ३, ३, ७, ६)"—"उदातैर्जिहते बृहद्वारा (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)"—इति निगमौ ॥

(२) आशाः। आङ्पूर्वात् 'शद्लृ शातने (भू० प०)'—इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। पूर्ववड्डः। तं तमर्थं प्रत्यागमनात्। यद्वा, आ इत्येषोऽभीत्यस्यार्थे वर्त्तते। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् घञि रूपम्। आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परादिभिः संव्याप्तेः। 'आ अश्नुवते आशाः'—इति क्षीरस्वामी। अत्र पचाद्यच् (३, १, १३४)। "इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ० सं० २, ८, ९, २)"—इति निगमः ॥

(३) उपराः। उपरमन्ते आस्वभ्राणि प्राणिनो वा स्वस्वव्यापारेभ्यः। पूर्ववत् डः। "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ० सं० १, ५, २, १)"—इति निगमः। "तमस्य पृक्षमुप-

तासु धीमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)"—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आष्ठाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठतेः (भू० प०) धातोर्घञर्थे कविधानम् । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् (३, ३, १८म० भा०)'—इति कप्रत्ययः। सुषामादित्वात् (८, ३, ९८) षत्वम् । आ समन्तात् स्थीयते आभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) काष्ठाः । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २, १५)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी —'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेऽपि त एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति' । क्रान्त्वाशब्दात् पूर्वार्द्धं स्थिताशब्दादुत्तरार्द्धमित्यर्थः । पृषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)' । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २, २)'—इति क्थन् प्रत्ययः । 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७, २, ९)'—इति इड्भावः । काशन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः "नरस्त्वां काष्ठास्ववंतः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"—इति निगमः ॥

(६) व्योम । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु (३) । स एवार्थोऽत्रापि ; परिवीता वायुना । 'पवमानो हरित आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४),—इति श्रुतिः । यद्वा, विविधमोममवमस्मिन् विद्यत इति व्योम । 'ओमानमापो मानुषीरमृक्तम् (ऋ० सं० ४, ८, ९, २)'—इत्यत्र 'अन्नं वा ओमन्'—इति माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः । 'ककुभाति विस्तारयतीति ककुप्'—इति क्षीरस्वामी । 'ककुप् कुभेरुच्छ्रयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो दृश्यग्रेषूपलभ्यमानाः'—इति माधवः । केन प्रजाप-

तिना विस्तारिता इति वा। सर्वत्र 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु (३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (म० भा०)'—इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिः। "यः ककुभो निधारयः (ऋ० सं० ६, ३. २६. ४)"—इति निगमः॥

(८) हरितः। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः (उ०). 'हृ प्रसह्य करणे' जुहोत्यादिः (प०)। 'हृसृरुहियुषिभ्यः इत्याभ्यामितन्। उ० ३, ९०)'—इति इतिः। हरन्ति जह्रति वा आत्मस्थितासागादयो धनादिकम्। 'हरन्त्याभिः'—इति चीरस्वामी। "पवमानो हरित आ विवेश (ऋ० सं० ६. ७. ८. ३)"—इति निगमः॥ 'वायुर्वे पवमानो दिशो हरित आविष्ट'—इत्युपनिषत (ऐ० आ० २, १)॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि॥ ६॥

श्यावी (१)। क्षपा (२)। शर्वरी (३)। अक्तुः (४)। ऊर्म्या (५)। राम्या (६)। यम्या (७)। नम्या (८)। दोषा (९)। नक्ता (१०)। तमः (११)। रजः (१२)। असिक्नी (१३)। पयस्वती (१४)। तमस्वती (१५)। घृताची (१६)। शिरिणा (१७)। मोकी (१८)। शोकी (१९)। ऊधः (२०)। पयः (२१)। हिमा (२२)। वस्वी (२३)। इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि॥ ७॥

(१) श्यावी। 'श्यैङ् गतौ (भ्वा० आ०)'। 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाहुल-

कात् भवति। श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति। श्यावो धूमरारुणो वर्णः, तमः सम्भ्यादिबन्धात् श्याववर्णा रात्रिः श्यावी, 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)। "श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ (ऋ० सं० ३, ३, ३०, १)"—इति निगमः॥

(२) क्षपा। 'क्षप्यते सूर्य्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी। 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्त्याम्'-इति कथादिषु पठितोऽपि बहुलमेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते। 'क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्'—इति दैवम्। 'क्षपः क्षपयतेर्निगा'—इति च माधवः। क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम, आद्युदात्तस्तु क्षपणवचनः। "नृणां नर्य्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० १, ७, २२, १)"—इति निगमः। "त्वमिद्दसि क्षपावान् (ऋ० सं० ६, ५, ११, २)"—इति क्षपणवचनः॥

(३) शर्वरी। 'शॄ हिंसायाम् (क्रया० प०)'। 'कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (उ० २, ११४)'। टित्त्वात् (४, १, १५) ङीप्। शृणाति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्वस्वव्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः, शीर्य्यन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तञ्चरैः। "अति ष्कन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० सं० ४, ३, ८, ३)"—इति निगमः॥

(४) अक्तुः। 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (रु० प०)'। 'पः किच्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः तुप्रत्ययः कित्त्वञ्च बाहुलकाद् भवति। 'पाञ्जनृभ्यः क्तुः'—इति क्तुरिति श्रीभोजदेवः। 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः। अज्यते मिच्यतेऽस्यामवश्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्तुः। "विशामक्तोरुषसः पर्वहूतौ (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)"—इति निगमः॥

(५) ऊर्म्या। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'। 'ऊर्णो-

तेर्बलोपश्च (उ० १, २८)'—इति मिप्रत्ययः—इति केचित्। 'अर्त्तिरुच्च (उ० ४, ४४)'—इति मि-प्रत्ययः—इति कमलनयनः। ऊर्मिः तमःसङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य। तमर्हति (५, १, ६३)', 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् प्रत्ययः। "इन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः (ऋ० सं० ६, ६, ३२, १)"—इति निगमः॥

(६) राम्या। 'रमु क्रीड़ायाम् (भू० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थात् प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'पोरदुपधात् (३, १, ९८)'—इति यतं बाधित्वा 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)' भवति, 'अचोञ्णिति (७, २, ११५)'—इति वृद्धिः। प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः। माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति। तथाच कौषीतकिः—'ये वै के चानन्दा अन्नं पानं मिथुनं रात्र्या एव ते सन्तता अविच्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारेतरः'—इति। 'अघोरामः सावित्रः (य० वा० सं० २९, ५८)'—इत्यत्र 'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम्। 'रामश्चारौ सितेऽसिते'—इति वैजयन्ती। तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्य्यायः। स्वाश्रये रमते रामः 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३, १, १४०)'। 'तदर्हति (५, १, ६३)', 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत्। 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ० सं० ४, ५, ११, १) १)—इति श्रुतिः। यद्वा, रमणं रामः। भावे घञ् (३, ३, १८)। स्त्रीभिः सह क्रीड़ा रामः। 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। "सद्मान उषसो राम्या अनु (ऋ० सं० २, ५, २१, ३)"—इति, "आविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् (ऋ० सं० ३, २, १५, ३)"—इति च निगमौ॥

(७) यम्या । 'यम उपरमे (भू०प०)' । 'अघ्न्यादयश्च (उ०४, १०८)'—इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः । अथवा 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३, १, १००)'—इति यत् कर्त्तरि बाहुलकेन । यद्वा, यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारेणेति यथाप्राप्तो यत् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) नम्या । (९) दोषा । (१०) नक्ता । (११) तमः । (१२) रजः । (१३) असिक्नी ॥

(१४) पयस्वती । पयोऽस्या अस्तीति । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१)' । 'बहुलं छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मतुपि वत्वे च 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप् । 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भसंज्ञाविधानात् रुत्वं न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमस्वती । ताम्यन्त्यनेनेति (दि० प०) तमोऽन्धकारं तेन तद्वती । पूर्ववत् प्रक्रिया । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताची । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (चु० प०)' 'ग्रह घृ सेचने (भू० प०)' । 'अञ्जिघृषिभ्यः क्तः (उ० ३, ८६)' । सेचयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, क्षरति मेघात् दीप्तं वा स्वेन तेजसा देवतात्वादिति घृतमत्रावश्यायलक्षणं जलम्, तदञ्चति । 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च (३, २, ५९)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भू०प०) क्विनि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे, चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे, 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) शिरिणा । शोकः (अदा० आ०) अन्तर्णीतण्यर्थात् 'बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्प्रत्यये रुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । शाययति प्राणिनः शिरिणा । शाययेद्विश्वेति

माधव:। "शिरिंबायां चिदक्तुनामघोभि: (ऋ० सं० २, ६, २, ३)"—इति निगम:॥

(१८) मोकी। 'मुच्लृ मोचणे (तु० उ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्य: (उ० ४, ११४),—इति इनि बाहुलकात् कुत्वम्। 'कृदिकारादक्तिन: (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। मुच्यत्यस्यामवस्थायां मध्यम:, मुञ्चन्ति प्राणिन: स्वस्वव्यापारात् मोक्। तदस्यामस्तीति 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)—इति मत्वर्थीय ईकारप्रत्यय:, व्यत्ययेन (३, १, ८५) हल्ङ्याद्विलोप: (६, १, ६८)। "अनुव्रतं सवितुर्मोक्यागात् ऋ० सं० २, ८, २, ३)"—इति निगम:॥

(१९) शोकी। 'शुच् शोके (भ्वा० प०)', ज्वलतिकर्मा (निघ० १, १७) वा। पूर्ववत् प्रक्रिया। शोचन्त्यस्यां विरहिण:, शोकस्तेजोऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती'—इति ब्राह्मणम्। निगमोऽन्वेषणीय:॥

(२०) ऊध:। रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते। गोरूध उद्धततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति। यद्वा, उपोन्नद्धमुपरि स्पृष्टमूर्द्धमिव केनचित्। तत् स्नेहं रसानुप्रदानसामान्याद् रात्रिरप्यूध उच्यते। यद्वा, 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। असुनि (उ० ४, १८४), बाहुलकान्नलोपे दकारस्य धत्वे दीर्घे च रूपम्। उनत्त्यवश्यायेन भूतानि। 'उनत्त्यूध:'—इति क्षीरस्वामी। "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)"—"ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १९, १२)"—इति च निगमौ। ऊधनीत्यत्र छान्दसत्वादनङ् (५, ४, १३१,—१४२)॥

(२१) पय:। व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक्। निगमोऽन्वेषणीय:॥

(२२) हिमा। 'हन्तेर्हि च (उ० १, १४४)'—इति मक्-प्रत्ययो हिरादेशश्च। हन्ति (अदा० प०) पद्मानीति हिमम्, अर्शआदित्वादच् (५, २, १२७)। "शं भानुना शं हिमा शं घृणेन (ऋ० मं० ७, ८, १३, ४)"—इति निगमः॥

(२३) वस्वी। 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः। वस्ते आच्छादयति लोकमिति अवश्यायस्तमो वा, तद्वती वसुः। 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति ईकारः, 'वृषादीनाञ्च (६, १, १०२)'—इत्याद्युदात्तत्वम्। यद्वा, प्रशस्यवचनाद् वसुशब्दात् 'वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीष्, सर्वभूतरमणत्वाद्रात्र्याः प्राशस्त्यम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि॥ ७॥

विभावरी (१)। सूनरी (२)। भास्वती (३)। ओदती (४)। चित्रामघा (५)। अर्जुनी (६)। वाजिनी (७)। वाजिनीवती (८)। सुम्नावरी (९)। अहना (१०)। द्योतना (११)। श्वेत्या (१२)। अरुषी (१३)। सूनृता (१४)। सूनृतावती (१५)। सूनृतावरी (१६)। इति षोड़शोषोनामानि॥८॥

(१) विभावरी। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' विपूर्वः। 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३, २, ७४)'—इति वनिप्। 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रेफौ। विशेषेण भाति दीप्यते

आदित्यकिरणसम्बन्धात्। "आपप्रुषी विभावरि (ऋ॰ सं॰ १, ८, ३, ६)"—इति निगमः॥

(२) सूनरी। शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन इतप्रत्ययादिलोपः। अथवा बहुव्रीहिः, पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः। नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानीं शोभनत्वम्। तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना'—इति। यद्वा, सूनरी शोभनं नयति कालम्। 'णृ नये (क्र्या॰ प॰)' सुपूर्वात् 'अच इः (उ॰ ४, १३४),' 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा॰)'—इति ङीष्। सूनरी सुधना। यद्वा, 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः। 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। व्यत्ययेनावधारणाभावश्चाप्यते। "ज्योतिष्कृणोति सूनरी (ऋ॰ सं॰ ५, ६, १, १)"—इति निगमः॥

(३) भास्वती। 'भासृ दीप्तौ (भ्वा॰ आ॰),' क्विप्। भासत इति भासः प्रकाशः। भासा, तद्वती भास्वती 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भ-संज्ञया पदकार्य्यं रुत्वं न भवति भास्वती। "भास्वती नेत्री सूनृतानाम् (ऋ॰ सं॰ १, ८, १, ४)"—इति निगमः॥

(४) ओदती। 'उन्दी क्लेदने (रु॰ प॰)'। उन्देर्लटः शतरि 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति शतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणाभावः, सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति ङिद्वद्भावात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, व्यत्ययेन गुणः, 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्। उनत्त्यनयायेन ओदती। "प्रदं न वेत्योदती (१, ४, ४, १)"—इति निगमः।

(५) चित्रामघा। 'चिञ् चयने (खा० उ०)'। 'अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)'—इति क्त-प्रत्ययः, चित्रम्। मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे कविधानमित्यत्र परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कप्रत्यये 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) घत्वम्। मह्यते दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाश्चर्यभूतं धनं यस्या इति चित्रामघा, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। "वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"—इति निगमः॥

(६) अर्जुनी। 'अर्ज सर्ज अर्जने (चु० प०)'। अर्जेर्णिलुकि उनन्प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति। यद्वा, 'अर्ज गतिस्थानार्जनेषु (भू० प०)'। बाहुलकादुनन्। गम्यते तदर्थिभिः तिष्ठति स्वाश्रये। अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तच्चात्रादित्यरश्मिसम्बन्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०), यद्वा, अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन हल्ङ्याादिलोपः। "या गोमतीरुषसः सर्ववीरा (ऋ० सं० १, ८, ४, ३)"—इति श्रुतिः। "द्विपच्चतुष्पदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)"—इति निगमः॥

(७) वाजिनी। वाज इत्यन्ननाम (निघ० २, ७), वाजो हविर्लक्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)'—'ऋन्नेभ्यो ङीप् (४, १, ५)'। यजमानेभ्यो यानि देयान्यन्नानि तैस्तद्वती वा। "वायुविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, ३, ५)"—इति निगमः॥

(८) वाजिनीवती। वाजो बलं वेगो वा तेन तद्वती वाजिनी, काली उषसः स्वभूता तेन तद्वती वाजिनीवती।

यद्वा, वाजो हविर्लक्षणम् अन्नादयस्या अस्तीति वाजिनी याग-सन्ततिः, तद्वती वाजिनीवती। यद्वा, वाजमन्नं तद्वती वा वाजिनी, कासौ अवयवभूतेनान्नेन तद्वती अन्न संहतिः, तया अन्नसंहत्या तद्वती वाजिनीवती। यद्वा, द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेऽवातिततरोमत्वर्थीयः अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजि-नीवतीत्विषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति माधवः। 'सञ्ज्ञा-याम् (८, २, ११)'—इति वा 'छन्दसीरः (८, २, १५),—इति वा मतुपो वत्वम्। "व्येभ्यः सुभगे वाजिनीवति (ऋ० सं० ६, २, २२, ३)"—"सुम्नभ्यं वाजिनीवति (ऋ० सं० ३, ८, ७,४)"—इति निगमौ॥

(९) सुम्नावरी। सुपूर्वात् 'म्ना माने (अदा० प०)'—इत्य-स्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीय-मानो डप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। सुष्ठु आम्नायते अभ्यस्यते इति सुम्नं सुखं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते। तथाच—'सुखं सुम्नातेः, प्रजा वै पशवः सुम्नम्,—इतिमाधवः। तदस्या अस्ति। 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीप्रौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। सुम्नावतीत्यर्थः। "सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—इति निगमः॥

(१०) अहना। 'अहि गतौ,' भुवादिरात्मनेपदी, 'अह व्याप्तौ,' स्वादिः परस्मैपदी। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्वस्य नकारलोपः। अहन्ते गच्छ-न्त्याकाशे प्रतिदिनं स्वयं गच्छतीति वा। व्याप्नोति स्वभासा लोकं व्याप्यते वादित्यरश्मिभिः। "यद् यद्दहना गात्यच्छ। (ऋ० सं० २, १, ४, ४)"—इति निगमः।

(११) द्योतना। द्यन्तात् 'द्युत दीप्तौ (भू॰ आ॰)'—इत्यस्मात् 'ण्यासश्रन्थो युच् (३, ३, १०७)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि युच्, 'णेरनिटि (६, ४, ५१)'—इति णिलोपः। द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात्। यद्वा, केवलात् 'अनुदात्तेतश्च हलादेः (३, २, १४९)'—इति युच्। द्योतते स्वयं द्योतना। "सिषासन्ती द्योतना शश्वदागात् (ऋ॰सं॰ २, १, ४, ४)"—इति निगमः॥

(१२) श्वेत्या। 'श्विता वर्णे (भू॰ आ॰)'। अघ्न्यादित्वात् (उ॰ ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः। श्वेतते श्वेत्या। 'श्विता वर्णे' इति वर्णसामान्ये सामर्थ्यात् शुक्लवर्णेऽपि शेषे पर्य्यवसितं द्रष्टव्यम् उषसि तथा दर्शनात्। "रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात् (ऋ॰ सं॰ १, ८, १, २)"—इति निगमः॥

(१३) अरुषी। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः (प॰), 'ऋ गतिप्रापणयोः' भूवादिः (प॰)। 'ऋनहिभ्यामुषन् (उ॰ ४, ७४)', पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः। इयर्त्ति गच्छति वादित्योदयेनास्तं प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतॄन् ऐश्वर्य्यादि। यद्वा, आङ्पूर्वात् 'रुच दीप्तौ (भू॰ आ॰)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् डुषच्, टिलोपः, आङो ह्रस्वश्च, आरोचते अरुषी। यद्वा, अरुषमिति रूपनाम (निघ॰ ३, ७), सामर्थ्यादत्र शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुषी। 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)'। "अश्वेव चित्रारुषी (ऋ॰ सं॰, ३, ८, ३, २)" —इति च निगमः॥

(१४) सूनृता। (१५) सूनृतावती। (१६) सूनृतावरी। सुष्ठु ऊन्यते अप्रियैरिति सून्। सुपूर्वात् 'ऊन परिहाने (दि॰ आ॰)'—इत्यस्मात् क्विप्। ऋतमिति सत्यनाम (निघ॰ ४, १९)। सून् च तदृतञ्च सूनृतम्, पृषोदरादित्वात् (६, ३,

१०८) न-लोपाभावः। प्रियश्च सत्यश्च। पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरत्र मतुप्, अन्यत्र 'छन्दसीवनिपौ च (५, २ १२२वा०)'—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्वौ, 'अन्येषामपि दृश्य (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। यद्वा, प्रियसत्यरूपा वाच सूनृता उच्यन्ते। "मुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—"उदीरय प्रति मा सूनृता उषः (ऋ० सं० १, ४. ३, २)"—इत्यादिदर्शनात् तद्वत्यः सूनृतादयः। दीर्घ नापेक्षणीयः। यद्वा. सूनृतेत्यन्ननामसु (निघ० २, ७) पाठा दन्नम्। सूनृता धननाम माधवपक्षेण अन्नवत्यो धनवत्यो वा सूनृतादयः। "रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती (ऋ० सं० २, १, ८, ५)"—"रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति (ऋ० सं० १, ६, २६, ४)"—"चिकित्वित् सूनृतावरि (ऋ० सं० ३, ८, ३,४)"—इति च निगमाः क्रमेण॥

इति षोडशोषोनामानि॥ ८॥

वस्तोः(१)। द्यौः(२)। भानुः(३)। वासरम्(४)। स्वसराणि(५)। घ्रंसः(६)। घर्मः(७)। घृणः(८)। दिनम्(९)। दिवा(१०)। दिवेदिवे(११)। द्यविद्यवि(१२)। इति द्वादशाहर्नामानि॥९॥

(१) वस्तोः। अत्र स्कन्दस्वामी—'वस्तोरितीदृशमेवेदं नाम, न विभक्त्यन्तरम्, "दोषावस्तोर्हविष्मती घृताची (ऋ० सं० ५, १, २४, १)"—"दोषावस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे (ऋ० सं० १, ७, १८, १)"—इति समस्तस्यापि दर्शनात्। वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योतत इति द्यौः। एवं सर्वत्र'—इति। वस्ते

(अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः। व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३, ४, १३)। "कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमः। कुह कोति सप्तमी-सामानाधिकरण्यात् दोषावस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययत्वं-गच्यवसितः॥

(२) द्यौः। 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)', बाहुलकात् डो-प्रत्ययः (उ० २, ६४)। द्योतते किरणसम्बन्धात्। यद्वा, 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)', 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभो-जदेवः। अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः। 'ओतोणित् (७, १, ९०)'—इति वृद्धिः। "मध्ये आरोधने दिवः (१, ७, २२, १)"—इति निगमः॥ केचित् द्युरिति पठन्ति। तदा 'डिच्च'—इत्यधिकारे 'द्युद्रुभ्यां च'—इति भोजसूत्रेण उप्रत्ययः। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)' द्युतेरेव वा 'अश्ना-दयश्च (उ० ५, ३०)'—इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः। उभयत्र पूर्वोक्त एवार्थः। "द्युभिरक्तुभिः परि-पातमस्मान् (ऋ० सं० १, ७, ३७, ५)"—"त्वमग्ने द्युभि-स्त्वमाशुशुक्षणि (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमौ॥

(३) भानुः। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)', 'भादाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)। भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव। "उद्व्या उषसो भानुरर्त्त (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः। रश्मि-र्भानुरिति माधवोक्तमहर्भवितुमर्हति॥

(४) वासरम्। 'वस निवासे (भू० प०)', णिजन्तः शब्दो-ऽपि विपूर्वस्यार्थे वर्त्तते। 'अर्त्तिकमिभ्रमिदिविचमिवासिभ्य-श्चित् (उ० ३, १२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः। विवासयति अप-नयति शीतादिकम्। यद्वा, वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽ-रच्। वसत्यस्मिन् सुखेनेति वासरम्। यद्वा, 'वाश्च दीप्तौ

(दि० आ०)' पूर्वस्मादेव सूत्रादरच् दीप्यते वासरम्। यद्वा, विपूर्वात् सर्त्तेर्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्येकारस्याकारः पृषोदरादित्वात्, विविधं सराणि सृतानि विस्तीर्णानीत्यर्थः। 'वासराणि वेसराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'वेसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः। सादृश्येन चात्र वर्त्तते। यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वजात्या गर्दभत्वजात्या सम्पन्नः। एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन सम्बन्धाद् वेसरसदृशत्वाद् वासरम्'—इति। "अह्नानीव सूर्य्यो वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)"। अह्नानीत्यनेन पौनरुक्त्यादन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) स्वसराणि। स्वशब्दे उपपदे सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, १३४)। स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति। अपि च, स्वरित्यादित्यनाम (निरु० २, १४)। सर्त्तः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'। अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र सर्त्तिः। स्वरित्येतस्य रेफलोपः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। आदित्येन सार्य्यते। स हि स्वोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति। यद्वा, सुपूर्वात् 'असु क्षेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् कदरादित्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः। सुष्ठु अस्यन्ते क्षिप्यन्ते सूर्य्येण स्वोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वसर इहेत्युपरिष्टात्'—इति माधवः "उस्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः॥

(६) घ्रंसः। 'ग्रह उपादाने (क्र्या० उ०)' अस्मात् घञि पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गकारस्य घकारो नुगागमः हकारस्य सकारः। गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा अवश्याया आदित्येन।

"यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि (ऋ०सं० ४, २, ३, ३)"—इति निगमः ॥

(७) घर्मः । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प०),' 'घर्मः (उ० १, १४६)'—इति मप्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दीप्यते रश्मिसम्बन्धात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) घृणः । जिघर्त्तः (जु० प०) 'इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । पूर्ववदर्थः । "घृणा वर्याऽरुषासः परि ग्मन् (ऋ० सं० ३, ७, १८, ६)"—इति निगमः ।×

(९) दिनम् । 'दो अवखण्डने (दि० प०)', पूर्ववदीणादिकेन नक्प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६), 'द्यतिस्यतिमास्थाम् (७, ४, ४०)' —इतीत्वम् । द्यतितमः दिनम् । "अधा सरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् (ऋ० सं० ५, २, २८, १)"—इति निगमः ॥

(१०) दिवा । द्योतनात् । अव्ययमिदम् । "दिवा पिपित्वेऽवसागमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)"—"दिवा नक्तमवसा शन्तमेन (ऋ० सं० ४, ४, १७, ३)"—इति निगमौ ॥

(११) दिवेदिवे । 'दिवु क्रीड़ाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (दि० प०)' । 'दिवेर्डिविः'—इत्यधिकरणे डिविप्रत्ययः । दिव्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः । दिव्शब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति । चतुर्थी वा व्यत्ययेन । ततो वीप्सादिः (८, १, ४), दिवसे दिवसे इत्यर्थः । यथादृष्टं पठितमिदं नाम । "उप त्वाग्ने दिवेदिवे (१, १, २, २)"—"दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः (ऋ० सं० ५, १, १५, ६)"—इति च निगमौ ॥

(१२) द्यविद्यवि । द्योशब्दो व्याख्यातः (२) । सप्तम्येक-

वचनं, वीप्सादि पूर्ववत्, "मिमीमसि त्वविंचवि (ऋ० सं० १, २, १६, १)"—इति निगमः॥

इति द्वादशाहर्नामानि॥ ८॥

अद्रिः(१)। ग्रावा(२)। गोत्रः(३)। वलः(४)। अश्नः(५)। पुरुभोजाः(६)। वलिशानः(७)। अश्मा(८)। पर्वतः(९)। गिरिः(१०)। व्रजः(११)। चरुः(१२)। वराहः(१३)। शम्बरः(१४)। रौहिणः(१५)। रैवतः(१६)। फलिगः(१७)। उपरः(१८)। उपलः(१९)। चमसः(२०)। अहिः(२१)। अभ्रम्(२२)। वलाहकः(२३)। मेघः(२४)। दृतिः(२५)। ओदनः(२६)। वृषन्धिः(२७)। वृत्रः(२८)। असुरः(२९)। कोशः(३०)। इति त्रिंशन्मेघनामानि॥१०॥

'ग्रा उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)'—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरुच्य प्रदर्श्यते।

(१) अद्रिः। 'अद भक्षणे (अदा०प०)'। 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४पा०)'—इति क्रिन्प्रत्ययः। अत्ति हि मेघो वर्षार्थमादित्यरश्मिभिराहृतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैरभिहृष्टं जलम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तत्रोपचर्यते, अदन्त्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा। यद्वा, नञ्पूर्वात् 'दृ विदारणे (क्र्या०प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्प्रत्ययः टिलोपश्च। अदरणीय इत्यद्रिः पर्वतः। "विद्युता

ऽयवुः सान्वद्रेः (१, ८, १६, १)"—इति मेघस्य निगमः। "मान्तरिक्षं नादृयुः सोमो यथाः (ऋ०सं० ८, ४, १५, २)" —इति पर्वतस्य ॥

(२) ग्रावा:। इन्तेः (अदा० प०) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्वनिप्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) धातोर्ग्रादेशः। हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहन्नहिम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)'—इति श्रूयते। हन्यतेऽनेन सोमः। यद्वा, 'गृ निगरणे (तु० प०)', 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)', गृणातिस्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५), एभ्यः पूर्ववत् क्वनिपि अडागमः। इग्रिग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम्। गिरत्युदकं वर्षितुम्। अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्यार्थे वर्त्तते, समुद्गिरति जलं वृष्टिसमये, समुद्गीर्णं इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति ग्रावा मेघः। पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गिरति निर्झरजलम्, समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादिशब्देन, शब्दकारी, स्तूयते च पदार्थबाहुल्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति ग्रावा। "इन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४, १, २९, ५)"—इति मेघस्य निगमः। "ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३३, २)"—"ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)"—इति पर्वतस्य निगमौ ॥

(३) गोत्रः। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'। 'गुधृवीपचिवचियमि[मनितनि]सदिक्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'—इति त्रप्रत्ययः। मेघो गर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति, गूयते शब्दार्तैर्वा,—'अहो! अयमतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः' इति। यद्वा, गामुदकं रश्मिभिराहृतं वर्षायति-

रिक्षेषु त्रायते पालयति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। (शरदादिषु हि मेघेषु घनीभूतास्तिष्ठन्त्यापः। गां पशुजीतिं त्रायते वा वृष्ट्या पानीयप्रदानात्। पर्वतोऽपि निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु धारणाद् रक्षति च गाश्च सुयवसवत्तया गोत्राः। "गोत्रा भिन्दन् दधीचे मातरिश्वने (ऋ० सं० ८, १, ५, २)"— "त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)"— "उद्गोत्राणि ससृजे दंसनावान् (ऋ० सं० ३, २, २५, ४)"— इति च मेघनिगमाः। "गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८, ५, २२, ६)"—इति पर्वतस्य॥

(४) वलः। 'वृ आवरणे (स्वा० उ०)'। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। अपि लकारादित्वात् लत्वम्। यद्वा, 'वल संवरणे (भू० आ०)' अस्मात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घः। व्रियतेऽनेन दिश आकाशश्च मेघः पर्वतेनापि स्वशरीरेण भूमिराकाशश्च संव्रियते। "अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"—इति निगमो मेघस्य। "इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानाम् (ऋ० सं० ८, २, १५, ६)"—इति पर्वतस्य॥

(५) अश्नः। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)', 'अश भोजने (क्र्या० प०)', आभ्याम् 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'— इति विधीयमानो नक्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, चुत्वं च न भवति 'शात् (८, ४, ४४)'—इति प्रतिषेधात्। उभावपि व्याप्नुत आकाशमश्नोतश्चोदकम्, एको वर्षितव्यमपरो वृष्टम्। अशनेन चात्र तत्स्थत्वं लक्ष्यते। "अश्नापिनद्धं मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८, २, १८, २)"—इति मेघस्य। निगमोऽन्वेषणीयो वा॥

(६) पुरुभोजा: । 'भुज पालनाभ्यवहारयो: (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'विदिभुजिभ्यां विश्वे (उ० ४, २३१)'—इति विश्व-शब्दे उपपदे विहितोऽसुप्रत्यय: पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकात् (३, ३, १) भवति, पुरु बहु प्राणिजातं भुनक्ति पालयति, वृष्टिप्रदानेन मेघ:, पर्वतो हि दुर्भिक्षादेरक्षति । 'समुद्र: पर्वतो राजा इव दुर्भिक्षनाशक:'—इत्युक्त: । पुरु अभ्यवहरति, सामर्थ्याज्जलमत्र विशेष्यम्, एको वर्षितव्यमपरो हि वृष्टमिति विशेष: । बहुभिर्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्रियते वा । मेघस्य त्विन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितार:, पर्वतस्य तत्तद्देशा-धिपतय: । मेघ: खलूच्छ्रुदकद्वारेण अभ्यवह्रियते । द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

(७) वलिशान: । 'वल संवरणे (भू० आ०),' औणादिक: क्विप् । 'ईश ऐश्वर्ये' अदादिक: (आ०) । लट् शानच् । संवृण्व-न्नाकाशमीष्टे वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं संवृण्वन्नीष्टे दुर्भिक्षादेर्मनुष्यादीन्रक्षितुम् वलीशान इति, लोकवेदनिघण्टौ दृष्टान्तात् पृषोदरादित्वात् ह्रस्व: । निगमा-वन्वेषणीयौ ॥

(८) अश्मा । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०),' 'अश भोजने (क्र्या० प०)' । 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४, १४४)'—इति मनिन् । अभ्र इत्यनेन समानार्थ: । "अपावृणोदुरो अश्मव्रजानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)" -इति मेघस्य निगम: । "यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान (ऋ० सं० २, ६, ७, ३)"—इति पर्वतस्य । अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥

(९) पर्वत: । 'पॄ पालनपूरणयो: (क्र्या० प०)' । 'भृमदिप-र्वतिपृशकिभ्यो वनिप् (उ०४,१०९)' । पृणन्ति पालयन्ति अक्ष-यविणं पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि । यद्वा, प्रौषातेर्बाहुलकात्

(३, ३, ९) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रौण-वन्ति स्वाश्रयमिति। पर्वाण्यवयवाः सन्त्यस्य 'पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः। मेघस्य पर्वतस्य च देवतात्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवय-विनि बहु यक्तम्। यद्वा, परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम्। यद्वा, 'पर्व पूरणे (भू० प०)', अस्मात् 'भृमृदृशियजिपर्विपच्य-मितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)'—इत्यतच्प्रत्ययः। पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झरनदीप्रवाहादिना भूमिस्वोन्नत्याकाशञ्च पूरयति। "नि पर्वता अद्मसदो न सेदुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"वलित्या पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"—इति मेघस्य निगमौ। "यद्द्रयः पर्वताः साकमाशव: (ऋ० सं० ८, ४, २८, १)"—"प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति च पर्वतस्य॥

(१०) गिरिः। 'गॄ निगरणे (तु० प०)', अथवा 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)', गृणाति: स्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५)। किदिति वर्त्तमाने (उ० ४, १३७), 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च इः (उ० ४, १३८)'—इति इप्रत्ययः, 'ॠत इद्धातोः (७, १, १००)'—इतीत्वम्, गिरिः। पावेत्यनेन समानार्थः। "गिरांविभ्राड् गिरिर्घृणिर्न भ्राजते तुजा शवः (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)"—इति पर्वतस्य। "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (ऋ० सं० २, २, २४, २)"—इत्युभयस्य॥

(११) व्रजः। 'व्रज गतौ (भू० प०)'। 'गोचरसञ्चरवह-व्रजव्यजापण निगमाश्च (३, ३, ११९)'—इति निपातनात् घः, करणाधिकरणयोस्तदतिरिक्ते कारकेऽपि घो भवति।

व्रजत्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजो मेघः, मेघवाहनो हीन्द्रः पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति। अथवा स्वशरीरेण भूमिमन्तरिक्षञ्च व्रजति। व्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा। "अप व्रजमूर्णुथः सुप्रास्यम् (ऋ० सं० ७, ८, १८, ३)"--इति मेघस्य निगमः। "व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः (ऋ० सं० ३, ४, १४, १)"—इति पर्वतस्य॥

(१२) चरुः। 'चर गतिभक्षणयोः (भू० प०)'। 'भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उप्रत्ययः। चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघाद्वर्षाकाले, पर्वतानां निर्झरलक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः, चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्य्यते भक्ष्यते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः। "स नो वृषन्नमुं चरुम् (ऋ० सं० १, १, १४, १)"—इति मेघस्य निगमः। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥

(१३) वराहः। 'वृणोतेः (स्वा० प०)'। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यकारः (अप्), वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वाद्धरतेः 'कर्मण्यण् (३, २, १)'। वरमुदकमाहरतीति वराहः। वर उदकलक्षण आहारोऽस्येति वा वराहः (निरु० ५, ४) आङ्पूर्वाद्धरतेर्घञ्। 'वरमाहारमाहार्षीः'—इति च ब्राह्मणम्। पृषोदरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः। यद्वा, वरशब्दे उपपदे हरतेराङ्पूर्वात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'-इति बाहुलकात् डप्रत्ययः। वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्त्तते। वरमुत्कृष्टमुदकं वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् 'वृह उद्यमने (तु० प०)'। अन्तः पूर्ववत् डः। यद्वा, वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थात् डः। वरमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाधारयति प्राणिभिः,

पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयतीत्युच्यते। वर आहारोऽस्येति वा। वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा। वरं मूलं वृहत्युच्छत्यस्मादिति वा (निरु० ५, ४)। वरं वरमित्यत्रैकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः। वरशब्दाद् वृहेश्च वराह इत्यर्थः। वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव वा। "विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १, ४, २८, २)"—"वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)"—इति च मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥

(१४) शम्बरः। 'शमु उपशमे (दि० प०)'। अत्रान्तर्णीतण्यर्थः। 'शमेर्बन् (उ० ४, ९१)'—इति बन्प्रत्ययः। शमयति नाशयति असुरानिति शम्बो वज्रः। यद्वा, शातयतेर्बाहुलकात् बन्प्रत्यये पृषोदरादित्वात् शमादेशः। शम्बोऽस्य प्रहर्त्तृत्वेनास्ति। रो मत्वर्थीयः। प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रेरितो मेघात् पर्वतानाञ्च पक्षच्छेदसमये। यद्वा, सम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्वा० प०) 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यपि सम्बरः सन् वर्णव्यत्ययेन शम्बरः। सं व्रियते मेघेनाकाशं, भूमिः पर्वतेन। यद्वा, शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १, १२), मत्वर्थीयस्य लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम्। "उतादर्दमन्युना शम्बराणि वि (ऋ० सं० २, ७, १, २)"—"अधूनोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)"—इति मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥

(१५) रौहिणम्। 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)', भावे घञ् (३, ३, १८) रोहः आरोहणम् आदित्यपक्ष्यादीनामस्मिन्नस्तीति। 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)', रोहि अन्तरिक्षम्। 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण्, 'इनण्यनपत्ये (६, ४, १६४)'—इति प्रकृतिभावः रौहिणः। अन्तरिक्षे हि गच्छति

मेघः, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्चेति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते। यद्वा, बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्प्रत्यये रोहिण इन्द्रः। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण् रौहिणः। आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, 'तुराषाण्मेघवाहनः (अम० को० १, ४७)'—इति तत्पर्य्यायेषु पठ्यते। अप्सरोभिः सह रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता। यद्वा, उभयत्रापि छेद्यछेदकभावेन सम्बन्धः। तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते 'प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा दृंहदेति'। "अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् (ऋ० सं० १, ७, १६, २)"—"यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः (ऋ० सं० २, ६, ८, २)" —इति निगमौ क्रमेण॥

(१६) रैवतः। रेवत्यो गावः 'पशवो वै रेवतीः'—इति श्रुतेः। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्। मेघो हि सर्वत्र वर्षति यवसं पानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्तद्वत्तया। यद्वा, रयिरस्यास्तीति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्, 'सञ्ज्ञायाम् (८, २, ११)'—इति वत्वम्, सर्वस्य धनस्येशित्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः। पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम्। निगमावन्वेषणीयौ॥

(१७) फलिगः। प्रतिफलति तत् फलम्। तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यन्तं पर्वतो हि दृष्टमिति विशेषः। डप्रकरणे 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति गमेर्डप्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्णं

उदकं फलि,

तद्गच्छतीति पूर्ववत्। माधवस्तु—फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा'—इति निरवोचत। तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु ग्रीष्मजन्यं तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, अन्तकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम्। कृषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते। तथाच कालिदासः—'त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः'—इति मेघकाव्यम्। पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षादिफलसंयुक्तो गच्छति च। फलवत्त्वदशायाम्। फलेर्गमि गम्यादित्वादिन्, गमेः पूर्ववत् डः (३, २, १०१) इति च। "वलं रुरोज फलिगं रवेण (ऋ० सं० ३, ७, २६, ५)"—इति निगमः॥

(१८), (१९) उपरः, उपलः। 'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)'—इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थः—'आ उपर उपल इति, आङ् अभिविधौ मर्य्यादायामित्यन्ये, विना उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः। आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं एतयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम्। तयोरेकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह—'उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २, २१)'—इति। वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् 'तेषामुपरः स्थविष्ठो मध्यमः'—इति तत्सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम्। मर्य्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघस्यैवेति। यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते प्राणिन् अस्मिन्निति, मेघपक्षे पाप इति। अभिविधिपक्षे 'नेदं निर्वचनम्'—इति। अनेर्विधीयमानो उप्रत्ययः (१, १, ८७)

बाहुलकाद्रमेर्भवति (३, ३, १), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३९) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, २)। 'उपरो जलवापनात्'—इति माधवः। वपेः कृदरादित्वात् (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात्। 'उपरमिव हि नभस्यभ्रं भूमौ पर्वतस्य'—इति माधवः। अत्र श्रीभोजः—'वृषिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलच्प्रत्ययः। व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगच्छ्यते। मेघनामत्वे तत्र—"एषामुपरा उदायन् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)"—इति निगमः। पर्वतानां चान्वेषणीयः। "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (ऋ० सं० २, ४, ४, ३)"—इति। अत्र 'उपरा अश्माच्छिला दीर्घाः'—इति माधवः॥

(२०) चमसः। 'चमु अदने (भू० प०),' 'अत्यविचमि (उ० ३, ११३)'—इत्यादिना असच्॥

(२१) अहिः। 'इण् गतौ (अदा० प०),' 'इन् सार्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य हकारो व्यत्ययेन। एत्यन्तरिक्षे। अयतेरेव गत्यर्थादिन्प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः। यद्वा, 'अहि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन्प्रत्ययः, बाहुलकान्नलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते। इप्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पात्रलोपश्च'—इति। यद्वा, 'अहव्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अह्नोति आप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा। यद्वा, आङ्पूर्वाद्धन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४, १३३)'—इति इण्प्रत्ययो डिच्च, आ समन्तात् हन्ति भिनत्ति जलमाभिमुख्येन, हन्ति गच्छत्यन्तरिक्षम्। यद्वा, केवलादेव हन्तेर्बाहुलकादिण्प्रत्ययो डिच्च, हिः हन्ता, न हन्ता अहन्ता, अहिः अहिंसक इत्यर्थः, सर्वदा लोकस्य वर्षप्रद-

त्वात्। माधवेन तु—'त्वमपामपिधाना वृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिसम्बभूव सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'—इति प्रदर्शितम्। तेन चैतद् युक्तम्। अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः। "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, ४)"—इति। नदीवचनोऽन्तोदात्तः। 'इन्द्रोदत्तं परि जानादहीनाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)"—इति। अत्राहिशब्दस्य घनामत्वेनाभाषयत् स्कन्दस्वामी। "दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३८, १)"—इति निगमः॥

(२२) अभ्रम। 'अभ्र गतौ (भ्० प०),' पचाद्यच् (३, १, १३४), अभ्रन्त्यन्तरिक्षे। आपो रातीति वा अप्शब्दे कर्मण्युपपदे रातेर्दानार्थात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३),' पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३, ४, ८८। न भ्रंस्यत्यस्मादापो वर्षासमयादन्यत्रेति वा। यदुक्तं—'न भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि नान्यतः'—इति। नञ्पूर्वात् 'भ्रसभ्रंस अधःपतने (भ्० आ०'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डप्रत्ययः। न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २, १०१)। "प्राणः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी (ऋ० सं० ७, ३, १, ३)"—"उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्त्ति (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)"—इति च निगमौ॥

(२३) वलाहकः। वलाकाभिर्हीयते गम्यते इति वलाहकः, वारिवाहको वा, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) वर्णागमादिना साधुः। वराहशब्दाद्वा 'सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ७५)', रेफस्य लकारः। उक्तार्थो वराहशब्दः (१३), विकृतस्यासाधारणार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) मेघः । 'मिह सेचने (भू० प०)', पचाद्यच् (३, १, १३४), न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः । "वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय (ऋ० सं० २, ४, २६, ३)"—"अस्मिन् मेघे विद्युत्"—इति च निगमौ ॥

(२५) दृतिः । 'दृ विदारणे (क्र्या० प०)' । 'दृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० ४, १७८)'—इति तिप्रत्ययः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति । दीर्य्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा । "दृतिं सुकर्ष विषितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)"—"इन्द्रासो विसृजद् दृतिम्"—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः । उदकशब्दे उपपदे ददातेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट् । ओदनः उदकदातेत्यर्थः । यद्वा, 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)', 'उन्देर्नलोपश्च (उ० २, ७२)'—इति युच्प्रत्ययः, गुणः, उनत्ति वनभूमिम् ओदनः । "धारयन् पक्वमोदनम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(२७) वृषन्धिः । 'वृष सेचने (भू० प०)', 'कनिन्युवृषीत्यादिना (उ० १, १५४) कनिन्, वृषा । शत्रुजयादिसाधनत्वात् कामानां वर्षिता यज्ञः, सन्निधीयतेऽस्मिन्निन्द्रेण प्रहारकाले 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ९३)'—इति किप्रत्ययः नलोपाभावश्छान्दसः । "विषन्धिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, मुगागमश्छान्दसः । निगमदर्शनाभावादनिर्णयः । "वृषा वृषन्धिश्चतुरश्रिरस्यन् (ऋ० सं० ३, ६, ७, २)"—इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम् ॥

(२८) वृत्रः । वृणोतेराच्छादनार्थात् (स्वा० प०) 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विन्तिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्—' ... इति क्रन्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, आच्छादयति असौ जलम् नभः ।

वर्त्ततेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्प्रत्ययः, गच्छत्यसौ अन्तरिक्षं नभः। वर्द्धतेर्वा वृद्ध्यर्थात् (भू० आ०) बाहुलकात् रन्, धकारस्य तकारो व्यत्ययेन, वर्द्धते हि वर्षासु मेघः। ब्राह्मणोक्ता एतासो वयोऽप्यर्थाः—'यदिमांल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्, स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् अवर्द्धत'—इति। "वृत्राय वज्र मीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)"—"यद्भुन्यद् वृत्रवधे विवेशपः (ऋ० सं ८, ८, ५, १)"—इति च निगमौ॥

(२८) असुरः। 'असु क्षेपणे (दि० प०)', 'असिमसोरुरन् (उ० १, ४२,—४३)'—इति उरन्प्रत्ययः, अस्यति क्षिपति भूमौ जलम्। यद्वा, अस्यते क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्थम्। यद्वा, असि (भू० प०) तिष्ठति 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इत्यादिना उप्रत्ययः असुः। शरीरे वसतीत्यसुः प्राणः। 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असुशब्देनात्र जलमुच्यते। तद्राति, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। यद्वा, जलवान् प्राणवान् वा। रो मत्वर्थीयः। यद्वा, 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' भौवादिकः स्वरितेत्, पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन्। असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम्। यद्वा, 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५), सुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थः। "दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)"—इति च निगमौ॥

(३०) कोशः। क्रोशतेः शब्दकर्मणः (भू० प०) पचाद्यचि (३, १, १३४) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९, रेफलोपः कोशः।

मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति। कुष्यतेर्वा वृत्त्यर्थात् (दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे षकारस्य शकारः, इषुमात्रमवर्द्धतेत्युक्तम्। कोशतिश्छादनार्थ इति माधवः, पूर्ववदनच्छादयत्यसौ कृत्स्नं नभः। जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश इत्यन्ये। यद्वा, 'कु शब्दे (तु० आ०)', 'कुदापाभ्यः शः'—इति श्रीभोजदेवः, कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं करोति कोशः। "दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)"—"महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० सं ४, ४, २८, ३)"—इति च निगमौ॥

इति त्रिंशन्मेघनामानि॥ १०॥

श्लोकः(१)। धारा(२)। इला(३)। गौः (४)। गौरी(५)। गान्धर्वी(६)। गभीरा(७)। गम्भीरा (८)। मन्द्रा(९)। मन्द्राजनी (१०)। वाशी (११)। वाणी(१२)। वाणीची (१३)। वाणः(१४)। पविः (१५)। भारती (१६)। धमनिः (१७)। नालीः (१८)। मेना (१९)। मेलिः (२०)। सूर्य्या (२१)। सरस्वती (२२)। निवित्(२३)। स्वाहा(२४)। वग्नुः(२५)। उपब्दिः(२६)। मायुः(२७)। काकुत्(२८)। जिह्वा (२९)। घोषः(३०)। स्वरः(३१)। शब्दः(३२)। स्वनः(३३)। ऋक्(३४)। होत्रा(३५)। गौः (३६)। गाथा(३७)। गणः(३८)। धेना(३९)।

म्नाः(४०)। विपा(४१)। नुम्ना(४२)। कशं (४३)। धिषणा(४३)। नौः(४५)। अक्षरम् (४६)। मही(४७)। अदितिः(४८)। शची (४९)। वाक्(५०)। अनुष्टुप्(५१)। धेनुः(५२) वल्गुः(५३)। गल्दा(५४)। सरः(५५)। सुपर्णी (५६)। बेकुरा (५७)। इति सप्तपञ्चाशद्‌ वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु॰ २, २१—२३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकप्रत्यादीनि वाङ्नामानि। उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्य्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्नुलक्षणा माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्र्यपि देवता वागिष्यते। सर्वतस्त्वस्या मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति। स च वाक्शब्दः 'वचि परिभाषणे (अदा॰ प॰)'—इत्यस्मात् धातोः 'क्विप् वचि (उ॰ २, ५४) (३, २, १७८ वा॰)' —इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः॥

(१) श्लोकः। 'श्रु श्रवणे (भू॰ प॰)' 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ॰ ३, ४१)'—इति कन्प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति, गुणः, कपिलकादित्वात् लत्वम्, श्रूयते इति श्लोकः; यद्वा, श्लोक सङ्घाते (भू॰ आ॰)' 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८), श्लोक्यते पद्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यशसि च श्लोकः (३, ३, २)'—इत्यमरसिंहः। "ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द (ऋ॰ सं॰ ३, ६, १०, ३)"—"श्लोको न

ग्रातामपि वाजो श्रस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(२) धारा। 'धृञ् धारणे (भू० उ०)' 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिचि 'एरजण्यन्तानाम् (३, ३, ५६ भा०)'—इत्यस्याप्रापकत्वादेव 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति। यद्वा, धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४), लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा। "तनसहे सुधारा"—इत्यत्र धारा वाङ्नाम। "धारा सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ५, २४, १)"—"यः समाट् धारामृतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३) इला। 'इल क्षेपणे (तु० प०)' इगुपधेभ्यः (३, १, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति। क्षिप्यते प्रेर्य्यते उच्चारणकाले प्राणेन, इला। बह्वृचानां लत्वमुक्तं पूर्वमेव। यद्वा, 'ईड़ स्तुतौ (अदा० आ०)'—'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)' आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), पृषोदरादिः (६, ३, १०८), ईड़्यते स्तूयतेऽनया देवता ईड्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा। यद्वा, इलेत्यन्ननाम (निघ० २, ७), अकारो मत्वर्थीयः यजमानानां देयेनान्नेन हविर्लक्षणेन वा तद्वती इला। "अभि न इला यूथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(४) गौः। व्याख्याता पृथिवीनामसु (१)। गच्छति यज्ञ-स्याहूता, गीयते स्तूयते वा। "अयं स शिङ्क्ते येन गौरभी-वृता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(५) गौरी। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६)। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्र (उ० २, २७)'—इत्यादिसूत्रेण रन्-

प्रत्ययान्तो गौरशब्दो निपातितः, तस्माद्रुचेर्धातोर्गोवादेशः, ‘षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)’—इति ङीष्। स्वया दीप्त्या ज्वलति वाग्देवतात्वात्। यद्वा, ‘गूरी उद्यमने (तु० आ०)’ अस्मात् इति पूर्ववन्निपातनादुकारस्योकारः, ‘रोरि (८, ३, १४)’—इति रेफलोपः, ङीष्, गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम्, उद्यमनं चास्य प्रकाशनम्। यद्वा, ‘गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)’—इत्यस्मान्निपातनादिति वृद्धिः, गवते गर्जितलक्षण-मव्यक्तशब्दं करोतीति गौरी। यद्वा शुक्लवर्णत्वात् गौरी, ‘भास्वत्कपर्दां शशिकलामिन्दुकुन्दावदन्ताम्’—इत्याचार्य्याः, ‘सर्वशुक्ला सरस्वती’—इति च। “गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३. २२, १)”—“सोमो गौरी अधिश्रितः (ऋ० सं० ६, ७, ३८, ३)”—इति च निगमौ॥

(६) गान्धर्वी। गविगन्ध्यज्यङ्गो वः। ‘धृञ् धारणे (भू० उ०)’—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा वप्रत्ययः, उपपदस्य गवादेशः, गन्धर्वः, गोर्यज्ञस्य धारयितेन्द्रः। भोजस्तु ‘गन्धेरक् च’—इति वप्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च। गन्धयते अर्दयति हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः। ‘गन्ध अर्दने’—इति धातुश्चुरादिरात्मनेपदी। ‘तस्येदम् (४, ३, १२०)’—इत्यण्, ङीप् (४, १, १५), गान्धर्वी। ऐन्द्रीत्यर्थः। तथाच ब्राह्मणम्—‘अथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्वैन्द्री (ऐ० ब्रा० २, ४, २)’—इति। यद्वा, गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषामियम्। तथाचैतरेयब्राह्मणे—‘सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् (ऐ० ब्रा० १, ५, १)’—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम्। ‘तां गन्धर्वोऽवदीत् गर्भे अन्तः’—इति श्रुतिः। “अग्निर्गान्धर्वीं पथ्यां ऋतस्य (ऋ० सं० ८, ३, १५, ६)”—इति निगमः॥

(७) गभीरा, (८) गम्भीरा। भीयन्ति (दि० प०) रातीति (अदा० प०) भीराः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। गवां भीरा गभीरा गम्भीरा च। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गोशब्दस्य गभावो गम्भावश्च। स्तनयित्नु-लक्षणा हि माध्यमिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति। यद्वा, उणादौ गभीरादिसूत्रेण गमेर्धातोरीरन्प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ० ४, ३४)। गच्छति यज्ञे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः। यद्वा, 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' भौवादिकः (आ०), अस्य ह्रस्वत्वं, भषान्तादेशः, वा च नुम् निपात्यते। प्रतिष्ठिता स्वस्मिन् स्थाने, लिप्सन्ते वा प्राणिभिः, ग्रथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा। उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

(९) मन्द्रा। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भू० आ०)'। गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः। "स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० ५, २, २२, ३)" —इति निगमः ॥

(१०) मन्द्राजनी। मन्द्रशब्दो व्याख्यातः। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' ल्युट्। मन्द्रमजनं गमनं क्षेपणं प्रेरणमुच्चारणं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम्। (४, १, ४१ ग०) "मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि (ऋ० सं० ७, २, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११) वाशी। 'वाशृ शब्दे' दैवादिकः (आ०)'। 'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिकमिवाशिवादिवारिभ्य इञ् (उ० ४, १२१) कर्मणि कारके वा दृश्यते, वाशिः। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्, वाशी। "ते वाशीमन्त ईष्मिणो अभीरवो (१, ६, ११, ६" — "वाशीभि-

स्वर्वताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"—इति च निगमौ॥

(१२) वाणी। 'वण शब्दे (भू० प०)'। बाहुलकादिञ् (उ० ४, १२१) (३, ३, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०)। "वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, १०)"—"अभिवाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत (ऋ० सं० ७, ५, ६, ३)"—इति निगमौ॥

(१३) वाणीची। वाणीं स्तुतिरूपां वाचमञ्चति गच्छतीति विगृह्य 'ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५९) क्विनि, नलोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीप्। "रथे वाणीच्याहिता (ऋ० सं० ४, ४, १५, ४)"—इति निगमः॥

(१४) वाणः। वण्यते शब्द्यते वाणः। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। यद्वा, वणनं शब्दनं वाणः, भावे घञ् (३, ३, १८), अर्शआदित्वादच् (५, २, १२७)। स्तुतिमती हि वाक्। "दीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् (ऋ० सं० ३, ६, १२, ४)"—इति निगमः॥

(१५) पविः। 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)' 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इप्रत्ययः। पुनाति हि वाक्। 'पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)'—इति मन्त्रः। पूयते वा सङ्कीर्तनादिना, 'वाचं शौरिकथालापप्रसङ्गे पुनीमहे' इत्युक्तेः। पूयतेऽनयेति वा शुद्धिकरणं हि वाक्। 'पवित्रं हि वाग् विदुषाम्'—इति माधवः। "वाणस्य चोदया पविम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)"—इति निगमः॥

(१६) भारती। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (भू० उ०)' 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)'। भरतपश्चात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च (५,४,३८)'—इति स्वार्थि-

कोऽण्, ङीष् (४, १, १५)। बिभर्त्ति जगद्धर्षप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन। अथवा 'अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि बिभर्त्ति'—इति वाजसनेयकम्, तदीया भारती। तथाच 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १, ८)। अथवा 'भरतः (निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङ्नाम, तदीया, स्तुतिसाधनत्वात् भारती। "आ भार॑ती भार॑तीभिः स॒जोषा॒ (ऋ० सं० २, ८, २३, ३)"—इति निगमः॥

(१७) धमनिः। धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४), 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनिप्रत्ययः। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन। यद्वा, 'धमति'—इति वधकर्मस्वपि पठ्यते (निघ० २, १९)। हन्त्यनया शापाक्रोशादिरूपयेति। तथाच 'वज्र एव वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २, ३, ३)। 'वाक्सायका वदनान्निःसरन्ति पौराहताः'—इति च महाभारतम्। "इन्द्रे॑ गि॒रां धमनि॑ पप्रथुन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः॥

(१८) नाली। 'नल गन्धे (भू० प०)' 'वमिवपियजिराजिव्रजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्, व्यत्ययेन सोविसर्जनीयः। 'गन्ध अर्दने (चु० आ०)' 'अर्द हिंसायाम् (भू० प०)'—इति पठ्यते। गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्, सूचयति परमर्माणि। "श्यमं॑स्य धम्यते ना॒लीः (ऋ० सं० ८, ७, २३, ७)"—इति निगमः॥

(१९) मेना। 'मान पूजायाम् (चु० आ०)'—इत्यस्मात् 'बहुलमन्यत्रापि इनच् भवति (उ० २, ४६)'—इति वचना-

दिनच्, बहुलग्रहणान्नलोपः। पूज्यतेऽनया गुर्वादिरुपदेश-वाक्येन, पूज्या वा देवतात्वात्। "ग्नामेनां कृष्वत्रच्युतो भुवद्गोः (ऋ० सं० ८, ६, १०३)"—इति निगमः। 'मेनां गर्जितशब्दम्'—इति माधवः॥

(२०) मेलिः। सम्पर्कार्थो धातुः (चु० आ०)। पूर्ववत् बाहुलकादिञ्। सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक्। तथाच—'वागर्थाविव सम्पृक्तौ'—इति (रघौ १, १) कालिदासः। 'मेलिं मदन्त पित्रोरुपस्थे (ऋ० सं० ३, १, २७, ४)"—इति निगमः। मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिनमित्यर्थः। "मेलिः स्यात् वाण-योजनात्"—इति माधवः॥

(२१) सूर्य्या। सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भू० प०), सुवतेर्वा प्रेरणा-र्थात् (तु० प०) 'राजसूयसूर्य्य (३, १, ११४)'—इत्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः। सरति गच्छति श्रोतॄन् प्रति, कर्णशष्कुलिं वा सुवति प्रेरयति चोद-नारूपा पुरुषादीनिदं कुर्विति। यद्वा, सुपूर्वादीरतेः 'कृत्य-ल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि क्यपि निपात-नाद्रूपसिद्धिः। सुष्ठु ईर्य्यते उच्चार्य्यते इति सूर्य्या। यद्वा, 'षु प्रेरणे (स्वा० उ०)' 'सुसूधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्प्रत्ययः। प्रेर्य्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा 'छन्दसि स्वार्थे,—इति यत्प्रत्ययः, सूर्य्या। यद्वा, सूरयो मेधाविनः, तानर्हति 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत्प्रत्ययः। यद्वा सूरिषु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। निगमो-ऽन्वेषणीयः॥

(२२) सरस्वती। सर्त्तेरसुन् (उ० ४, १८४) सरः। गद्य-पद्यादिरूपेण प्रसरणमस्यास्तीति 'प्रज्ञायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१), 'बहुलं छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्यतो मतुपि

ङीष्। यद्वा, सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२)। सर्वस्त-इसो वृष्ट्यधिदेवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक्। सैव चासौ नदी सरस्वती। तदुक्तं भाष्यकारेण—'तत्र सरस्वती-त्येतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति (निरु० २, २३)' —इत्यादिना। "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)" इति निगमः देवतायाः। "इयं शुष्मेभिः (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इत्येषा नद्याः॥

(२३) निवित्। 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', निपूर्वः। 'सत्सू द्विषद्रुहदुह ३, २, ६१'—इत्यादिना क्विपि [अन्त-र्णीतण्यर्थत्वात् विदि] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधे-यम्। "तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम् (ऋ० सं० १, ६, १५, ३)"—इति निगमः॥

(२४) स्वाहा। यस्य नाम्नो यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपेणैव लिख्यते। अत्र निरुक्तम्—'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा (निरु० ८, २०)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहे-त्येतत् स्वाहाकृतिशब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होमम-न्त्राणां कर्त्तव्यः, 'न ह वै आहुतयो देवान् गच्छन्ति य अव-षट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति (शत० ब्रा० ८, ३, ६, १४)'—इतिश्रुतिः। स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽ-वश्यम्भावित्वात्। अयमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह। अथवा प्रजापतेः स्वा आत्मीया वागाहेति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः। अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुद्देशेन व्यागात्, तस्य यजमानो सौवं प्राहेति स्वाहा, सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य अष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना। अथवा यद-

नेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठुमर्य्यादया जुहोतीति, एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः। इदन्तु जुहोतेरिति। अत्र भास्करमिश्रः—'स्वयं सरस्वती आह ब्रूते'। 'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'—इति ब्राह्मणम्। स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति। संस्कारविशेषानवधारणान्नावगृह्यते। अत्र चीरस्वामी—'सुष्ठु आह्वयति स्वाहा'। अत्र स्वाहाशब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजायावाचित्वमित्यर्थः। भाष्ये तु स्वाहाशब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तेष्ट्टानि निर्वचनानि लिखितानि, तेषु यच्चोक्तुतं तद् गृह्णन्तु विद्वांसः। तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्य्यभावः श्रूयते। 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ० उ० १, ८)'—इति। तस्मादग्नेर्वाचश्च सम्बन्धात् अग्नायी स्वाहा वागित्युच्यते। वाति वातात्मत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः। निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यत्रान्वेषणीयः॥

(२५) वग्नुः। 'वच भाषणे (अदा० प०)', 'वचेर्गश्च (उ० ३, ३२)' इति नुप्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च। वग्नुः वाचा समानोऽर्थः। "वग्नुं मियर्त्ति यं विदे (ऋ० सं ६, ८, ४, १)"—"इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ (ऋ० सं० ७, ४, १३, ३)"—इति च निगमौ॥

(२६) उपब्दिः। उपपूर्वात् पदेर्मत्यर्थात् (दि० आ०) 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययो बाहुलकादुपधालोपः, 'न पदान्तद्विर्वचन (१, १, ५८)'—इत्यनेन जश्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'झलां जश् झशि (८, ४, ५३)'—इति पकारस्य बकारः। उप समीपे भक्तावां गच्छति, उप आचार्य्यसमीपे गम्यते इति वा। यद्वा, उपपूर्वात् ददातेः

(जु॰ उ॰), द्यतेः (दि॰ प॰), दयतेः (भू॰ आ॰) वा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (३, ३, ९२)'—इति किप्रत्ययः कर्त्तरि भवति बकारश्चोपजनः। उपेत्य ददातीत्यभिलषितम्, प्रयोक्तॄणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति भक्तानिति वा उपब्दिः। "आघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः (ऋ॰ सं॰ ८, ४, २९, ४)"—"उपब्दिरियर्त्ति सोमः (ऋ॰ सं ७, ३, २४, ५)"—"शृगव आयुता मुपब्दिः (ऋ॰ सं॰ २, ४, ९, २)"—इति निगमाः॥

(२७) मायुः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या॰ उ॰)'। कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ॰ १, १)', 'मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि च (६, १, ५०)'—इत्यात्वम्, 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)'—इति युक्। क्षिप्यते प्रेर्य्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति वृष्ट्युदकं भूमाविति वा। "मिमाति मायुं ध्वसनावधिश्रिता (ऋ॰ सं॰ २, ३, १९, ४)"—इति निगमः॥

(२८) काकुत्। 'कैगैरै शब्दे (भू॰ प॰)'। सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा॰) क्विप्। कां शब्दं करोतीति का, मृगय्वादित्वात् कुः (उ॰ १, ३६) बाहुलकात् तकार उपजनः। यद्वा, 'कक वक लौल्ये (भू॰ आ॰)', 'मृग्रोरुतिः (उ॰ १, ९१)'—इत्येष बाहुलकात् (३, ३, १) अस्माद् भवति णिच्च काकुत्। ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः, तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः, एकार्थाश्च काकादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति। ककुदुच्चस्थानमस्यास्तीति काकुत्। मत्वर्थीयस्य लुक्, छान्दसो दीर्घः, सर्वथा पृषोदरादिरयं शब्दः। "या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा

(ऋ० सं० ४, ७, १३, २)"—इति निगमः॥

(२८) जिह्वा। 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा'—इति निपाताः। 'लिह आस्वादने (अदा० उ०)', वप्रत्यये, अस्यादेर्जकारो निपात्यते। लेढ्यास्वादयत्यनया ग्रन्थविषयावसानान्। यद्वा, आह्वयतेः (भू० उ०) जुहोतेः (जु० प०) वायं यङन्तस्य कः, सम्प्रसारणम् 'अभ्यस्तस्य च (६, १, ३३)'—इति, सम्प्रसारणे च 'न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिषेधादुवङादेशे रूपम्। जोहुवाति पुनः पुनराह्वयति शब्दं करोति रसान् वादत्ते जुहोत्यस्यात्मनि, जोहुवा सति ओकारस्येकारादेशे उकारलोपे च जिह्वा। "पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० ३, ७, २६, १)"—"अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)"—इति च निगमौ॥

(३०) घोषः। 'घुष शब्दार्थः (भू० प०)', 'हलश्च (३, ३, १२१)'—इति घञ्। घुष्यते शब्द्यते घोषः। "उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)"—"इन्द्रे घोषा असृक्षत (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)"—इति च निगमौ॥

(३१) स्वरः। 'स्वृ शब्दोपतपयोः (भू० प०)', पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)। स्वर्य्यते शब्द्यतेऽनेन देवता, उपतप्यतेऽनया मर्मस्पृक्प्रयुक्तयेति वा। स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३, १)। स्वर्य्यते स्तूयते देवतात्वात्। 'गोचरसञ्चर (३, ३, ११९)'—इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घः। यद्वा, स्वरति देवतामिन्द्रादिम्, पचाद्यच् (३, १, १३४)। "स्वरश्च मे श्लोकश्च मे (य० वा० सं० १८, १)—इति निगमः॥

(३२) शब्दः। शपत्याक्रोशे शाशपित्यां दाशौ। अस्य वृत्तिग्रन्थः—'शपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक्। भाषां

तृतीये इति योगविभागात् अचतुर्थेऽपि तृतीयं भवति'—इति । शब्दनं शब्दः'—इति चीरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । "शब्दो गांगेयो मीमांसा च"—इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । 'स्वन शब्दे (भ्वा० प०)' 'स्वनहसोर्वा (३, ३, ६२)'—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । "सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः (ऋ० सं ७, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(३४) ऋक् । 'ऋच्यते (तु० प०) स्तूयतेऽनया । यद्वा, स्तूयते स्वयं देवतात्वात् । 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)'—इत्यस्मात् सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप् । "ऋचा वनेम मानृचः (ऋ० सं० ८, ५, २७, ३)"—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा । 'हु दानादानयोः (जु० प०)' 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६८)' । हूयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः, हूयतेऽस्यां प्राणः, हूयते वा प्राणः । तथाच—'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ए०) । यद्वा, होत्रेति यज्ञनाम (निघ० ३, १७), हूयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य वागित्युच्यते तत्साध्यत्वात् । वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम् (गो० ब्रा० ५,४,५,४,५) । ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे प्रैषे—"वनेम तद्धोत्रया चितन्त्या (ऋ० सं० २, १, १७, २)"—इति निगमः, "वीतिहोत्रं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १८, ३)"—इति च निगमः ॥

(३६) गीः । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), औणादिकः क्विप्, 'ऋत इद्धातोः (७, १, १००)' 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः (८, २, ७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८), रेफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गीः । "तमिद्वर्धन्तु नो गिरः (ऋ० सं० ६, १, १०, ३)"—इति निगमः ॥

(३७) गाथा। 'गै शब्दे (भू० प०)' अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४), 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् (उ० २, ३)'। गायतीत्यसौ देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा। "तं गाथया पुराण्या (ऋ० सं० ७, ४, २५, ४)"—"युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथया (ऋ० सं० ६, ७, २, ३)" इति निगमौ॥

(३८) गणः। गण 'गणने' चुरादिरदन्तः (प०)। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। 'अतो लोपः (६, ४, ४८)। गण्यते या गणः, अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति। गणेति केचित् पठन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः।

(३९) धेना। दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा। यद्वा, 'धेट् पाने (भू० प०)' 'धेट इच्च (उ० ३, १०)'—इति नप्रत्ययः इकारश्चान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना। पानमत्र स्वीकारः। यद्वा, आस्वादः। धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना। तथाच—'तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)। यद्वा, 'धिवि प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् नप्रत्ययो नकारवकारयोर्लोपश्च, गुणः, धेना। प्रीणयति हि वाक् सुष्ठु प्रयुक्ता। 'धेना वाक् प्रीणनाद्धि वा'—इति माधवः। "धेना जिगाति दाशुषे (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—"जनानां धेना अवचाकशद्वृषा (ऋ० सं० ७, ८, २५, १))"—इति च निगमौ॥

(४०) ग्नाः। गमेर्धातोः (भू० प०) 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति बाहुलकात् नप्रत्ययो भवति टिलोपश्च। टाप् (४, १, ४)। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। जानन्ति काममिति ग्नाः। यद्वा, गच्छति यज्ञं प्रभृत्। 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१, १, २८, ३)' इत्यत्र 'छन्दांसि वै ग्नाः'—इति

ब्राह्मणम्'—इति माधवः। तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीनां वाग्रूपत्वात् ग्नाव्यपदेशः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४१) विपा। 'विप् प्रेरणे (चु० प०)'। सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। तृतीयैकवचनम्। प्रेर्य्यते मनसा विपा। 'मनसा वा इषिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—इति ब्राह्मणम्। "वरुणाय विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)"—इति निगमः। गिरेति पदं निरुक्त्या योजनीयम्॥

(४२) नग्ना। न गच्छति पितृकुलात् बाल्यात्, अनावरणापि न गच्छति लज्जामिति वा। 'नग्निकाऽनागतार्त्तवा'—इत्यमरः (२, ६, ८)। नग्ना कन्या। ग्नाशब्दः पूर्वमेव निरुक्तः, इह नपूर्वः। नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतः 'न लोपो नञः (६, ३, ७३)'—इति न भवति। "नना"—इति केचित्। नमतेर्नप्रत्ययो बाहुलकान्मकारलोपश्च। नमयत्यनयेति नना। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४३) कशा। 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थः। पचाद्यच् (३, १, ११४)। आकारस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम्। प्रकाशयत्यर्थान्। यद्वा, खेशया मतौ वर्णव्यत्ययादिना कशा, वागपि मुखात् काशते तत उपलब्धेः। यद्वा, 'कश शब्दे (भू० प०)'। अत्र शब्दायते कशा। यद्वा, 'कश गतौ (भू० प०)' अच् (३, १, ११४)। गच्छति गन्तव्यम्। "या वां कशा मधुमती (ऋ० सं० १, २, ४, ३)"—इति निगमः॥

(४४) धिषणा। धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः। धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मबुद्धिः कर्म वा। सनोति सम्भजते इति सनोतिः (षणु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदह्रस्वत्वे च धिषणा। यद्वा, 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा० प०)'। 'धृषेर्धिष् च सञ्ज्ञा-

याम् (उ० २, ८०)'—इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा। प्रगल्भसमर्था रक्षितुं जगद् वर्षप्रदानेनेत्यर्थः। यद्वा, 'दिधिषामि शिक्वे: (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे'—इत्यस्मात् 'धिष शब्दे (जु० प०)'—इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात्। शब्दायते वा मेघे अधिश्रिता 'निर्माति मायुं धिषणावधिश्रिता (ऋ० सं० २, ६, १८, ३)'—इति श्रुतिः। "आपश्च मित्रं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १, ७, ३, १)"—इति निगमः।

(४५) नौः। 'नुद प्रेरणे तु० उ०)' 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६४)'—इति डौप्रत्ययः। नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणेन। नमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (३, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात्। "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौर्वाग्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)"—इति ब्राह्मणम्, "समितो नव्याहितम् (ऋ० सं० ८, ७, २३, ४)"—इति च निगमौ॥

(४६) अक्षरम्। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' 'अश भोजने (क्र्या० प०)'। 'अशेः सरन् (उ० ३, ६७)'—इति सरन्प्रत्ययः, व्रश्चादिना (८, २, ३६) षत्वम्, 'षढोः कः सि (८,२, ४१)'। अश्नुते श्रोत्रं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः। अक्षेर्वा (भ्वा० प०) बाहुलकात् सरन् नकारलोपश्च। 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वम्। अनक्ति म्रक्षयति सेचयति वर्षेण भूमिम्। यद्वा, नञ्पूर्वात् क्षरतेः (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, ११३)। न क्षरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतर्थ इत्यः। 'वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति

(ऐ० ब्रा० ५, ३, १) ब्राह्मणम् । "प्रचरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, ११, ३)"—इति निगमः । 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थं माधवोऽवादीत् । "उपाचरा सहस्रिणी (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)"—इति च निगमः ॥

(४७) मही । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १२) । मह्यते पूज्यतेऽनया देवता इति वा । "अमात्र त्वा धिषणा तित्विषे मही (ऋ० सं० १, ७, १५, २)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४८) अदितिः । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १४) । अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयत इत्यर्थः । "अनागसो अदितये स्याम (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—इति निगमः ॥

(४९) शची । अत्र क्षीरस्वामी—'शच श्वच गतौ' । शचतीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । 'शच व्यक्तायां वाचि (भू० आ०)' 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४ पा० ११४)' । 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । शचते गच्छति यज्ञम्, शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा । "शचीभिर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम (निरु० १, ११)"—इति निगमः ॥

(५०) वाक् । निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ६२) । "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् । स्तोभतिर्ह्लादनार्थः (भू० आ०) । क्विप् । अनुपूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्व्यज्यमाना वर्द्धते । तथाचोपनिषत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी' इति । तथाच 'विरूपं वक्ति वाक् तावकं

वपुः'—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः। 'ध्वनिः वर्णः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम्। यस्याः सूक्ष्मादिरूपेण वाग्देवीं तामुपास्महे'—इति श्रीभोजदेवः। 'अतिस्तुतिषु चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि (निरु॰ १३, ९)'—इत्यत्र निरुक्त्या एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता। यद्वा, पूर्वं पञ्चाशदक्षरात्मना ततो गद्यपद्यादिरूपेण वर्द्धते। तथाहि—'परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचो गतिमाप्नुवन्ति'—इति भगवानाश्वलायनः। यद्वा, स्तोभतिरर्चतिकर्मा (निघ॰ ३, १४)। आनुपूर्व्येण स्तौति देवताः। "अनुष्टुभमनु च चर्य्यमाणमिन्द्रम् (ऋ॰ सं॰ ८, ७, १०, ४)"—इति निगमः॥

(५२) धेनुः। 'धेट् पाने (भू॰ प॰)'। 'धेट इच्च (उ॰ ३, ३३)'—इति नुप्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः। धयति तामिति धेनुः, पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्दोग्ध्री सर्वकामान् इति वा। 'अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् (ऋ॰ सं॰ ८, २, २३, ५)'—इति श्रुतिः। "गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्य्यते बुधैः"—इति दण्डी। तथाचागमः—'एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (म॰ भा॰)'—इति। "अभि सप्त धेनवः (ऋ॰ सं॰ ७, ३, १६, ५)"—"नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ॰ सं॰ २, ५, २६, ५)"—इति च निगमौ॥

(५३) वग्नुः। 'वल संवरणे (भू॰ आ॰)'। 'वलेर्गुक् च (उ॰ १, १९)'—इत्युप्रत्ययः। संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत्। यद्वा, वल्गति शब्दार्थः (भू॰ प॰), बाहुलकादुप्रत्ययः। गर्जितादिलक्षणं शब्दं करोति वग्नुः। "अयं नाभा वदति वल्गुर्वो गृहे (ऋ॰ सं॰ ८, २, १, ४)"—इति निगमः॥

(५४) गल्दा। 'गल अदने' भौवादिः (प०)। गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' गल्दा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५५) सरः। 'सृ गतौ (भू० प०)' असुन्प्रत्ययः (उ० ४, १८४)। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्, ज्ञायते वा विद्वद्भिः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता। "सरो न पर्णमभितो वदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)"—इति निगमाः। अत्र प्रकरणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत्॥

(५६) सुपर्णी। सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१, ५)। 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)'—इत्यादिना ङीप्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५७) वेकुरा। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' कान्तिं करोतीति किञ्चित् विगृह्य करोतेरौणादिके कप्रत्यये कृते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—'बहुलं छन्दसि (७, १, १०३)'—इति ऋकारस्यानोष्ठ्यपूर्वस्यापि उकारो भकारस्य वकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् वेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः। "वेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)"—इति निगमः। छन्दोगानां सामकल्पे पठितोऽयं मन्त्रः। 'व्यचेर्व्याप्तिकर्मणः वेकुरा'—इति भरतस्वामिभाष्यम्॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि॥ ११॥

अर्णः (१)। क्षोदः (२)। क्षद्म (३)। नभः (४)। अम्भः (५)। कबन्धम् (६)। सलिलम् (७)। वाः (८)। वनम् (९)। घृतम् (१०)। मधु (११)। पुरीषम् (१२)। पिप्पलम् (१३)। क्षीरम् (१४)।

विषम्(१५)। रेतः(१६)। कशः(१७)। जन्म(१८)। बृबूकम् (१९)। बुसम् (२०)। तुग्र्या (२१)। बुर्बुरम् (२२)। सुक्षेम (२३)। धरुणम् (२४)। सिरा (२५)। अररिन्दानि (२६)। ध्वस्मन्वत् (२७)। जामि(२८)। आयुधानि(२९)। क्षपः (३०)। अहिः (३१)। अक्षरम् (३२)। स्रोतः (३३)। तृप्तिः(३४)। रसः(३५)। उदकम्(३६)। पयः(३७)। सरः(३८)। भेषजम् (३९)। सहः (४०)। शवः(४१)। यहः(४२)। ओजः(४३)। सुखम् (४४)। क्षत्रम् (४५)। आवयाः (४६)। शुभम्(४७)। यादुः(४८)। भूतम्(४९)। भुवनम्(५०)। भविष्यत्(५१)। महत्(५२)। आपः (५३)। व्योम(५४)। यशः(५५)। महः(५६)। सर्णीकम् (५७)। स्वृतीकम् (५८)। सतीनम् (५९)। गहनम्(६०)। गभीरम्(६१)। गम्भरम् (६२)। ईम् (६३)। अन्नम्(६४)। हविः (६५)। सद्म(६६)। सदनम्(६७)। ऋतम्(६८)। योनिः (७९)। ऋतस्य योनिः(७०)। सत्यम् (७१)। नीरम्(७२)। रयिः(७३)। सत्(७४)। पूर्णम् (७५)। सर्वम्(७६)। अक्षितम्(७७)। बर्हिः

(७८) । नाम (७९) । सर्पिः (८०)। अपः (८१) । पवित्रम् ८२) । अमृतम् ८३) । इन्दुः (८४)। हेम ८५) । स्वः (८६) । सर्गाः (८७) । शम्बरम् (८८)। अभ्वम् (८९) । वपुः (९०)। अम्बु (९१)। तोयम् (९२)। तूयम् (९३) । कृपीटम् (९४) । शुक्रम् (९५) । तेजः (९६) । स्वधा (९७) । वारि (९८) । जलम् (९९) । जलाषम् (१००) । इदम् (१०१) । इत्येकशतमुदकनामानि ॥१२॥

'उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)'—

(१) अर्णः । 'ऋ गतौ (भ्वा० प०)' । 'उदके नुट् च (उ०४, १९२)'—इति अत्तरसुन् प्रत्ययः । अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः । ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति । 'ऋ गतौ (क्र्या० प०)' पचाद्यच् (३, १, १३४) । ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं इत्यमाणम् । "सृजदर्णांस्यव यद्युधा (ऋ० सं० २, ४, १६, ४)"—"अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगासि (ऋ० सं० ३, १, २२, ३)"—इति निगमौ ॥

(२) क्षोदः । 'क्षुदिर् सम्प्रेषणे' भौवादिः स्वरितेत् । असुन् (उ० ४, १८४) । क्षुद्यते क्षोदः । क्षुण्णं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात् । "नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः (ऋ० सं० ८, १, १८, ७)"—"याभी रसां क्षोदसोद्नः पिपिन्वथुः (ऋ० सं० १, ७, ३५, २)"—इति च निगमौ ॥

(३) क्षद्म। 'क्षद स्थैर्ये (सौ०)'—इति स्कन्दस्वामी। 'क्षद गतिहिंसनयोः (सौ०)'—इति सुबोधिनीकारः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)'—इति मनिन्। क्षदीति पिपासादनिवर्त्तने। स्वकार्य्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा। तथाच 'स्थावराद् गृह्णामि'—इति श्रुतिः,, गतावर्णसोरसमित्यर्थः। हिनस्ति पिपासामुष्णं वा अतीप्सितं वा पुरुषम्। "क्षद्मेवार्थेषु तर्त्तरीथ उग्रा (ऋ० सं ८, ६, २, २)"—इति निगमः॥

(४) नभः। 'नह बन्धने (दि० उ०)' 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः। नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा। प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते। तथा—'समनसः खलु वै पशवोऽनावृतास्ते पशवो हि समनसः'—इति श्रुतिः। न न भातीति वा, एकस्य नञो लोपः इतरस्य नलोपाभावः। भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात्। भात्येव स्वया दीप्त्या देवतात्वात्। यद्वा, नभ इव नभः। तथाम्बरनिर्वचने 'अम्बुवद्राजते'—इत्यादिना ग्रन्थेन आकाशस्य जलसाम्यमुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते। "मदच्युतमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७,२५, ४)"—"नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)" —इति च निगमौ॥

(५) अम्भः। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। उदके नुम्भौच (उ० ४, २०४), अत्रापो क्रस्वोऽसुन्निति (उ० ४, २०२) च वर्त्तते। व्याप्नोति सर्वमम्भः। तथाचाथर्वणी श्रुतिः—'सर्वमिदमम्भः (अथ० ब्रा०)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ०

सं०)'—इत्यादिरनुवाकश्च। "अभ्रः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः॥

(६) कबन्धम्। बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०, ४), निभृतं चञ्चलमतोऽन्यदनिभृतमचञ्चलम् तदनिभृतं, कबन्धः कमनीयश्च तद्बन्धं चेत्यर्थः। कमेर्डप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः। यद्वा, कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना। कर्मण्यन्। बवयोरविशेषात् वकारः, कबन्धम्। "नीचीनबारं वरुणः कबन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)"—"अर्यमणो न मरुतः कबन्धिनः (ऋ० सं० ४, ३, १५, ३)"—इति च निगमौ॥

(७) सलिलम्। 'सल गतौ (भू० प०)'। 'सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १, ५४)। सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती (ऋ० सं० २, ३, २२, १)" —इति निगमः॥

(८) वाः। 'वृञ्० वरणे (स्वा० उ०)'। स्वार्थिकोऽण् छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, अणि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। वृतं हि तदिन्द्रेण। तथाच श्रुतिः— 'अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वाह्विकम्'—इति। इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो ह्वितमिति। "वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)"—इति निगमः॥

(९) वनम्। "वन षण सम्भक्तौ (त० आ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'। वन्यते सेव्यते वनम्। "यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०)"—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति च निगमौ॥

(१०) घृतम्। 'घृ घृ सेचने (भू॰ प॰)'। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ॰ ३, ८९)'—इति क्तप्रत्ययः। सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, सिञ्चत्यनेनेति वा। 'कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः (ऋ॰ सं १, २२, ८, ४७)'--इत्यत्र 'घृतमित्युदकनाम (निघ॰ १, १२) जिघर्त्तेः सिञ्चतिकर्मणः (निरु॰ ७, २४)'—इति भाष्यम्। यद्वा, 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु॰ प॰)'। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना-ऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः (३, ४, ७२)। जिघर्त्ति क्षरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्त्या। "आदिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ॰ सं॰ २, ३, २३, १)"—इति निगमः॥

(११) मधु। मेघोदरवर्त्ति सलिलं मध्वित्युच्यते। तत्र पुनर्वैद्युतात्मा दह्यमानं सरः स्पर्शेन तद्गतेनेव वायुना ध्माय-मानं धमति (भू॰ प॰)। धमतिर्गतिकर्मा (निघ॰ २, १४) वा अन्तर्णीतण्यर्थो निःकाल्यने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकाल्यते हि तन्मेघात्। यद्वा, 'मद तृप्तौ (दि॰ प॰)'। अस्माद्बाहुल-कादुप्रत्ययो धान्तादेशश्च। माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः। यद्वा, मधुवत् स्वादुत्वात् मध्वित्युच्यते। इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि। वैयाकरणपक्षे तु 'मन ज्ञाने (दि॰ आ॰)'—इति, अस्मात् निदिति (उ॰ १, ८) वर्त्तमाने 'फलिपाटिन-मिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ॰ १, १८)'—इत्युप्रत्ययो धोऽन्त्यादेशश्च। मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु। 'मन-नीयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "विद्वान् मध्व उज्ज-भारा दृशे कम् (ऋ॰ सं॰ ७, ५, ३३, ५)"—इति निगमः॥

(१२) पुरीषम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु॰ प॰)'। 'तॄपॄभ्यां किच्च (उ॰ ४, २७)'—इति ईषन्प्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उद्रपरत्वम्। पूरयति जगत् प्रलय-

काले, पूर्यते ऽनेन तड़ाकादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-हेतुत्वात्। प्रोषातेर्वा (क्र्या० उ०) बाहुलकात् कीषन्प्रत्ययः, ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः। प्रोषाति जगत् पुरीषम्। "उद्यन्नम्मुद्रादुत वा पुरीषात् (ऋ० सं० २, ३, ११, १)"—इति निगमः॥

(१३) पिप्पलम्। 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'कल पृक्षपादिभ्यः'—इति कलप्रत्यये 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)' —इति 'बहुलञ्छन्दसि (७, १, १०३)'—इति बहुलवचनात् उत्वाभावे, बाहुलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्ति-पिपर्त्योश्च (७, ४, ७७)' 'बहुलञ्छन्दसि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वमृकारलोपश्चापि। पिपर्त्ति पिप्पलम्। पुरीषेण समानार्थम्। 'अपि प्लवते'—इति नैरुक्ताः' —इति चीरस्वामी। प्लवतेऽपि। 'प्लुङ् गतौ (भू० आ०)'। गच्छत्यपि। अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते। तथाहि— जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा। 'जला-शयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वान्न क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः। अपिवा प्लवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्णोतेर्डप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावो बाहुलकादेव। पकारस्य द्वित्वमकारोपजनश्च। 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः (२, ४, ८२भा०)'— इत्यपिशब्दस्याकारलोपः, पिप्पलम्, पृषोदरादिः। "तस्मै-द्राहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे (ऋ० सं० २,३,१८,२)"—इति निगमः॥

(१४) चीरम्। 'घस्लृ अदने (भू० पा०)'। 'घसेश्चिच्च (उ० ४, ३३)'—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किच्चेति अनु-वर्त्तते, कित्त्वात् 'गमहनजन (६, ४, ९८)'—इत्युपधालोपः, 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वं घकारस्य ककारः, 'शासि-वसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वम्। अदन्ति तदिति

चीरम्। 'चर सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकात् ईरन्प्रत्ययः टिलोपश्च। चरति हि तत् मेघात्। "चीरेव जारः कुर्वस्य योषे (ऋ० स० १, ७, १८, ३)"—इति निगमः॥

(१५) विषम्। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'विषेर्व्याप्तिकर्मणि'—इति कप्रत्ययः। वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम्। यद्वा, विपूर्वात् 'ष्णा शौचे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०, १)'—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण स्नात्यनेनेति विषम्, तद्धि प्रथमं शौचसाधनम्। विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् डप्रत्ययः। तद्धि स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते। "जातं विष्वाचो अहतं विषेण (ऋ० सं० १, ८, १६, १)"—"केश्यऽग्निं केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)"—इति च निगमौ॥

(१६) रेतः। 'रि रीङ् स्रवणे' दैवादिकः (आ०)। 'स्रुरिभ्यां तुट् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः। रीयते स्रवति रेतः। यद्वा, वृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति। "अस्मे रेतः सिञ्चतु यन्मनुर्हितम् (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"—"समाद्यगर्भो भुवनस्य रेतः (ऋ० सं० २,३,२१,१)"—इति निगमौ॥

(१७) कशः। 'कश गतौ (भू० प०)' 'कश शब्दे (भू० प०)' उभयोरसुन् (उ० ४, १८४)। कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः। "याभिर्मन्धातारमतिथिग्वं कशो जुवम् (ऋ० सं० १, ७, ३५, ४)"—इति निगमः॥

(१८) जन्म। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४, १४०)। जायते सृष्टिकाले स्वकारणात्। 'अप्स्वापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत्। जायन्ते वास्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) बृबूकम्। ब्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वाधःपतनार्थात् (भू० आ०), उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च (उ० ४, ४०)'—इति ऊकप्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'ऊकप्रत्यये धातुद्वयस्य बृबूभावः,—इति श्रीनिवासः। क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रश्यति दिवोऽभ्रावरणत्वात्, मेघेभ्यो भ्रश्यति शब्दवच्चेति "द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)"—इति निगमः॥

(२०) बुसम्। विपूर्वात् स्नातेः (अदा० प०) 'आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६)'—इति कप्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुलकाद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण स्नात्यनेनेति बुसम्। तद्धि प्रथमं शौचसाधनम्। भ्रंशतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४), पृषोदरादित्वादूहनीयं रूपम्। पूर्ववदर्थः। यद्वा, 'बुस उत्सर्गे (दि० प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकादस्मादपि भवति। बुस्यते उत्सृज्यते मेघैरिति बुसम्। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—इति निगमः॥

(२१) तुग्र्या। तुजतिर्हिंसायाम् (भू० प०)। 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप्। तुजन्ति हिंसन्ति तम शोषेण जनानिति वा तुजो रश्मयः। तद्वान् तुग्रः। रो मत्वर्थीयोऽतिशायने। तुग्र आदित्यः, तत्र भवा तुग्र्या। 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। 'आदित्याज्जायते वृष्टि-

वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः'—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०)। यद्वा, तुग्रशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेनादित्यकिरणवान् हि ग्रीष्मकालः। 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। तुग्रा। 'अन्ध्वाकाशयशस्वविरिष्ठेषु तुग्रशब्दः'—इति वृत्तिकारः। तत्र भवे इत्यर्थे 'तुग्राद् घन् (४, ४, ११५)'—इति घन्प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। 'तुग्रा आपः'—'तुग्रमुदकम्' उभयमपि दृश्यते। 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्यपां कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (मु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टिलक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यस्यापि 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३ अ० ७६ श्लो०) पारम्पर्य्येण वृष्टिहेतुत्वात्। सर्वैश्वर्य्यवत्तया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च, तस्मात् तत्र भव इत्यर्थेऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते। "आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु (ऋ० सं० १, ३, ३, ५)"—"उत यस्तुग्रेर सचा (ऋ० सं० ६, ३, ४, ५)"—इति च निगमौ॥

(२२) बुर्बुरम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'। पुरम्। वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य बकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुरम्। बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२७), बुर्बुरवत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२३) सुक्षेम। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)' 'क्षि क्षये (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदिय-

षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा। 'क्वचिन्नकारस्येत्सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः। क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा। यद्वा, पूर्वस्माद् धातुद्वयान्मनिनि रूपसिद्धिः। 'सुक्षोम'—इति माधवः पठति, निगमदर्शनान्निर्णयः। 'वृष्ट्यै त्वा क्षेमाय त्वा (य०)'—इत्यत्र क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति॥

(२४) धरुणम्। 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'। 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिच्। धारेर्णिलुक् क्युन्प्रत्ययः। धारयति जगत् धरुणम्। "पृथ्वीं विमर्गे धरुणेषु तस्थौ (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)"—"धीरा इच्छे कुर्धरुणे स्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"—इति निगमौ॥

(२५) सिरा। 'सृ गतौ (भू० प०)' पचाद्यचि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा, अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५)। "वृत्र मार्गयन्तं सिरासु (ऋ० स० १, ८, २६, १)"—इति निगमः। 'सरणशीलास्वप्सु'—इति माधवभाष्यम्। 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति। 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' 'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तद्वृत्तिः। 'षु प्रसवे' भ्वादिरदादिश्च (प०)। 'सुसूधाग्टधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्प्रत्ययः। सुनोति क्लेदयति भूमिमिति। प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वमत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिना विनियोगाय। यद्वा, 'सुर ऐश्वर्ये' तुदादिः (प०)। सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्त्तुं समर्था भवतीत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२६) अररिन्दानि। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति किप्र-

त्वय:। लिङ्गाभावात् द्विर्वचनादि:। ररिर्दाता। ररिर्यस्य न विद्यते तदररि, अन्यैरदत्तमित्यर्थ:। तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे क: (३, २, ३)' अररिदम्। नकार उपजन: अररिन्दम्। अथवा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्मणि क्रिर्भवति। ररि=दत्तम्, न ररि अररि=अदत्तम् पृथिव्यादिभि:, किन्तत्? सुखम्। अररि ददातीति पूर्ववत्। उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यै: पृथिव्यादिभि: दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते। "अधारयदररिन्दानि सुक्रतु: (ऋ० सं० २, २, ४, ५)"—इति निगम:। अत्र 'अदत्तदानमुदकै:' —इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी॥

(२७) ध्वस्मन्वत्। 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)'। चकारादध:पतनेऽपि। औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०)। बाहुलकादुलोप: (१, ३, १)। ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्य: पर्वतादिभ्यो वा अध:पतनं निम्नप्रदेशगमनम्। जलार्थिकर्तृकं वा गमनमस्यास्तीति मतुप्, 'अनो नुट् च (८, २, १६)'—इति मतुपो नुडागम:, नुटोऽसिद्धत्वात् (८, २, १) तस्य च वत्वं भवति (८, २, ९)। 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी। "सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथ: (ऋ० सं० ४, ५, १९, २)—इति निगम:। माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्त्तमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्पृहणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्॥

(२८) जामि। जामेर्गतिकर्मण: (निघ० २, १४) 'वसिवपियजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाहुलकाद् भवति। जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभि:। यद्वा, 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० १२६)'—इति इण्प्रत्ययो बाहुलकान्नकारा-

देशश्च दीर्घ: (३, ३, १)। जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (तै० उ०)' श्रुतेः। "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(२८) आयुधानि। 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)'। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति कः। आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम्। यद्वा, 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३, १, १३५)'—इति कर्त्तरि कः। आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि। जमि आयुधानि। "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ॥

(३०) त्रपः। 'त्रप प्रेरणे (चु० प०)'। कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते। असुनि तिलापः। क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम्। "त्रपो जिन्वन्तः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः॥

(३१) अहिः। मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०)। गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम्। "पृथिव्या निशशाना अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)"—इत्यत्र 'शश प्लुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतण्यर्थः, निगमभूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृत्रमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। उदकं भवितुमर्हति। अन्वेषणीयो निगमः॥

(३२) अक्षरम्। निरुक्तं वाङ्नामसु (१, ११)। व्याप्नोति जगत्, अश्नुते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा। "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)"—इति निगमः॥

(३३) स्रोतः। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। 'स्रुरीभ्यां तुट् च

(उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्। स्रवति निम्नं देशम्। "धन्वः स्रोतः कृणुते गातु भूमिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः॥

(३४) तृप्तिः। 'तृप् प्रेरणे (दि० प०)'। क्तिन्। यद्वा, 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच्। तृप्यन्ति हि देवतास्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा। तथाच श्रुतिः—'मन्थं भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः' (अथ० सं० ३, १३, ६)'। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३५) रसः। रसतिः शब्दार्थः (भू० प०)। पचाद्यच् (३, १, १३४)। रसति हि तन्मेघपर्वतादिभ्यः पतत्। यद्वा, 'रस आस्वादने (चु० प० अ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिह्यते इति रसः। यद्वा, रसोऽपां गुणः, गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते, मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः। यद्वा, रसतिरर्चतिकर्मा (३, १४), पचाद्यच् (३, १, १, १३४), अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽनेन देवता इति वा। "आ त्वा विशन्त्विन्दवः (ऋ० सं० ६, ६, १९, २)"—इति निगमः॥

(३६) उदकम्। 'उदकञ्च (उ० २, ३६)'—इत्युणादिसूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते। क्वुन्प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः। उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्त्ता। उत्पूर्वस्य वाञ्चतेर्लोपः उदकमिति, उदञ्चतीत्युदकम्। "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)"—इति, "समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)"—इति, "मण्डूका इवोदकात् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)—इति, "मण्डूका उदकादिव (ऋ०

सं० ८, ८, २४, ५)"—इति च निगमाः।

(३७) प्रयः। 'प्रीञ् तर्पणे (क्र्या० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। तृप्यन्त्यनेन देवताः। यद्वा, प्रपूर्वात् यमतेः (भू० प०) असुनि टिलोपो बाहुलकात्। प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः। "आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)"—इति निगमः॥

(३८) सरः। 'सृ गतौ (भू० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। सरति स्रियते वा सरः। "माकं सरांसि त्रिंशतम् (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)"—इति निगमः॥

(३९) भेषजम्। 'भिषज् चिकित्सायाम्' कण्ड्वादिः (प०)। पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)। भिषज्यत्यनेन भेषजम्, 'अनन्तावसथेतिह भेषजात्'—इति निर्देशात् साधु। "आपु इद्वा उ भेषजीरापो (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)"—इति श्रुतिः। 'भेषं रोगं जयति'—इति दुर्गः। यद्वा, भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम्। अर्श आदित्वादच् (५, २, १२७)। तथा "अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)"—इति श्रुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४०) सहः। सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवति उष्णमग्निं वा। यद्वा, सहो बलं (निघ० २, ९), तदस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् (१, ४, १९ वा०)। बलवत् हि बलम्। "मह्वदातु पुरुहूत क्षियन्ते (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)"—इति निगमः। सकारलोपश्छान्दसः॥

(४१) शवः। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)'। 'श्वेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, १८८)'—इत्यसुन्। श्वयति गच्छति वर्धते वा वर्षाकाले। शवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन्। शवति गच्छति शवः। निगमोऽन्वेषणीयः। माध-

वैन स्वीये नामनिघण्टौ 'शव:'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'—'शापम्' इत्येते पठिते। द्वितीयमाशसाशिवासु मातृषु प्रतीपं शपन्तयो वदन्ति। शिवमिति सनिगमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्य्यायत्वात् अत्र तत्पर्य्यायेण तस्य पाठे प्रयोजनमन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्य्यैः समाम्नाये अपठितम्। अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसाम्याच्च लेखकैः प्रायेण शव इति लिखितमिति। शपन्त्यनेनेति शापम्। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। हस्ते ह्युदकमादाय शपन्ति मुनय इति श्रूयते॥

(४२) यहः। यातं प्राप्तं पिपासितैः, हुतं च यज्ञे देवतात्वात्। असुनि यातेर्ह्वयतेश्च द्विधातुजं रूपम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४३) ओजः। 'उब्ज आर्जवे (तु० प०)'। 'उब्जेर्बलोपश्च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्, बाहुलकादुदकेऽपि भवति। उब्जतेरुक्तपक्षे न्यग्भावार्थश्च। उब्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययः। उब्जत्यनेनेत्युक्तं। न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४४) सुखम्। सुखावहत्वात् सुखम्। 'सुखं कस्मात्? सुहितं खेभ्यः (निरु० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। सुष्ठु हितं खेभ्यः। नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४ वा०), इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्, अत इयं हेतौ पञ्चमी (२, ३, २५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थकथनाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः। अतिशयेन हितं पुरुषस्य,

खेभ्यः खहेतुकमित्यर्थः। हितं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम्। अथवा खेभ्य इति चतुर्थ्येव, खशब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुतसम्बन्धः। तथाचोपनिषत्—'वर्ण्यः स एष इह प्रदिष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः'। क्षुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योहसिद्धं दर्शयति—'खं पुनः खननैः (निरु० ३, ३१)' उत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम्? परब्रह्मप्राप्तिसुखम्, कथम्? कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) च्चत्रम्। 'च्चदिः सौत्रः'। 'च्चद स्थैर्य्ये' इति स्कन्दस्वामी। माधवपक्षे च्चदिः शकलीकरणार्थो हिंसार्थश्च। 'च्चद गतिहिंसनयोः'—इति सुबोधिनीकारः। 'गुधृवीपचिवचियमि[मनि]सदिच्चदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'। वर्षाव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्य्यरश्मिभिराहृता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति, जलाशयं प्राप्य वा, अश्यते भुज्यते वा, अतिपीतं स्तम्भादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा, गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा, च्चत्रशब्दो बलनाम। अर्श आद्यच् (५, २, १२७)। बलवद्धि जलम्। धननाम वा (निघ० २, १०), तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम्। च्चतादवष्टम्भकृतक्लेशात् त्रायन्ते इति वा च्चतशब्दात् त्रायतेश्च च्चत्रम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। "युवं नो येषु वरुण क्षत्रम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)"। बृहच्च बल मत्र वेति माधवभाष्यम्। "उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु (ऋ० सं० ४, ८, ८, ३)"—इत्यत्र च च्चत्रं धनमिति दृष्टम्। उभयमप्युदकं भवितुमर्हति॥

(४६) आवयाः। आङ्पूर्वात् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इणश्चासिः (उ० ४, २१६)'—इति बाहुलकादासिप्रत्ययः। उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्त्तकः आभिमुख्यार्थो वा, अश्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४७) शंभम्। शुभ दीप्तौ (भू० आ०)'। क्विप्प्रत्ययः। शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो यथादृष्टम्। "शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्त (ऋ० सं० ५, १, १,४)"—"इषं जनाय वहथः शुभस्पती: (ऋ० सं० ७, ८, १८, ४)"—"द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ० सं० १, १, ५, १)"—इति च निगमाः॥

(४८) यादुः। 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययो दुडागमश्च। याति निम्नं प्रदेशं यादुः। 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—इति माधवः। तदानीमुप्रत्ययो बाहुलकात्। "ददाति मह्यं यादुरी(ऋ० सं० २, १, ११, ६)" इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'यादुरित्युदकनाम, रो मत्वर्थीयः'—इति॥

(४९) भूतम्। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' निष्ठातकारः कर्त्तरि। पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात्। 'अपएव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् (१अ० ८श्लो०)'—इति मनुः। अथवा 'भू प्राप्तौ (वा आ०)'—इति धातुः। प्राप्यं पिपासितैः। यद्वा, पञ्चसु पृथिव्यादिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते। 'माताम्तरिक्षं निर्भीयन्ते अस्मिन् भूतानि (२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५०) भुवनम्। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)'। 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्प्रत्ययः, उवङा-

टेश: । भवन्त्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८, ३, १६, १)"—"इमा नु विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतेरेव । 'लृट् शेषे च (३, ३, १३)'—इति लृट्, 'लृट: सद्वा (३, ३, १४), 'स्यतासी लृलुटो: (३, १, ३३)' इडागम: (७, २, ३५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात् । निगमोऽन्वेषणीय: ॥

(५२) महत् । 'मह पूजायाम्' भूवादि: (प०)' कथादिश्च (चु० अ०) । अस्मात् 'वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च (उ० २, ७८)'—इति निपातनम् । महति महयति वा देवता मनेन पुरुषस्येति महत्, मह्यते वा देवतात्वात् । यद्वा, मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम् । मानशब्दाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धि: । "महत्त उल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगम: ॥

(५३) आप: । एतदुक्तसमानार्थम् । जगत्सर्वं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्नोते: सकर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका श्रुति:—आपो अग्रे विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)'—इति । यद्वा, कर्मणि क्विप्, इन्द्रेण आप्ता आप:, तदाप्नोतीन्द्रो वा । 'तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु ष्टन (अथ० सं० ३, १३, २)'—इति श्रुति: । "आपो हि ष्ठा मयोभुव: (ऋ० सं० ७, ४, ५, १)"—इति निगम: ॥

(५४) व्योम। निरुक्तमन्तरिक्षनामसु। (३) व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५५) यशः। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—'अश भोजने (क्र्या० प०)'। 'अशेर्देवने युट् च (उ० ४, १८६)'—इत्येतस्माद् बाहुलकादुदकेऽपि भवति। 'अशेर्युट् च'—इत्येव श्रीभोजदेवः। अश्नुते व्याप्नोति जगत्, अश्यते वा प्राणिभिः। "तिर्य्यग् बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्। अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमः॥

(५६) महः। महदित्यनेन समानम्। अत्रासुन्प्रत्ययः (उ० ४, १८४)। "मह्ना जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"—इति निगमः। 'महो अर्ण (ऋ० सं० १, १, ६, ३—निरु० ११, २७)'—इत्यत्र 'मह उदकनाम'—इति स्कन्दस्वामी। "महोभ्यः स्वाहा"—इति च॥

(५७) सर्णीकम्। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्त्तेर्नुम् च (उ० ४, २३)'—इतीकन्प्रत्ययः। अधिकृतं कित्त्वन्तु बाहुलकान्न भवति, गुणः, धावति सर्णीकम्। "सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वा सतीकाय त्वा"—इति निगमः॥

(५८) स्वृतीकम्। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)' स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४)। 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकन्प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तुगागमः। शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्वृतीकम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ "सतीकम्"—इति केचित् पठन्ति। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)'—पूर्ववदीकन् (उ० ४, २५), दकारस्य तकारः। गच्छति अवसीदति कुल्यानि,

अनेनेति वा। "सतीनाय त्वा"—इति पूर्वमुक्तो निगमः। अत्र सम्बन्धेऽत्रग्रहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात् ॥

(५९) सतीनम्। पूर्ववत् सर्वम्, दकारस्य तकारोऽपि निपातनात्। यद्वा, सती शोभना असौ, सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्, 'मञ्जुकापूरण्योश्च (६, ३, ३८)'—इति पुंवद्भावनिषेधः। "अथो सतीन कङ्कतः (ऋ० सं० २, ५, १४, १)"—इति निगमः। "सतीन सत्वा-हव्यो भरेषु (ऋ० सं० १, ६, ८, १)"—इति च ॥

(६०) गहनम्। 'गाहू विलोड़ने (भू० आ०)'। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्प्रत्ययः, बहुलवचनाद्ध्रस्व-त्वम्। अवगाह्यते प्राणिभिः गहनम्। "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः। अत्राम्भः गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम्। गमेर्धातोः 'गभीरगम्भीरौ (उ० ४, २४)'—इति नुगागमः ईरन्प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते। गच्छति यत्रेश्वाहृतं वसतीवर्य्यादिरूपेण। "पथि दीने गभीर आ (ऋ० सं० ६, ४, ५३, १)"—"न तं हन्ति स्रवतो गभीराः (ऋ० सं० ८, ६, ५, ४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम्। 'कदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इत्यरप्रत्य-यान्तेषु द्रष्टव्यः। निपातनाद् गमेरन् भडागमश्च। पूर्वव-दर्थः। यद्वा, 'ग्रह उपादाने (क्र्या० उ०)' पूर्ववदरन्, 'हृग्र-होर्भश्छन्दसि' (सि० कौ० वै० ३ अ०)। रेफस्य मकारो बाहुल-कात् स चाकारात् परः। गृह्यते वसतीवर्य्यादित्वेन। "गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८, ६, २, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम्। अव्ययमिदम्। "वि यदच्छा अजगन्नावदीं अणा (ऋ० सं० ४, ३, १४, ४)"—इति निगमः। बहुषु पाठेषु

"कम्"—इति दृश्यते, तल्लिपिभ्रमतः। अत ईमित्येव पठितव्यम्॥

(६४) अर्णम्। 'अन प्राणने (अदा॰ प॰)'। 'कृवृजृसि-द्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् (उ॰ ३, ९)'—इति नप्रत्ययः। अन्यते प्राण्यते प्रजाभिः, न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः 'अस्य शोषादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः। न हि तोयाद् विना वृत्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च"—इति वाग्भटः। अर्त्तेर्वा निष्ठातकारः, अर्णांस इति निर्देशात् जश्त्वादेशाभावः, अर्यति स्म। अन्नहेतुत्वाद्वा अन्नमित्यु-च्यते। "हिरण्यदा ददत्यर्णमस्मै (ऋ॰ सं॰ २, ७, २३, ५)"—इति निगमः॥

(६५) हविः। 'हु दानादानयोः (जु॰ प॰)'। 'अर्चि-शुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ॰ २, १०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय। अथवा हूयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादिमन्त्रैः। "हविषा जारो अपां पिपर्त्ति (ऋ॰ सं॰ १, ३, २२, ४)"—"विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः (ऋ॰ सं॰ ८, ३, १६, ६)"—इति च निगमः॥

(६६) सद्म। (६७) सदनम्। 'षद्लृ विशरणगत्यवसा-दनेषु (भू॰ तु॰ प॰)'। पूर्वत्र, 'मनिन् (उ॰ ४, १४०)'—इति मनिन्प्रत्ययः। उत्तरत्र, 'युच् बहुलम् (उ॰ २, ७४)'—इति युच्। विशीर्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन कुष्ठादय इति वा, गच्छति वागच्छति निम्नं, गम्यते वा प्राणिभिः, अवसादयति पिपासायुक्तं वा। 'हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यम् (ऋ॰ सं॰ ७, ३, ८, ५)"—इति निगमः।

(६८) ऋतम्।

(६९) योनिः । 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' । 'वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति निप्रत्ययः । युतं मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यद्वा, वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना तीरेण वा । यद्वा, योनिः कारणमस्य । 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६)'—इति हि स्मृतिः । "चरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वचं पृश्न्यस्य परस्य योनौ (ऋ० सं० १,५, २७, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः, नह्युदकेन विना कश्चिदपि यज्ञः कर्त्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भौमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति, तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम् । 'अस्य योनिर्भवति'—इति माधवः ।"ऋतस्य योनिमासदः (ऋ० सं० ४, १, १३, ४)"—"ऋतस्य योनागर्भे सुजातम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति निगमौ ॥

(७१) सत्यम् । सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । यद्वा, सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत् । सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)' —इति यः । "विद्युदसिविद्यामयाद्यानभृतात्सत्यमुपैति"—"ऋतात् सत्यमुपागात् इति च निगमौ ॥

(७२) नीरम् । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्प्रत्ययः । नयति प्रापयति वृद्धिं नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः । 'रीङ् गतौ । 'अच इः (उ० ४, १३५)'—इति इप्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यद्वा, राति (अदा०

प०) इप्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च। दीयते पिपासितेभ्यः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७४) सत्। 'अस भुवि (अदा० प०)'। लटः शतरि 'श्नसोरल्लोपः (६, ४, १११)' सत्। सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाशाभावात् 'सदसि भूयाः'—इति निगमः॥

(७५) पूर्णम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्रया० प०)'। निष्ठातकारः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)' 'हलि च (८, २, ७७),' 'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रषाभ्यां नो णः (८, ४, १)'—इति णत्वम्, पूर्णम्। रचितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं वा कटाहादिषु। यद्वा, 'पूरी आप्यायने दिवादिश्चुरादिश्च। 'वादान्तशान्तपूर्णदस्त (७, २, २७)'-इत्यादिना निपातितम् उपभोगक्षीणं आप्यायितम्। "पर्स्य पर्स्य न सिच्यते (अथ० मं० १०, ८, २९)"—इति निगमः॥

(७६) सर्वम्। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम्। अतन्त्रे अकर्त्तरीत्यर्थः। सृतमनेन। यद्वा, बाहुलकात् कर्त्तरि भवति, सर्वम्। उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १३४)। छिनत्ति पिपासामुष्णं वा। 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः'—इति निगमः॥

(७७) अक्षितम्। 'क्षि क्षये (भू० प०)'। भावे निष्ठातकारः। क्षितं क्षयः, स यस्य न विद्यते, तदक्षितम्। सर्वदा सर्वैरुपभुज्यमानमपि स्वमहत्तया उपर्युपरि वर्षणाद्वा क्षयरहितमित्यर्थः। क्षियः 'निष्ठायामण्यदर्थे। वाक्रोशदैन्ययोः (६,४,६०—६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति, दीर्घाभावात् 'क्षियोऽदीर्घात् (८, २, ४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति। "इत्थमक्षितं

व्यचन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)"—"समानमर्थमक्षितम् (ऋ० सं० २, १, १८, ५)"—"अक्षितमत्यै जुहोमि स्वाहा"—इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः। निगमोऽन्वेष्यः। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम। नमतेः (भू० प०), 'मनिन् (उ० ४, १४०)' —इति मनिन्प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते। नम्यते पुरुषैर्दैवतात्वात्। णिजन्ते वा निपातनम्। नमयति नदीतीरनिकटवर्त्तिनो वेतसादीन्। अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भूवादिः 'अम रोगे' चुरादिः, नञ्पूर्वः, अस्मान्निपातनं पूर्ववत्। न अमन्ति गच्छन्त्यनेन। न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति। तथाहि—श्रोत्रियसजलनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते स्मृतिः। न आमयत्यनेन रोगो न भवत्यनेनेत्यर्थः। 'आपो अमीवचातनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)—इति श्रुतिः। "नामानि युह्वो अधि येषु वर्द्धते (ऋ० सं० ७, २, ३३, १)"—"दधाना नाम यज्ञियम् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः। 'सृप्ॣ गतौ (भू० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इति इसिप्रत्ययः। सर्पति द्रवद्रव्यत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः। 'आप्ॣ व्याप्तौ (स्वा० उ०)'। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४, २०२)'—इत्यसुन्प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति, अपः। आप इत्यनेन समानार्थम्। "बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)"—"जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)"—इति च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम्। 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)'। 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)'—इति करणे इत्रप्रत्ययः। पुनात्यनेनात्मानं स्नातः। अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्रप्रत्ययः। पुनाति पापकृतः। तथाच मनुः—'स्नानं तपोऽग्निराहारोमृन्मनोवार्य्युपाञ्जनम्। वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्त्तृणि देहिनाम् (५अ० १०५ श्लो०)'—इति। "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)"—इति निगमः॥

(८३) अमृतम्। नञ्पूर्वात् म्रियतेर्धातोः 'तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३, ८५)'—इति तन्प्रत्ययः। न म्रियन्ते हि प्राणिनोऽनेन पीतेन। अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते, तथा 'अमृतो ह्यापः'—इति श्रुतिः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति निगमः॥

(८४) इन्दुः। 'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'। अस्मात् 'उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)'—इति विधीयमान उप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। यद्वा, 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। 'उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)'—इत्युप्रत्ययः आदेरिदादेशश्च उनत्ति भूमिमिन्दुः। यद्वा, 'इदि परमैश्वर्य्ये (भू० प०)'। अस्मादुप्रत्ययः। परमैश्वरं हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८५) हेम। हिरण्यनामसु व्याख्यातम्। (२) हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८६) स्वः। सुपूर्वादर्त्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, गुणः, 'स्वरादिनिपातमव्य-

यम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः। धना-हृष्ट्यादिजनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति, स्वः। यद्वा, केवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थसिद्धिः। अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा, स्वः। अकारान्तमप्यस्ति। सुपूर्वादृमतेश्च बाहुलकाद् भवति। "शाविः स्वः कृणुते गूहते बुसं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—"स्वर्१ : निषामशथिरो गविष्टिषु (ऋ० सं० ७, ३, १, २)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ। "शासु स्वासु वंसगः (ऋ० सं० ८, ८, २, ३)"—इत्यकारान्तस्य। समाम्नायपाठः उभयत्र समानः॥

(८७) सर्गाः। 'सृज विसर्गे (तु० प०)'। कर्मणि घञ्। सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गः, जसि सर्गाः। यद्वा, सर्गो वेगः, 'अर्शआदित्वादच् (५,२,१२७)'। वेगवन्ति हि जलानि। "सर्गासो वृताइव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)"—इति निगमः॥

(८८) शम्बरम्। सम्पूर्वाद् वृणोतेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। संव्रियते मेघैः। यद्वा, पचाद्यच् (२, १, १३४), वृणोति हि भूमिं संवरम्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) शम्बरम्। यद्वा, शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु (१०)। तद्दानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'रा दाने (अदा० प०)' शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः। यद्वा, शम्च तद्वरञ्च शम्बरः। शमनं च रोगाणामुत्कृष्टस्य सर्वपदार्थेषु इत्यर्थः। 'शम्बरं सम्बरं जलम्'—इति माधवः। "अतिशिम्बायु शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ० सं० २, १, १९, २)"—इति निगमः॥

(८९) अभ्वम्। आङ्पूर्वात् भवतेः क इत्येष बाहुलकाद् भवति, उपसर्गह्रस्वत्वञ्च। 'छन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)'—इति सुपि भूसुधियोर्विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन कप्रत्ययेऽपि भवति। आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम्। 'अभ्वमा भवति'—इति माधवः। "सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)"—इति निगमः॥

(९०) वपुः। 'टु वप बीजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)'। 'अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)'—इत्युसिप्रत्ययः। उप्तेऽनेन बीजम्, बीजवपने हि जलं साधकतमं भवति। "चरिष्णु_ चिद्वपुषामिदेकम् (ऋ० सं० ३, ५, ७, ४)"—इति निगमः॥

(९१) अम्बु। अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणोक्तम्। (३) निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९२) तोयम्। तवतेर्वृद्धिकर्मणः (निरु० ९, २५) 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः। वर्द्धते वर्षासु। 'तुदति तोयम्'—इति क्षीरस्वामी। तुदतेः पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः। यद्वा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः। "तोयेन जीवङ्गः ससर्ज भूम्याम्"—इति निगमः॥

(९३) तूयम्। पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः। उकारस्य दीर्घः (६, ३, १३३)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९४) कपीटम्। 'कपू सामर्थ्ये (भू० आ०)'। 'कृतृकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४, १८०)'—इति कीटन्प्रत्ययः। 'कृपो रो लः (८, २, १८)'—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः—'कृपणकृपीटकर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः'। 'उणादयो बहुलम् (३, ३, १)'—इति च कृपेरेव बाहुलकाल्लत्वाभावः। भाष्ये तु—

'क्षपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८, २, १८ भा०)'—इति लत्वाभावः । कल्पते तापनिवारणाय । "यत्रा क्षपीं हमनु तद्दहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २१, २)"—इति निगमः ॥

(८५) शुक्रम् । 'शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)' । अस्मात् 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना ककारान्तादेशो रप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शोचते शुक्रः । यद्वा, शोचते ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्पदादित्वात् (३, ३, ८५ वा०) क्विप् । शुचि, तद्यस्य, रो मत्वर्थीयः । दीप्तमित्यर्थः । शुक्रं तेजःशब्दो वा, रेतःपर्य्यायत्वात् 'देवानां वै रेतो वर्षम्'—इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् । "शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम्"—इति निगमः ॥

(८६) तेजः । 'तेज पालने' भूवादिः परस्मैपदी । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यद्वा, 'तिज निशाने (भू० आ०)' असुन् । अग्निजत्वादपां कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा । स्वशब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । स्वमात्मनं सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा, शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्णोतेः इणप्रत्ययः । वार्य्यते तत् सेक्त्रादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणीप्रैषे—"देवं बर्हिर्वारितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)"—इति निगमः । अत्र भाष्यकृदुवटः—'वारितीनामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओष-

धीमां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तीर्णम्'—इत्यादि ॥

(९९) जलम्। 'जल घातने (भू॰ प॰)' 'घातनं तैक्ष्ण्यम्' —इति वृत्तिः। जलति शीतं भवति। यद्वा, जायत इति जः। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डो निरुपपदादपि जनेर्भवति। जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम्। 'ला आदाने (अदा॰ प॰)'। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१००) जलाषम्। जैः जातैः लष्यते वाञ्छ्यते (भू॰ उ॰) इति जलाषम्। जशब्द उपपदे लषेः कर्मणि घञ्। 'जलाषं जलषितं जातैः'—इति माधवः। यद्वा, जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतुत्वादपां तद्वतो ताच्छब्द्यम्। "रुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ॰ सं॰ १, ३, २६, ४)"—इति निगमः। 'जलाषमुदकनाम वा'—इति माधवोऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम्। 'इदि परमैश्वर्य्ये (भू॰ प॰)' इतिस्वात्कम्। 'इन्देः कमिन्नलोपश्च (उ॰ ४, १५२)'—इति कमिप्रत्ययः। देवत्वादपां परमैश्वर्य्यं विद्यते। 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः, इयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा। यद्वा, इन्धेः कमिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते इदम्। "स्वर्सा॰गो या इदं ययुः (ऋ॰ सं॰ २, ५, २६, ५)"—"ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः (ऋ॰ सं॰ ५, १, १०, ३)"—"रूपामिमानो अर्कर्णोदिदन्तः (ऋ॰ सं॰ ४, २, १८, ३)"—इति च निगमाः ॥

इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥१२॥

अवनयः (१)। यव्याः (२)। खाः (३)। सीराः (४)। स्रोत्याः (५)। एन्यः (६)। धुनयः (७)। रुजानाः (८)। वक्षणाः (९)। खादो अर्णाः

(१०)। रोधचक्राः(११)। हरितः(१२)। सरितः (१३)। अग्रुवः(१४)। नभन्वः(१५)। वध्वः(१६)। हिरण्यवर्णाः(१७)। रोहितः(१८)। सस्रुतः (१९)। अर्णाः(२०)। सिन्धवः(२१)। कुल्याः (२२)। वर्य्यः(२३)। उर्व्यः(२४)। इरावत्यः(२५)। पार्वत्यः (२६)। स्रवन्त्यः (२७)। ऊर्जस्वत्यः (२८)। पयस्वत्यः(२९)। सरस्वत्यः(३०)। तरस्वत्यः(३१)। हरस्वत्यः(३२)। रोधस्वत्यः(३३)। भास्वत्यः(३४)। अजिराः(३५)। मातरः(३६)। नद्यः(३७)। इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥१३॥

(१) अवनयः। पृथ्वीनामसु व्याख्यातः।(१) अवन्ति जगत् स्वोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन। "आसिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४,४, ३१, १)"—"गा न व्राणा अवनीरमुञ्चत् (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)"—इति च निगमौ। निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः अवणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम् ॥

(२) यह्व्यः। 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'ग्रीवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति निपातनात् अप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं हुगागमश्च। बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पौष्पस्यादित्वाद् द्रष्टव्यम्। याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः। यद्वा, 'यह्वः'—इति महन्नाम (निघ० ३, ३), पूर्ववत् ङीप्। यह्व्यः महत्यो नद्यः। हिधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्ह्नः, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। याताश्च

प्राणिभिः कृताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः। "स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)"—"अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यह्वीः (ऋ० सं० २, ८, १३, ४)"—इति च निगमौ॥

केषुचित् कोशेषु "यव्याः"—इतीदं नाम दृष्टम्। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे 'वियुते (निरु० ४, २५)' इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः। 'यु मिश्रणे'—इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च—'जनयत्यै त्वा संयौमि'—इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्त्तते। न चायं वेरुपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्—'युतं धनमस्य' 'युतं भोजनमस्य' 'युतोऽयम्'—इति पृथग्भूत इति गम्यते'—इति। अस्मात् 'आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च (३, १, १२६)'—इति ण्यति प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति 'अचो यत् (३, १, ९७)' गुणे, 'वान्तो यिप्रत्यये (६, १, ७९)' वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्य्यरश्मिभिराकृष्टेन पृथग्भवन्तो वा। अथवा 'युज् बन्धने (क्र्या० उ०)' अस्मात् अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः। बध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः। यद्वा, यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः 'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च (५, १, ७)'—इति यत्। नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः। "वार्ण त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)"—इति निगमः। 'ह्रदमिव कुल्याभिः'—इति माधवभाष्यम्। अनयोर्युक्तं गृह्णन्तु सूरयः॥

(३) खाः। 'खन अवदारणे (भू० उ०)' 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३, २, १०१ भा०)'—इत्युक्तेर्निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खनेर्डः प्रत्ययः, टाप्। वृत्रहननादिन्द्रेण खाताः।

तथा च श्रुतिः—'अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)'—इति, 'इन्द्रो अस्माँ अरदद् वज्रबाहुः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)'—इति च नदीवाक्यम्। यद्वा, खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः। अथवा। 'खै दाने'। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप्। 'खै स्थैर्य्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'—इति वा। खायन्ति स्थिरा भवन्ति वृत्रेण रुद्धाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः। "सरायस्खामुप सृजा गृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)"—"ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य (ऋ० सं० २, ७, ८, ५)"—इति च निगमौ॥

(४) सीराः। 'षिञ् बन्धने' औवादिकः क्रैयादिकश्च। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति रप्रत्ययः। सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा। 'सरणात् सीरः'—इति सर्त्तेर्धातोः 'कृपृशृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ० ४, २८)'—इति बाहुलकाद् भवति टिलोपश्च। 'सीराशब्दो नदीवचनान्तोदात्तः, हलवचन आद्युदात्तः'—इति माधवः। "द्रवित्न्वः पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)"—"सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या (ऋ० सं० ३, ६, २, ३)"—इति च निगमः॥ "सीरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"—इति हलवचनः॥

(५) स्रोत्याः। स्रोतसि भवाः। 'स्रोतसो विभाषाड्ड्यौ (४, ४, ११३)'—इति ड्यप्रत्ययः। स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति। "नवति स्रोत्या नव स्रवन्ती (ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)"—इति निगमः॥

(६) एन्यः। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४, ४८)'—इति बाहुलकान्निप्रत्ययः। 'कृदिका-

गात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः। "वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४, ३, १२, २)"—इति निगमः। एनीशब्दो नदीवचनोऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः इति माधवः। "एनी त एते बृहती अभिश्रिया (ऋ० सं० २, २, १३, ६)"—इति अस्योदाहरणम्॥

(७) धुनयः। 'धूञ् कम्पने' सौवादिः। बहुलानुवृत्तेः 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि (उ० ४, ५२)'—इत्युक्तेनिप्रत्ययः किच्च। धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात्। "दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ० सं० २, ७, १२, २)"—इति निगमः॥

(८) रुजानाः। 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन शानच, अत्र च प्रथमासमानाधिकरणे शानच् भवति, मुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा। रुजन्ति कूलानि। "सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १, २, ३७, १)"—इति निगमः॥

(९)। वक्षणाः। 'वक्ष रोषे (भू० प०)'। 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च—इति युच्। वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः। चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः। यद्वा, 'वह प्रापणे (भू० उ०)'। अस्माद् 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि षुगागमो बाहुलकाद् भवति। स्वयं प्रवहन्ति हि ताः। 'वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्'—इति माधवः। युच्। प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा। "प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)"—"मह्नि ज्योतिर्नि हितं वक्षणासु (ऋ० सं ३, २, ३, ४)"—इति निगमौ॥

(१०) स्वादोअर्णाः । 'स्वाद भक्षणे (भू० आ०)' । कर्त्तर्य्यसुन् (उ० ४, १८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्ते उदकनामसु (१२) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्णो जलं यासामिति स्वादोअर्णाः, वेगवज्जला इत्यर्थः । 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)' । तथा च माधवः—"धन्वर्णसो नद्यः स्वादोअर्णाः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्यत्र 'धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः । स्वादोअर्णा जलान्विताः । स्वादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति । "धन्वर्णसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्ययं निगमः । अत्रार्णशब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । 'रुधिर् आवरणे (रु० प०)' 'भावे (३३, १८)' घञ् । 'डु कृञ् करणे (तना० उ०)' 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)—इति कः । 'कृञादीनां के द्वे भवतः' —इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । नद्यो वृष्ट्या प्राणिनां स्वैरसञ्चरणनिरोधकारिण्यः । यद्वा, रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माणमासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः । सकारलोपश्छान्दसः । यद्वा, रुधेः करणे घञि (३, ३, १९) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते । "समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)"—इति निगमः ॥

(१२) हरितः । 'हृञ् हरणे' भूवादिः (उ०), 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः । 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ९४)' । हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसह्य हरन्ति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) सरितः। 'सृ गतौ (भू० प०)'। पूर्वेण सूत्रेण (उ० १, ६४) इतिप्रत्ययः। एन्य इत्यनेन समानार्थः। "स्रुस्यव स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)"—"यो वं समुद्रान्त्सरितः पिपर्त्ति (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)"—इति निगमौ॥

(१४(अग्रुवः। 'अग्हि गतौ (भू० आ०)'। 'जत्वादयश्च (उ० ४, १००)'—इति रुप्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनान्नलोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६, ४, ८६ वा०)'—इत्युवङ्। गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान्। 'अग्रुवो गमनात् नद्यः'—इति माधवः। "समग्रुवो समनेष्वञ्जन् (ऋ० सं० ५. २, १, ५)"—इति निगमः॥

(१५) नभन्वः। 'णभ तुभ हिंसायाम्' भूवादिरात्मनेपदी, दिवादिः क्र्यादिश्च परस्मैपदी। 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)'—इति बाहुलकात् नुप्रत्यये नकार उपजनः। नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्नन्ति इति नभन्वः। 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७, ३, १०९)'—इति गुणाभावः। नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम्। "प्राग्रुवो नभन्वो३ न वक्वाः (ऋ० सं० ३, ६, २, २)"—इति स्त्रीलिङ्गे निगमः। "प्र पर्वतस्य नभनूँरचुच्यवुः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)"—इति पुंलिङ्गे। अत्र 'सिन्धवः स्युर्नभन्वः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी।

(१६) वध्वः। 'वह प्रापणे (भू० उ०)। 'वहो धश्च (उ० १, ८०)'—इति ऊप्रत्ययः। वहन्ति उह्यन्ते वा भूस्याम्। यद्वा, समुद्रस्य भार्य्यात्वात् वध्व इत्युच्यते। सरित्पतिर्हि समुद्रः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१७) हिरण्यवर्णाः। हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) 'हर्य्यतेः

कान्यन् हिरस्य'—इत्यादिना। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'ऋज्रे-न्द्राग्रवज्ञ (उ० २, २७)'—इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातितः। वृणोति व्रियते वाऽसाविति वर्णः श्वेतादिः। हिरण्यः कान्त इष्टो वर्णो यासां ताः। यद्वा, हिता घर्मादौ रमणीया मनःप्रह्लादजनयित्र्यः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति। "हिरण्यवर्णाः परियन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २, ७, २३, ४)"—इति निगमः॥

(१८) रोहितः। 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)'। 'हृसृ-रुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ९४)'। रोहन्त्याभिर्बीजानि, तज्जलेन हि बीजानि प्ररोहन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) सस्रुतः। सम्पूर्वात् 'स्रु गतौ (भू० प०)'—इत्य-स्मात् 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप्प्रत्ययः। सङ्गताः संस्रुतः। समोऽन्त्यलोपश्छान्दसः। क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः सस्रुत इत्युच्यन्ते। सस्रुतः सङ्गता इति माधवः। यद्वा, स्रवतेः सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। स्रवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तया सह वर्त्तन्त इति सस्रुतः। 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् (३, ६, ७८)'—इति सः, सस्रुतः। 'सस्रुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः। "ऋतस्य धेना अयनन्त सस्रुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)"—इति निगमः॥

(२०) अर्णाः। 'ऋण गतौ' तनादिः (प०)। 'पचाद्यच् (३, १, १३४)'। अर्णन्ति गच्छन्त्यर्णाः। यद्वा, अर्ण इत्यकारान्तमप्युदकनामेत्युक्तम्। (११३पृ०) अर्श आदित्वादच् (५, २, १२७)। जलवत्यो हि नद्यः। 'अर्त्तेरर्णास्युपगाः'—इति माधवः। तत्र पक्षे 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति नप्रत्ययः। यद्वा, पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्त्तेः 'उदके

नुट् च (उ० ४, १८२)'—इत्यसुनि विहितो नुडागमो बाहुलकाद् भवति। "ऋणोरपो अनवद्यार्णाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमः॥

(२१) सिन्धवः। 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भ्वा० आ०)'। 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च (उ० १, ११)'—इत्युप्रत्ययः। स्यन्दन्ते इत्यर्थः। "अधो अच्छा सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, २)"—"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)"—इति च निगमौ॥

(२२) कुल्याः। 'कुल संस्त्याने (भ्वा० प०)'। कोलन्ति संस्त्यायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः। कुले प्रधानभूते पर्वते भवाः कुल्याः। 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। कुलिशनिर्वचने 'कुलशातनः (निरु० ६, १७)'। मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः। मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः। चीरस्वामी तु 'कुलानि पर्वतानि श्यति पक्षच्छेदनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान्। यद्वा, 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १, १०, ३४)'—इत्यत्र चीरस्वामिनो व्याख्या—'कृत्रिमा अल्पा च क्षेत्रसेकार्था कुल्या'। कुले साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। यदाहुः—'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः। दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये हलं वा कुलमुच्यते'—इति। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—"कुर्द् कुल्या इवाऽऽशत (ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)"—इति च निगमौ॥

(२३) वर्थ्यः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'—'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)'। 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इप्रत्ययः, 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्। वरणीयाः सम्भ-

जनीया वा वर्य्यः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्य्यः"—इत्यपठत्। 'ऋतमित्युदकनाम (निरु० २, ५२)' 'छन्दसी वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीयो वनिप्, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः, ऋतावर्य्यः। "ऋतावरीरुप मुहूर्त्तमेवैः (ऋ० सं० ३, २, १२, ५)"—इति निगमः॥ अत्र स्कन्दस्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्णन्तु सूरयः॥

(२४) उर्व्यः। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृणोतेश्च। उर्व्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१, १, १०)। महत्यो नद्यः, छादयित्री वा भूमिः स्वेनोदकेन॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण॥

(२५) इरावत्यः। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना रप्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते। इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, ङीप्॥

(२६) पार्वत्यः। पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन (१, १०, ८)। 'तस्यापत्यम् (४, १, ९२)'—इत्यण्, ङीप् (४, १, १५)॥

(२७) स्रवन्त्यः। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। लट्, शतरि ङीप्। सर्वदा गमनस्वभावः। "नवतिं स्रोत्या नव च स्रवन्तीः (ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)"—इति निगमः। अत्र स्रोत्या इति विशेषणम्॥

अस्य स्थाने "रेवत्यः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा, 'रयिः'—इत्युदकनाम (१२, ७३)। रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्। "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८,

१)"—इति निगमः। सिन्धुशब्दो विशेषणम्॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (प०)। असुन् (उ० ४, १८४)। ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१)'—'बहुलञ्छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्यनेन मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भसञ्ज्ञा। बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति। 'ओजसा वा एता वहन्तीरिवोद्धतीरिव आकूलन्तीरिव धावन्तीरिव—इति श्रुतिः॥

(२९) पयस्वत्यः। 'पा पाने (भू० प०)'। पिबतेरी चासुन् (६, ४, ६६। उ० ४, १८४)। पीयत इति पयः। प्यायतेर्वा (भू० आ०) असुनि बाहुलकात्, 'प्यायः पी (६, १, २८)'—इति निष्ठायां विहितः पीभावो भवति। वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः। उदकं तद्वत्यः॥

(३०) सरस्वत्यः। सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८), तद्वत्यः सरस्वत्यः॥

(३१) तरस्वत्यः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः॥

(३२) हरस्वत्यः। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १९)' तद्धि बहवो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः॥

(३३) रोधस्वत्यः। रोधसा तीरेण, तद्वत्यः। "चित्रा रोधस्वती रनु (ऋ० सं० १, ३, १७, १)"—इति निगमः॥

(३४) भास्वत्यः। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। भा दीप्तिः, तद्वत्यः, दीप्तिमत्यो हि नद्यः॥

(३५) अजिराः। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः (उ० १, ५३)'—

इति किरच्प्रत्ययो वीभावाभावश्च निपात्यते। अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेर्य्यन्ते आसु नाव इति। यद्वा, 'अजिरम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः शीघ्रगाः॥

(३६) मातरः। 'माङ् माने (अदा० आ०)'। तृन्तृचौ, 'शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां तृन्तृचौ (उ० २, ८७)'—इति वचनात्। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४, १, १०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः। निर्मीयते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, मातृवल्लोकस्य रचिका इति वा, नदीमातृक इति हि देशस्य व्यपदेशः। "ऊर्ज्जानं सप्तमातरः (ऋ० सं० ७, ५, ४, ४)"—"द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ॥

(३७) नद्यः। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। तत्र च 'नदट्'—इति टिदयं पठ्यते (४, १, १५ भा०), ततो ङीप्। नदन्ति नद्यः। "सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १९, २)"—"प्रक्षोदसा धायसा सस्र एषा प्र नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ॥

इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि॥ १३॥

अत्यः(१)। हयः(२)। अर्वा(३)। वाजी(४)। सप्तिः(५)। वह्निः(६)। दधिक्राः(७)। दधिक्रावा(८)। एतग्वा(९)। एतशः(१०)। पैद्वः(११)। दौर्गहः(१२)। औच्चैःश्रवसः(१३)। तार्क्ष्यः(१४)। आशुः(१५)। ब्रध्नः(१६)। अरुषः(१७)। मांश्चत्वः(१८)। अव्यथयः(१९)। श्येनासः(२०)। सुपर्णाः(२१)। पतङ्गाः(२२)।

नरः(२३)। ह्वार्याणाम्(२४)। हंसासः(२५)। अश्वाः(२६)। इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥१४॥

(१) अत्यः। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि यत्। अथवा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४. १०८)'—इति यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः। अतति सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा। "वामत्या अपि कर्णे वहन्तु (ऋ० मं० ४, १, ३०, ४)"—इति निगमः॥

(२) हयः। 'हय गतिविक्रान्त्योः (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा। 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः। "हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं, धुरि (ऋ० मं० ४, २, २८, १)"—"हयोऽसि (ता० ब्रा० १, १, ७)"—इति च निगमौ॥

(३) अर्वा। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)'। 'स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०९)'—इति वनिप्प्रत्ययः। गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा। 'अर्वैरणवान् (निरु० १०, ३१)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। भाष्ये तु अर्वैरणवान् इत्यर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम्। अर्त्तेरन्तर्णीतण्यर्थाद्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिनि रूपम्। प्रेर्यते कसादिना प्रतिक्षणं पार्ष्ण्यादिनेति वा। यद्वा, अन्यमाश्रितः अस्वतन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहिपरतन्त्रः। "द्रूवो वन्वन् क्रत्वा नार्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः॥

(४) वाजी। 'वज गतौ (भू० प०)'। घञ्। वाजो वेगः। 'रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रयो जवो वाजः'—इति निघण्टुः। 'अजिव्रज्योश्च (७, ३, ६०)'—इत्यत्र न्यासः—'चकारस्यानुक्त-

समुच्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्'—इति । वाजोऽस्यास्ति 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)' वाजी । वेगवान् अश्वः । यद्वा, वाजोऽन्नं, देवातात्वे हविर्लक्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्गाद्यन्नेन तद्वान् । 'वाजाः पक्षाः अभूवन्नस्येति वाजी'—इति क्षीरस्वामी । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परेषामित्यर्थः । अत्र 'ओ विजी भयचलनयोः (रु० प०)'—इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः । "विमोचनं वाजिनो रासभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)"—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः । 'षप समवाये (भू० प०)' । 'सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सङ्गामेवैति । गतिकर्मणो वा सप्तिः । 'सपतेः स्पर्शार्थात्'—इति माधवः । 'सृप्लृ गतौ (भू० प०)'—अस्माद्वा तिप्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सप्तिः । "जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(६) वह्निः । 'वह प्रापणे (भू० उ०)' । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति निप्रत्ययः । "ये त्वा वहन्ति वह्नयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)"—इति निगमः ॥

(७) दधिक्राः । 'तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारो भवतीति वा (निरु० २, २७)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'दधिक्राः, दधत् धारयत् स्वारोहिणं क्रामति, दधत् क्रन्दति हर्षार्थं ह्रेषारवं करोति, दधदित्याकारो भवति अधिष्ठितम्, ईषदवनतमध्यभागः, उन्नतकन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारो भवति'—इति । सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकारलोप इकारान्तादेशश्च । क्रामतेः

क्रन्दतेराङ्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपदं, तत्र, क्रामतेः 'जनसन खनक्रमगमो विट् (३, २, ६७)'—इति विट्, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६, ४, ४१)'—इत्यात्वम्। क्रन्देः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं, टकारलोपश्च पृषोदरादित्वे न करोतेः क्विप् युक् चानुवर्त्तते। आङ् च धातोः परो यणादेशः, दधिक्राः। "क्रतु॑ दधि॒क्रा अनु॑ सन्तवी॑त्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगमः॥

(१८) दधिक्रावा। अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च। "द॒धि॒क्राविष्णमूर्जं स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)"—इति निगमः॥

(१९) एतग्वा। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८६)'—इति तन्प्रत्ययः कर्मणि। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति। एतं प्राप्तम्। 'गम्लृ गतौ भ्व० प०)' 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति बाहुलकात् वन्प्रत्ययः टिलोपश्च। गम्यत इति ग्वः गन्तव्यो देशः। एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः। अश्वस्तु शीघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते। 'एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः'—इति माधवः। यद्वा, एतशब्दः शुक्लपर्य्यायः, गमेः क्विप्, 'गमः क्वौ (६, ४, ४०)'—इत्यनुनासिकलोपः, 'ऊङ्च गमादीनाम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युकारोऽन्तादेशः। आगमनमागूः। धातूपसर्गयोः स्थानविपर्य्ययः प्राप्तः। एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक्। एतग्वाः शुक्लवर्णा अश्वाः। यद्वा, एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम् (५, २, १०९)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५, २, १०९

वा०)'—इति वप्रत्ययः, गकार उपजनः। 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः। सर्वेषामश्वानां यत्र क्वापि प्रोक्तमस्ति रूपेण वा। एतग्वाशब्दोऽश्वे वर्त्तते। तथाच 'विशाखाषाढौ मन्थदण्डयोः'—इत्यत्र पदमञ्जरी—'विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्त्तेते, तेन यथाकथञ्चित् साधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते'—इति। तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः। 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम्। "एतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)"—"एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते (ऋ० सं० ६, ५, ८, २)"—इति च निगमादौ 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इति विभक्तेराकारः॥

(१०) एतशः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'इणस्तशन्तशसुनौ (उ० ३, १४५)'—इति तशन्प्रत्ययः। एतशः गमनकुशलः। यद्वा, एतशब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १००) शस। एतद्वा एतच्छरीरं एतशः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) सर्वसिद्धिः। "एतशो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)"—"यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)"—इति च निगमौ॥

(११) पैद्वः। 'पद गतौ (दि० आ०)'। 'कृगृशृदृभ्यो वः (उ० १, १५३)' इति वप्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा। 'पदेः पैद्वो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः। "पैद्वो न हि त्वमहिं नाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)"—इति निगमः॥

(१२) दौर्गहः। दुर्शब्दे उपपदे गहतेः (काशा० च०) गाहेर्वा (भू० आ०) 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (३, ३, १२६),

पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गाहतेः रेफलोपः, गाहेर्ह्रस्वत्वम्। अस्वहृदयानभिज्ञैर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते। दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५, ४, ३८)। यद्वा, 'दुःखेन गाहितव्यत्वात् दुर्गाहं जल मुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण्, 'अप्सु योनिर्वा अश्वः (शत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)'—इति श्रुतिः। "मम ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)"—इति निगमः॥

(१३) औच्चैःश्रवसः। अमृतमन्थने जातोऽश्व उच्चैःश्रवाः। उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४, १, ९२)'—इत्यण्। तत्कुलीना ह्यश्वाः सर्वे। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) तार्क्ष्यः। तूर्णमश्नुते गन्तव्यं, तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः। तूर्णशब्दात् तीर्णशब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्नोतेः क्षीयतेर्वोत्तरपदम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। अश्वो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः। यद्वा, वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात् तार्क्ष्य इत्युच्यते। 'तुरङ्गगरुड़ौ तार्क्ष्यौ (अम० को० ३, ३, १४५)'—इत्यत्र वृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्'—इति क्षीरस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) आशुः। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)'। अश्नुतेऽध्वानम्। अश्नातेर्वा बाहुलकादुण् (३, ३, १)। अश्नाति महाशनो भवति। आशुरिति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), शीघ्रो वा। "द्रवदश्वैराशुभिः (ऋ० सं० ६, १, १३, ८)"—इति निगमः॥

(१६) ब्रध्नः। अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुणमारोचनम्'—इति व्याख्यातम्। वाजसनेये तु,—"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यत्र,

उवटः—'अश्वं युञ्जन्ति अश्वमिति, अश्वोऽश्वादिवत् स्तूयत इति वा' ॥

(१७) अरुषः । 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या० प०)' । ऋणाति अध्यामुखं गच्छति, अर्य्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा, अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रश-स्तरूप इत्यर्थः । "हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते (ऋ० सं० ७, २, २७, १)"—इति निगमः ॥

(१८) मांश्चत्वः । 'मन ज्ञाने (दि० आ०)' । पदस्य नलो-पाभावः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) । "मही॑मे अ॑स्य वृष॒नाम॑ शू॒षे मांश्च॑त्वे वा॒ पृश्न॑ने वा॒ वध॑त्रे (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)"—इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य, शूषे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणी मांश्चत्वे । अश्वनामैतत् । मन्तु चरतीति । अश्वैः क्रिय-माणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः । सोऽयं अस्वापयच्छत्रूंस्तस्त्रेहयच्च । स्त्रेहनं प्रद्रावणम् । अथ प्रत्यक्ष-कृतः'—इत्यादि । अत्र मांश्चत्वस्य । समाम्नायपाठेषु मंश्चत्व इति दृश्यते । 'बभ्रुं मांश्चतोर्वरु॑णस्य बभ्रुम् (ऋ० सं० ५, ४, ११, ३)'—इत्यत्र माधवः—'मंश्चतुरित्यश्वनाम । इह तु वरुणविशेषणम्, मंश्चतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्'—इत्यभा-षयत्, निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यथयः । एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निरु० २, २४७)' असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि । 'व्यथ भयचलनयोः (भू० आ०)' । 'इन् सर्व-धातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः, नञ्समासः । न व्यथन्ते अश्वेषु अव्यथयः दृष्टे भयेऽप्यव्यथः स्यादिति भावः । यद्वा, व्यथिरिति क्रोधनाम (निघ० २, १३), भारो-

हननताडनबन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः। "पतत्रिभिरश्रमैर-व्यथिभिः (ऋ॰ सं॰ ५, ५, १६, ७)"—इति निगमः॥

(२०) श्येनासः। 'श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरु॰ ४, २४)'—इति भाष्ये। जसि 'आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)'। "श्येनासो न दुवसनासो अर्थम् (ऋ॰ सं॰ ३, ५, ५, ५)"—इति निगमः॥

(२१) सुपर्णाः। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु॰ प॰)'। 'धापॄ-वस्यज्यतिभ्यो नः (उ॰ ३, ६)'—इति नप्रत्ययः। सुपाल्यन्ते यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः क्षेषारवादिना सङ्ग्रा-मसाधनत्वात्। पततेर्वा बाहुलकात् नप्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभनगमना इत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) पतङ्गाः। 'पत्लृ गतौ (भ्वा॰ प॰)'। 'पतेरङ्गच् (उ॰ १, ११७)'। यद्वा, खच्प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसंख्यानम् (३, २, ३८ वा॰)'—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३, २, ३८ वा॰), 'खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६६)'—इति मुम् पतङ्गा इति। 'अश्वाः पूर्वं पक्षिणो भूवन्'—इति श्रूयते। "रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः (ऋ॰ सं॰ १, ८, १८, ४)"—इति निगमः। आशुशब्दो विशेषणम्॥

(२३) नरः। 'णीञ् प्रापणे (भ्वा॰ उ॰)'। 'नयतेर्डिच्च (उ॰ २, ९३)'—इति ऋन्प्रत्ययः। जसि नरः। नयन्ति आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः। "त्वं सूरो हरितो रामयो नॄन् (ऋ॰ सं॰ १, ८, २६, ३)"—इति निगमः। 'नॄन् अश्वान्'—इति माधवः॥

(२४) ह्वार्याणाम्। 'ह्वृ कौटिल्ये (भ्वा॰ प॰)'। 'ऋहलो-र्ण्यत् (३, १, १२४)'। खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्वार्याः। यद्वा, ह्वरतिरत्तिकर्मा (निघ॰ २,

८), 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति ण्यत्। हरत्यर्थम् अश्वाः हार्य्याः। 'हरि गतौ'—इति माधवः। "हार्य्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः। "पुरो न हार्य्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः॥

(२५) हंसासः। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)'। 'वृतृवदिहनिकमिकषि(युध्यवि)भ्यः सः (उ० ३, ५८)'—इति सप्रत्ययः। घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वान, गच्छन्तः पद्भिरध्वानं हिंसन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५, १, १)। "हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्रिधः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ४)"—इति निगमः॥

(२६) अश्वाः। 'अशू व्याप्तौ स्व० आ०)'। 'अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १, १४८)'—इति क्वन्प्रत्ययः। अश्नातेर्वा बाहुलकात्। अश्नुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च। "यदाक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात्। श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन्" — "यदार्चिमुद्रियमजन्नमस्वाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—इति निगमः॥

इति षड्विंशतिरश्वनामानि॥ १४॥

'दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोरात्रे वा॥

हरी इन्द्रस्य (१)। रोहितोऽग्नेः (२)। हरित आदित्यस्य (३)। रासभावश्विनोः (४)। अजाः पूष्णः (५)। पृषत्यो मरुताम् (६)। अरुण्यो गाव उषसः (७)। श्यावाः सवितुः (८)। विश्वरूपा बृहस्पतेः (९)। नियुतो वायोः (१०)। इति दशाऽऽदिष्टप्रयोजनानि॥१५॥

"(१) हरी इन्द्रस्य। सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात्॥

(२) रोहितोऽग्नेः। नित्यपक्षे ज्वाला अस्य व्याप्तिमत्यः॥

(३) हरित आदित्यस्य। हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य॥

(४) रासभावश्विनोः। अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः॥

(५) अजाः पूष्णः। अजा अजनात्। पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति॥

(६) पृषत्यो मरुताम्। प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम्॥

(७) अरुण्यो गाव उषसः। उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमायामागच्छतः॥

(८) श्यावाः सवितुः। सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः। 'छन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा० ८, ४)'—इति श्रुतेः॥

(१०) नियुतो वायोः। अप्प्रवृत्तौ तृणपर्णानामवादेः सम्बरणान्मिश्रणान्नियुतः॥"—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थाः॥

शब्दव्युत्पत्तिस्तावत् प्रदर्श्यते—

(१) हरी। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)'। 'हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)'—इतीन्प्रत्ययः। हरतो रथम्। अत्र ताण्ड्यकम्—'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां हीदं सर्वं हरति (६, १, १)'—इति, अस्मिन् पक्षे करणे इन्। 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी'—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२, ३, ६)। 'ऋक्सामे वै हरी'—इति यजुर्ब्राह्मणम् (४, ४, ३६)। "इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम् (ऋ० मं० ? ?, ५, ?)"—इति निगमः॥

(२) रोहितः। 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)'—इति इतिप्रत्ययः। रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः। "रोहिदश्व शुचिव्रत (ऋ० सं० ६, ३, १२, १)"—इति निगमः॥

(३) हरितः। पूर्ववत् इतिः (उ० १, ८४)। हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा। यद्वा, हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिद्वर्णा वा। "यदेतदयुक्ताहरितः सधस्थात् (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"—इति निगमः॥

(४) रासभौ। 'रासृ शब्दे (भू० आ०)'। रासिवल्लिभ्याञ्च (उ० ३, १२१)'—इत्यभच्प्रत्ययः। रासते शब्दं करोतीति रासभः, तौ रासभौ। 'गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २, ३)। "युञ्जाथां रासभं रथे (ऋ० सं० ६, ६, ८, २)"—"तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा (ऋ० सं० १, ८, ८, २)"—इति च निगमौ॥

(५) अजाः। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४); वीभावाभावो व्यत्ययेन। अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः। "अहेलमानो ररिवां अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व (ऋ० सं० २, २, २, ४)"—इति निगमः॥

(६) पृषत्यः। 'पृषु वृषु सेचने (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहत् (६, ४, ३० वा०)'—इत्यादिना सिद्धम्। 'पृषत्यः सह सङ्गताः'—इति माधवः। तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४, १, ४८)'—इति ङीष्। "उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम् (ऋ० सं० १, ३, १८, १)"—इति निगमः॥

(७) गावः। व्याख्याता रश्मिनामसु (१, ५, ३)। गन्धारः। "युङ्क्ते गवा मघवानामनीकम् (ऋ० सं० २, १, ८, १)"—इति निगमः।

(८) श्यावाः। 'श्यैङ् गतौ (भू० आ०)'। 'कॄगॄशॄदृभ्यो वः (उ० १. १५३)'—इति बाहुलकाद् वप्रत्ययः। श्यावो धूम्रगारुणो वर्णः, तद्वन्तोऽपि श्यावाः, 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्यः (२, ४, १९ वा०)'। "वि जना॑ञ्छ्या॒वाः शि॑ति॒पादो॑ अख्यन् (ऋ० मं० १, ३, ६, ५)"—इति निगमः॥

(९) विश्वरूपाः। नानावर्णाश्वाः। "बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम्"—"बृह॒स्पति॑र्वि॒श्वरू॑पा॒मुपा॑जत (ऋ० मं० २, ३, ५, १)"—इति च निगमौ॥

(१०) नियुतः। निपूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् क्विप्। नियुवन्ति मिश्रयन्ति तृणपर्णादीनि, आत्मानं रथेन वा। यद्वा, निपूर्वात् 'यम् उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'मृग्रो रुतिः (उ० १. ९१)'—इति बाहुलकात् उतिप्रत्ययष्टिलोपश्च। नियम्यन्ते सारथिना नियुतः। "नि॒युद्भि॑र्वा यवि॒ष्ठ्यै॑ दु॒रोणे (ऋ० मं० ५, ६, १४, ३)"—इति निगमः॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि॥ १५॥

भ्राज॑ते (१)। भ्राश॑ते (२)। भ्राश्य॑ति (३)। दी॒दय॑ति (४)। शोच॑ति (५)। मन्द॑ते (६)। भन्द॑ते (७)। रोच॑ते (८)। द्योत॑ते (९)। ज्योत॑ते (१०)। द्युमत् (११)। इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः॥१६॥

(१) भ्राजते। 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी। "भ्राज॑न्ते॒ श्रेणिदन् (ऋ० मं० ७, ७, २, ३)"—इति निगमः॥

(२),(३) भ्राशते। भ्राश्यति। 'टु भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ' भूवादी आत्मनेपदिनौ। 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रु-

टिलषः (३, १, ७०)'—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)"—इति निगमः। 'भ्राश्यति मिलाजितादीनि'—इति माधवः। भ्लाश्यतीति पाठान्तरम्। भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया॥

(४) दीदयति। नैरुक्तो धातुः (निरु० १०, १८)। यद्वा, 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो व्यत्ययेन, 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः, परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "यो अग्निं अग्ने दीदयदप्स्वन्तः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)"—इति निगमः॥

(५) शोचति। 'शुच शोके' भूवादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं लनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। "अजस्रेण शोचिषा शोशुचानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)"—इति निगमः॥

(६) मन्दते। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' अत्र दीप्त्यर्थः। भूवादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) भन्दते। 'भदि कल्याणे सुखे च' भूवादिरात्मनेपदी, दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) रोचते। 'रुच दीप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी कथादिश्च "वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)"—इति निगमः॥

(९) द्योतते। 'द्युत दीप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी। "अदिद्युतन् (ऋ० सं० ४, ५, १२, ४)"—इति निगमः॥

(१०) ज्योतते। 'युद्ध युत दीप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी। यकारश्छान्दसः। यद्वा, द्युतेर्विगृहीतः। 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः (उ० २, १०३)'—इति इसिन्प्रत्यये विहितो जो बाहुलकादत्रापि भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

केचिदस्य स्थाने "छन्दते"—इति पठन्ति। 'छदि संव-

र्थे'—इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः, 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वाद्वा टिलोपः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(११) द्युमत्। द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। द्युरस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकारलोपः। यद्वा, 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिषु (दि० प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीव्यतीति विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६, १, १३१)'—इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः। समाम्नाये यस्य पदार्थस्य यद् वाचकमाख्यातं नाम च तत्तस्यैवान्यत्रापि पठ्यते। तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० २, ६) उश्मिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आप्नुवान इत्यादि, महन्नामसु (निघ० ३, ३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु (निघ० ३, ११) विचर्षणिरित्यादि, एवमिहापि द्युमदिति नामपदस्य धातुमध्ये पाठः क्विचित् द्योततेविकृतत्वाद्दिवेस्त्वानेकार्थत्वात् ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम्। "द्युमदमीवचातनं रक्षोहा (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)"—इति निगमः॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः॥१६॥

जमत् (१)। कल्मलीकिनम् (२)। जञ्जणाभवन् (३)। मल्मलाभवन् (४)। अर्चिः (५)। शोचिः (६)। तपः (७)। तेजः (८)। हरः (९)। घृणिः (१०)। शृङ्गाणिः (११)। शृङ्गाणि (१२)। इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥१७॥

गोर्हमाऽम्बरं' खा१': खेद्य आता खावो' विभावरो वस्ता रद्रिः म्लोकोऽर्णोऽवनयोऽत्यो हरी इन्द्रस्य भाजते जमदिति सप्तदश ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥१॥

(१) जमत्। अत्र स्कन्दस्वामी—'तावन्त्येवोत्तराणि जमदित्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि'—इति। 'जमु अदने (भू० प०)'। "गृणाना जमदग्निना (३, ४, ११, १८)"—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्मलीकिनम्। 'कल्मलीकं भवेत्'—इति माधवः। पृषोदरादिः, उत्तरं च। "नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिः (ऋ० सं० २, ७, १७, ३)"—इति निगमः ॥

(३) जञ्झणाभवन्। "अर्चिषा जञ्झणाभवन् (ऋ० सं० ६, ३, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(४) मल्मलाभवन्। "मल्मलाभवन्तीत्यासादयामि"—इति निगमः ॥

(५) अर्चिः। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इतीसिप्रत्ययः। अर्च्यन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरम्यादिज्वालादिः। "अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ५, २)"—इति निगमः ॥

(६) शोचिः। शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६) पूर्वसूत्रेण इसिः (उ० २, १०१)। शोचति शोचिः। "यदस्य वातो अनुयाति शोचिः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)"—इति निगमः ॥

(७) तपः। 'तप सन्तापे (भू० प०)'। 'तप दाहे (भू० प०)'

वा। असुन् (उ० ४, १८४)। तपतीति शरीरादि। "परि शृणीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—"अग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति तप (अथ० सं० २, १९, १)"—इति च निगमौ॥

(८) तेजः। 'तिज निशाने (भू० आ०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। निश्यति तनूकरोति तमः पापं वा। यद्वा, 'तेज पालने (भू० प०)'। असुन्। तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन। "अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १९, ५)"—इति निगमः॥

(९) हरः। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)'। असुन्। हरति तमः। "अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १९, २)"—"रक्षो हरसा शृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—इति च निगमौ॥

(१०) घृणिः। 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि'—इति। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भू० प०)'—इत्यस्मान्निप्रत्यये गुणाभावो निपात्यते। जिघर्त्ति दीप्यते। यद्वा, 'घृणु दीप्तौ (तना० उ०)'। 'इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)—इति इप्रत्ययः। दीप्यते घृणिः। "उप छायामिव घृणेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)"—इति निगमः। "आ घृणे सं सचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति च॥

"घृणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम्, नैगमकाण्डे "आ घृणिः (निरु० ५, ९)"—इत्यत्र, 'ज्वलन्नामसु क्रोधनामसु (निघ० २, १३) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्दस्वामिवचनात्॥

(११) शृङ्गाणि। 'शृगि शब्दे'। अत्र शृङ्गस्थानीयत्वाद्दीप्तय उच्यन्ते। 'श्रिञ् सेवायां (भू० उ०)'—'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प०)'। शृणातेर्ह्रस्व (उ० १, १२६)' गन् (१२१),

कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहु-लकात् सम्प्रसारणादि च भवति। श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति तत् शीर्षेण प्राणिनः। 'शृङ्गं श्रयतेः (निरु० २, ७)'—इत्यत्र 'स्नातेर्वा' -इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः। 'शमु हिंसायाम्' क्र्यादिः। अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः। पूर्ववदर्थः। यद्वा, द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादेरुद्गतम् ऊर्द्ध्वगतमित्यर्थः। 'शृणातेर्ह्र-स्वश्च (उ० १, १२५)'—इति गन्प्रत्यये नुमि च रूपम्। अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थमुद्गतं रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्प-त्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा शिरःशब्दान्निर्गमेश्च शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः, 'असावादित्यः शिरः प्रजानाम्' —इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७, ४, १, २०) शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः अभावे मकारे चोपजने रूपम्। पृषोदरादि-त्वात् (६, ३, १०९) सर्वत्र रूपसिद्धिः, शृङ्गम्। तेजांसि शृङ्गाणि। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)"—"वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)"—इति च निगमौ॥

'अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्' —इति अत्र स्कन्दस्वामी। अन्यत्रापि स एव सर्वत्र। यद्वा, द्विरुक्तपदस्य शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाम्रेडितम् (८, १, २)'— इति महासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् 'अन्वर्थसञ्ज्ञा-नम्, शास्त्रे यतो अधिकमुच्यते (८, १, २ भा०)'—इति, तेनै-वस्वातौयकद्विर्वचना जायन्ते इति शब्दविदो विदाङ्कुर्वन्तु। यथा—'आशोदर्शनीयाद्दोदर्शनीय' (महा० भा०)'—इति॥

इति पाणिनीयस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्ड-निर्वचने प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अथ द्वितीयाध्यायः।

"कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)"—इति भाष्य स्कन्दस्वामी 'ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः अप्नः' इत्यादीनि। क्रियते इति कर्म। अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च निर्वक्तव्यानि, वाक्यार्थवशात्"—इति॥

अपः (१)। अप्नः (२)। दंसः (३)। वेषः (४)। वेपः (५)। विष्ट्वी (६)। व्रतम् (७)। कर्वरम् (८)। शक्म (९)। क्रतुः (१०)। करणम् (११)। करणानि (१२)। करांसि (१३)। करन्ती (१४)। करिक्रत् (१५)। चक्रत् (१६)। कर्त्वम् (१७)। कर्तोः (१८)। कर्त्तवै (१९)। कृत्वी (२०)। धीः (२१)। शची (२२)। शमी (२३)। शिमी (२४)। शक्तिः (२५)। शिल्पम् (२६)। इति षड्विंशतिः कर्मनामानि॥ १॥

(१) अपः। (२) अप्नः। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४, २०२)'—इत्यसुन् विकल्पेन नुडागमश्च। आप्नुवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण। "इन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)"—"ते सौभगं वीरवद्गोमदप्नः (ऋ० सं० ७, ८, ११, ३)"—इति च निगमौ।

(३) दंसः। 'दसि दंसनदर्शनयोः' चुरादिरात्मनेपदी, असुन् (उ० ४, १८४)। दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा। अथवा, 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी, असुन् (उ० ४, १८४)। दंसयति मोचयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदो वा। यद्वा, 'तसु उपक्षये दसु च (दि० प०)' अस्मात्स्वार्थीतव्यर्थः। कर्मण्यसुनि बाहुलकान्नुम्। उपक्षिपयितव्यं हि तदन्तर्गतव्यमित्यर्थः। "दृळ्हस्य चार्वममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५, २, २)"—इति निगमः॥

(४) वेषः। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)। पचाद्यच् (३, १, १३४)। वेवेष्टि व्याप्नोति कर्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा। यद्वा, 'वेवेष्टि'—इत्यत्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पठ्यते। परिवेवेष्टि भोजयति स्वफलं कर्तृन्। "कर्मणे वां वेषाय (य० वा० सं० १, ६)"—इति निगमः॥

(५) वेपः। 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति माधवः। असुन् (उ० ४, १८४)। प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः। यद्वा, 'वेपृ कम्पने (भू० आ०)' असुन् (उ० ४, १८४), वेपः। "स्वं वेपमा तुविजात स्तवानः (ऋ० सं ३, ५, ११, २)"—इति निगमः॥

(६) विष्टी। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'ऊगूस्तु-वाग्भ्यः क्तिन् (उ० ४, ५४)'—इति बाहुलकात् क्तिन् तुडागमश्च। वेषणमानार्थम्। यथादृष्टं पाठः। "विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३, ४, ७, ३)"—"विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ। उभयत्रापि शमीति विशेषणम्॥

(७) व्रतम्। अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३)—'व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः'—इत्यादि। अत्र स्कन्दस्वामी—'व्रतमिति कर्मनामेति। कर्त्तरि सत इति कृतव्याख्यानम्।

तद् द्विविधम्। शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम्। तथा च श्रुतिः—'ते विद्याकर्मणी सम न्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च'—इति। 'इदमपोतरद् व्रतम्' गुड़लवणस्य्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म। 'एतस्मादेव' रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते 'वारयतीति सतः'। 'निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति'—इति। पाठोऽर्थश्च—'व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः (निरु० २, १३)'—इति। व्रतं कर्मोच्यते। कस्मात्? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभिसम्बन्धस्तेनाव्रतेन निवार्य्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्यात् हेतुकर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते। भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात्। वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) 'पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३, १०८)'—इति विधीयमानोऽतच्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः। 'वारयतेर्वा तत्' इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात्। 'व्रते'—इति श्रीभोजदेवः'—इति चीरस्वामी। व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽत्रेति सुबोधिनीकारः। व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घप्रत्ययः। व्रतिश्च वर्जनार्थः। "अधा वयमादित्यव्रते तव (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—"ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"—इति च निगमौ। "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता॥

(८) कर्वरम्। कर्वतेर्धातोः (भू० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घप्रत्ययः, कर्वरम्। 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)' 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कृग-

शृतृस्वतिभ्यः ष्वरच् (उ० २, ११४)'। किरति फलं, कीर्य्यते-ऽस्मिन् पात्रादीति वा, हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम्। "अतं इनोषि कर्वरा पुरूणि (ऋ० सं० ८, ७, २, २)"—इति निगमः॥

(९) शक्म। 'शक्लृ शक्तौ (दि० उ०)'। 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४, १४२)'—इति मनिन्प्रत्ययः। शक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्त्तुमिति वा। "मध्याकर्त्तोर्विततं सञ्जभार (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति निगमः॥

(१०) क्रतुः। करोतेः (भू० उ०) 'कृञः कतुः (उ० १, ७४)'—इति कतुप्रत्ययः। क्रियते हिंसा। "क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १०, ४)"—"शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु (ऋ० सं० ४, ७, १३, ५)"—इति च निगमौ॥

(११) करुणम्। 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)' 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कॄवृदारिभ्य उनन् (उ० ३, ५०)'। कवेरण समानार्थम्। "स विश्वस्य करुणस्येश एको (ऋ० सं० १, ७, ८, २)"—इति निगमः॥

(१२) करणानि। करोतेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् क्रियते ल्युट् वा। करणं साधनमिति प्राप्ते णत्वे पाठो यथादृष्टम्। 'कर्मवाचि करणमाद्युदात्तम्'—इति माधवः। "प्र ते पूर्व्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४, १, ३०, १)"—"प्र ते पूर्व्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)"—इति च निगमौ॥

(१३) करांसि। करोतेरसुन् (उ० ४, १८४)। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति भूते वा भविष्यति वा। अर्थः

पूर्ववत्। 'करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन'—इति माधवः। "आतिष्ठाऽभ्याद्व विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)"—इति निगमः॥

(१४) करन्ती। 'कृञ् करणे' भूवादिः (उ०)। शतरि ङीप्। करणमभिमतं कर्त्तुः। यथादृष्टं पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) करिक्रत्। 'दाधर्त्ति दर्धर्त्ति दर्द्धर्षि (७, ४, ६५)'—इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि नुमत्वाभावोऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते। अत्र न्यासः—'यणादेशे कृते अनृकारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति। पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारञ्च। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) चक्रत्। 'कृञ् करणे' भूवादिः (उ०)। शत्र। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२, ४, ७५)'—'बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)'—इति शपः श्लुर्द्विवचनादिः यणादेशः। करोत्यभीष्टम्। निगमोऽन्वेषणीयः। केषुचित् कोशेषु चक्रुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः। अस्य स्थाने चक्रत्यमिति माधवीये दृष्टम्। "चर्क्रत्यानि कृण्वतः (ऋ० सं० ३, ६, ७, १२)"—इत्यत्र 'कर्माणि चर्कृत्यानि'—इति भाष्यञ्च॥

(१७) कर्त्वम्। करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वन्प्रत्ययः क्रियते। यद्वा, 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)'—इति त्वन्प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म। "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (ऋ० सं० २, ७, १, ३)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'कर्त्वमिति कर्मनाम'—इति॥

(१८) कर्त्तोः। करोतेः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्

क्रुशिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)'—इति बाहुलकात् तुन्प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । षष्ठेकवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । "म॒ध्या॒कर्त्तो॒र्वित॑तं॒ सञ्ज॑भार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"—"म॒ध्याकर्त्तो॒र्न्य॑धाच्छक्म॒ धीरः॑ (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१८) कर्त्तवै । करोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)'—इति तवैप्रत्ययः । 'कृन्मे जन्तः (१, १, ३८)'—इत्यव्ययत्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) क्रत्वी । करोतेः 'पः किच्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानस्तुप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । क्रियते क्रतु । 'शिल्पावन्ये क्रतुर्यकम्'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इत्यत्र 'इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम् (७, १, ३८ वा०)'—इति विभक्तेरीकारादेशः । "त्वं र॒थ्र मेत॑शं॒ क्रत्वी॒ धने॒ (ऋ० सं० १, ४, १८, १)"—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'क्रत्वीति कर्मनाम, कर्माणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्मात्र संग्रामः सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति । 'क्र॒त्वी सव॒र्णामद॑द्‌विव॑स्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)'—इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ।

(२१) धीः । 'धृञ् आधारे' दिवादिः (उ०) । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन । यद्वा, दधातेः क्विपि 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६, ४, ६६)'—इतीत्वे रूपम् । ईत्वञ्च क्विबोपेऽपि [illegible] धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः क[illegible] 'दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः । [illegible], ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते [illegible]भिरिदं कर्त्तव्यमिति । "धिय॒ धिय॑ सीषधाति॒ प्र

पूषा (ऋ॰ सं ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः॥

(२२) शची। 'शच व्यक्तायां वाचि' भ्वादिरात्मनेपदी। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४, ११४)'। "कृदिकारात् (४, १, ४ वा॰)'—इति ङीष्। शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची। क्षीरस्वामी तु 'शचति शची, शच श्वच गतौ'—इति व्याख्यत्। गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः। "यद् देवयन्त मवथ शचीभिः (ऋ॰ सं॰ ५, ५, १६, ४)"—इति निगमः॥

(२३) शमी। 'शम उपशमे (दि॰ प॰)' अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत्। शाम्यत्यनयाऽनिष्टानि। णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीषौ। शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि। "शमीमदुर्मखस्य वा (ऋ॰ सं॰ ६, ५, २६, ४)"—इति निगमः॥

(२४) शिमी। शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽस्य। बाहुलकाद-कारस्येकारः। शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च। शक्नोत्यनेन समानार्थः। "धुनिः शमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी (ऋ॰ सं ८, ४, १४, ५)"—इति निगमः॥

(२५) शक्तिः। शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ९४)'। शक्यते कर्त्तुं शक्यते वानया परलोकं जेतुम्। "अजीजन-च्छक्तिभीरोदसिप्राम् (ऋ॰ सं॰ ८, ४, ११, ५)"—इति निगमः॥

(२६) शिल्पम्। 'शील उपधारणे' चुरादिः (प॰), 'शील समाधौ' भ्वादिः (प॰)। अनयोः 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूप-सर्पतल्पाः (उ॰ ३, २८)'—इति पप्रत्यये णिलोपे (६, ४, ५१) च उपधाया ह्रस्वत्वं निपात्यते। शीलयति शीलति वा शिल्पम्। 'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिवृत्तिः। शील-यन्ति पुनः पुनरभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम्। यद्वा. छिद्यां कर्त्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति कर्ष

दूर्पसिद्धिः । 'शिञ् निशाने (स्वा० उ०)' 'निशानं तनूकरणम्' -इति सुबोधिनीकारः । "यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावत् (अथ० सं० १३, ३, १०)"—"दिवः शिल्पमवन्तम्" इति च निगमौ ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् (१) । तोकम् (२) । तनयः (३) । तोक्म (४) । तक्म (५) । शेषः (६) । अप्नः (७) । गयः (८) । जाः (९) । अपत्यम् (१०) । यहुः (११) । सूनुः (१२) । नपात् (१३) । प्रजा (१४) । वीजम् (१५) । इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥२॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)'—क्विप् । तोजति हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेरणार्थश्च'—इति माधवः । क्विप् । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता, गच्छत्यनेनानृण्यं पितृभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वायुनापि वा । यद्वा, 'ष्टुच प्रसादे (भू० आ)' क्विप्, पृषोदरादित्वात् सकारलोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः (ऋ० सं० ६, २, ३३, ४)"—तुचे तनाय तत्सु नो (ऋ० सं० ६, १, २८, ३)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ।

(२) तोकम् । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)' 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)' 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदतेऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा । यद्वा, 'ष्टुच स्तुतौ (भू० आ०)' 'इदाधारार्चिकलिभ्यः कः

(उ० ३, ३८)'—इति बाहुलकात् कप्रत्ययः, सलोपश्च स्तूयते तोकम्। तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा०७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः। यद्वा, 'तु'—इति सौत्रो धातुर्वृद्धार्थः, कप्रत्ययः पूर्ववत्। वर्द्धते हि तत्, वर्द्धयते वा मातापितृभ्याम्। यद्वा, सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्, अर्थश्च स एव। तुदेस्तु ककारो बाहुलकात् स्तुचेः सकारलोपश्च। "मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः (ऋ० सं० ५, ४, १३, ३)"—इति निगमः॥

(३) तनयः। 'तनु विस्तारे (तना० प०)' 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४, ९७),—इति कयन्प्रत्ययः। कुलं तनोति विस्तारयति। "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ० सं० १, ८, ६, ३)"—इति निगमः॥

(४) तोक्म। तुजेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यतेर्वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) तक्म। तकतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) मनिन् (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अत्वमुकारस्य (६, ३, १०९)। पूर्वेण तुचा समानार्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) शेषः। 'शिष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भ्वादिश्च (प०), असुन् (उ० ४, १८४)। म्रियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः। यद्वा, 'शिष्लृ विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदी, असुन् (उ० ४, १८४)। विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः। 'पुनातु पिता प्रजा मे यशस्करयसी मात्मनः कुरुते'—इति ब्राह्मणम्। तथा 'पुत्र-

मेवैकमिच्छन्त्यात्मनो गुणवत्तरम्'—इति महाभारतम्। यद्वा, 'शिष हिंसार्थः' भूवादिः परस्मैपदी, शेषति हिनस्ति माता-पितरौ। 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः। "न शेषो॑ अग्ने॒ अन्यजा॑तमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)'—२)"—"मा शेष॑सा मा तन॑सा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः। कर्मनामसु व्याख्यातम् (२, १) बाहुलकादपत्येऽपि भवति। 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च नुट् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्याग्रहणं न कृतम्। आप्नोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन "यच्चि॒त्रमप्न॑ उ॒षसो॒ वह॑न्ति (ऋ० सं० १, ८, ४, ५)"। 'आप्यम् धनम्,—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति ॥

(८) गयः। गमेः अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः। 'गाङ् गतौ (भ्वा० आ०)' अस्माद्वा यक्प्रत्यये ह्रस्वत्वम्। गतावर्थः पूर्वमुक्तः। गीयते स्तूयते देवभट्टारकेत्येवमादिभिः। "इन्द्रो॒ वसु॑भिः॒ परि॑ पातु॒ नो॒ गय॑म् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)"—इति निगमः॥ "ग॒य॒स्फान॑ः प्र॒तर॑णः सु॒वीर॑ः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)"—इति च। 'गृहापत्ययोर्नाम"—इति हरदत्तः, 'गृहम्'—इति तु माधवः।

(९) जाः। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलाज्जनेर्डः, टाप्, जस्। जायते मातापितृभ्यां सकाशात्। "सोमः॒ परि॒ क्रतु॑ना पश्यते॒ जाः (ऋ० सं० ७, २, २६, ४)"—"अनमी॒वो रु॑द्र॒ जासु॑ नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)"—इति च निगमौ ॥

(१०) अपत्यम्। अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनोतेष्टिलोपः। "कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, ३५, ३)"—इति निगमः॥

(११) यहुः। यातेर्ह्व यतेश्चौरादिके मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कुप्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। यातः प्राप्तः पुण्यवशेन स्वनाम्ना ह्वयते च। 'यहुर्यातश्चाहूतश्च'—इति माधवः। "ईशानः सहसो यहो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)"—इति निगमः।

(१२) सूनुः। 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'—सुवः कित् (उ० ३, ३४)'—इति नुप्रत्ययः। सूयते मात्रा। "अग्निं सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)"—इति निगमः॥

(१३) नपात्। नञ्पूर्वात् पतेर्ण्यन्तात् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति णिलोपः। 'न भ्रान्नपात् (६, ३, ७५)'—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः। न पातयति न तेन पततीत्युक्तम्। "एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४. ८, २१, १)"—इति निगमः॥

(१४) प्रजा। प्रपूर्वाज्जनेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति डः, टाप्। "प्रजां देवि दिदिड्ढि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६, ८, १०, २)"—इति निगमः॥

(१५) बीजम्। 'बीज प्रजननकान्त्यसनखादनेषु' इत्यस्मादच्प्रत्ययः (३, १, १३४)। तथाच भोजराजीये 'वियां जक्'—इति व्युत्पादितम्। बवयोरभेदः। वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति वा। अत्र क्षीरस्वामी—'वीज्यते वेति वा बीजं वाजिलोकक'—इति। 'वीजिः स्यात् प्रेरण-

क्रिया'—इति माधवः। प्रेर्य्यते हि कार्य्यकारणाय वा वीजम्। यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिवृद्धये भवति एवमपत्यमपि पितॄणामभिवृद्धिहेतुरिति वीजमित्युच्यते। "यस्यां वीजं मनुष्या३ वपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)"—इति। वीजमपत्यार्थमिति दृष्टम्॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि॥ २॥

मनुष्याः(१)। नरः(२)। धवाः(३)। जन्तवः(४)। विशः(५)। क्षितयः(६)। कृष्टयः(७)। चर्षणयः(८)। नहुषः(९)। हरयः(१०)। मर्याः(११)। मर्त्याः(१२)। मर्ताः(१३)। व्राताः(१४)। तुर्वशाः(१५)। द्रुह्यवः(१६)। आयवः(१७)। यदवः(१८)। अनवः(१९)। पूरवः(२०)। जगतः(२१)। तस्थुषः(२२)। पञ्चजनाः(२३)। विवस्वन्तः(२४)। पृतनाः(२५)। इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि॥ ३॥

(१) मनुष्याः। 'मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३, ७)'—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—'मत्वेत्यादिना मनेः सीवेश्च द्विधातुजत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्वादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः। मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे? इत्याह—प्रशस्तोभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः, प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यानसृजत'—इति।

नित्यपक्षेऽप्ययमर्ति स्रष्टरि कार्य्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणानुविधायित्वात् कार्य्यस्य वा। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (४, १, १६१)'—इति वैयाकरणाः। जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः। मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ। अपत्यमात्रविवक्षायामन्तरेण च जातिं भवति मानव इति। मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति, अञ्यत्प्रत्ययसन्नियोगेन षुगिति स्मरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)'—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम्। अत्र श्रीनिवासः—'मननैर्मनुः/मनेरुसि मनुषीति। यत्। सा चास्या मनुष्यगोः'—इति। "स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)"—"दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः (ऐ० ब्रा० २, १, ६)"—इति च निगमौ॥

(२) नरः। 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' 'नयतेर्डिच्च (उ० २, ८३)'—इति ऋन्प्रत्ययः, जस्। नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थत्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन। यद्वा "नृती गात्रविक्षेपे (दि० प०)' बाहुलकादृन् डिच्च। नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिप्यन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः। "तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)" "त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)" —इति च निगमौ।

(३) धवाः। 'धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)' 'धुञ्' वा (क्र्या० उ०)। पचाद्यच्। धूनयति।/धुनोति स्वावयवान् धवः, जस् धवाः। यद्वा, मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते। यद्वा, 'धावु गतिशुद्ध्योः (भू० उ०)' अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) पृषोदरादित्वात (६, ३, १०९) ह्रस्वः। इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति

यद्वा: । "को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगम: ॥

(४) जन्तव: । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'—'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तुप्रत्यय: । जायन्ते जन्तव: । "दुरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभि: (ऋ० सं० ८, ७, २८, ४)"—इति निगम: ॥

(५) विश: । 'विश प्रवेशने (तु० प०)' क्विप् । विशन्ति अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा, अनुप्रविष्टा: आत्मीयभूराजादिः श्रिता इत्यर्थ: । "विशो राजानमुप तस्थुरृग्मियम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इति निगम: ॥

(६) चितय: । 'चि निवासगत्यो: (तु० प०)' 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच् । क्षियन्ति निवसन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्यात् । "अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगम: ॥

(७) कृष्टय: । 'कृष विलेखने (भ्वा० प०)' भावे क्त: । कर्षणं कृष्टम् । कर्षण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यत: कर्ममात्रं लक्ष्यते, कृष्टं कर्म तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या (४, ४, १२८ वा०)'—इति इकारप्रत्यय: । तथाच भाष्यकार:—'कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० भा० ३, ४, ५, १)'—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म० भा० भी० प० २६ अ० ५ श्लो०)'—इति । यद्वा, शब्दोऽपि कृषिर्विपूर्वस्वार्थे वर्त्तते । कर्मणि क्त: । विविधं कृष्टो विक्षिप्तपरिकम्पनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थ: क: ? इत्यपेक्षायां विकृष्टदेहत्वं कृष्टसामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववत्स्वत्वार्थे । तथाच भाष्यम्—'विकृष्टदेहा वा (ऋ० सं० भा० ३, ०,

५, १)'—इति। 'कर्षन्ति प्रान्तं पदाभ्याम्'—इति माधवः। 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)"—सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)"—इति च निगमौ ॥

(८) चर्षणयः। चरतेर्धातोः (भू० प०) 'अर्त्तिसृधृधम्यश्य-वितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इति बहुलवचनादनिप्रत्यये षुगागमश्च चरणवन्तः चरणशीलाः। यद्वा, 'कृषेरादेश्च चः (उ० २, ८७)'—इति अनिप्रत्यये कृषेरेतद्रूपम्। 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा, चर्षणयः चायितारो द्रष्टारः सर्वेषां पदार्थानाम्। यद्यपि पश्यति-कर्मसु (निघ० २, २) विचर्षणिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्। "प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु (ऋ० सं० १, ७, २८, १)"—"महाँ इन्द्रो नृषदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"—इति च निगमौ ॥

(९) नहुषः। 'णह बन्धने (दि० उ०)'। 'जनेरुसिः (उ० २, १०८)'—इति बाहुलकात् उसप्रत्ययः, जस्, नहुषः। नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम्। "सचा सनेम नहुषः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)"—"आ यातं नहुषस्परि (ऋ० सं० ५, ८, २५, ३)"—इत्यादयो निगमाः ॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा 'ऋनहिभ्यामुषन्'—इति उषन्प्रत्ययः। पूर्ववदर्थः। "प्रस-स्राणस्य नहुषस्य शेषैः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)"—इति निगमः ॥

(१०) हरयः। 'हृञ् हरणे' भूवादिः' 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्-प्रत्ययः। हरन्ति पदार्थान्, प्रसह्यीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा। तथाच मृत्युवाक्यम्—'अहं प्रजाश्चाक्रुशतीर्हरामि'—इति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) मर्याः, (१२) मर्त्याः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०), अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुडागमस्तु विकल्पेन। गुणः। म्रियन्ते मर्याः। 'छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य (३, १, १२३)'—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम्। "को नु मर्या अमिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३७)"—"मर्य्यायेव कन्या शश्वचै त (ऋ० सं ३, २, १३, ५)"—"मर्येव योषा कृणुते सुवस्त्र आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमाः। यद्वा, 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)' हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति तन्प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। मर्त्तशब्दात् 'वसमर्त्त यविष्टेभ्यश्छन्दसि'—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत्। "यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा (ऋ० सं० ३, ४, १६, १)"—इति निगमः॥

(१३) मर्त्ताः। व्याख्याताः। "मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)" "तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)"—इति च निगमौ॥

(१४) व्राताः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' 'तातव्रातलातसुपित्त'—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन क्तप्रत्यये आडागमो निपात्यते। वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रव्रियन्ते वा यज्ञादौ। यद्वा, व्रातो धान्यादिसञ्चयः। तद्वन्तो व्राताः। मत्वर्थीयोऽकारः। यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम (निघ०

२, १) अन्नं वा। अन्नमपि व्रतायेतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्। 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम्। 'अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० १, २)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, १)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम्। "पञ्च व्राता अपस्यवः (ऋ० सं० ६, ८, ३, २)"—इति निगमः॥

(१५) तुर्वशाः। 'तुर्वी हिंसायाम् (भ्वा० प०)'। 'कलेरशच्'—इति बाहुलकात् अशच्प्रत्ययः। भोजराजीयमिदं सूत्रम्। हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याघ्रादिभिर्वा। यद्वा, तूर त्वरणहिंसनयोः (दि० आ०)' अस्मात् क्विपि तूर्, अश्नोतेः पचाद्यच्, तूर्णमश्नुवते पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं वकारस्योपजनः। तूस्तूर्णमश्नुते। 'प्राप्यम्'—इति माधवः। यद्वा, तूर्वशः काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम्। 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप्। यद्वा, चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः। तुर्वशेष्वमन्महि (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)"—इति निगमः॥

(१६) द्रुह्यवः। द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)' औणादिकः क्विप्, द्रोहः। द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३, १, ८ वा०)'—इति क्यप्, 'क्याच्छन्दसि (३, २, १७०)'—इत्युप्रत्ययः। परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः। "सृष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च (ऋ० सं० ५, २, २५, १)"—इति निगमः॥

(१७) आयवः । 'इण् गतौ (अदा० प०)' 'छन्दसीणः (उ० (१, २)—इत्युण्प्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम्, गमनशीलाः । "बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)"—"आयोहं स्कम्भ उपमस्य नीले (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)"—इति च निगमौ । 'अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः' —इति माधवः ॥

(१८) यदवः । 'यमु उपरमे (भू० प०)' 'यमेर्दुक्'—इति श्रीभोजदेवः । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६, ४, ३७)'—इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते नियम्यते आचार्य्येण अपथप्रवृत्ताः, राज्ञा वा । "यो अस्ति याद्वः पशुः (ऋ० सं० ५, ७, १६, १)"—इति निगमः । अत्र माधवः— 'यदुषु भवो याद्वो यदुरिति मनुष्यनाम'—इति ॥

(१९) अनवः । 'अन प्राणने (अदा० प०)' 'अणश्च (उ० १, ८)'—इति विधीयमान उप्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अनन्त्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्वादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—'तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद'—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । "राधाय विद्दनवाय"—इति निगमः । अत्र माधवः—'अनुरिति मनुष्यनाम'—इति । "अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् (ऋ० सं० ४, १, २९, ४)"—इति च । अत्र 'अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः' । 'मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)'—इति श्रुतिः । तथा ब्राह्मणमपि—'आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)'—इत्यादि, 'तेभ्यो वै देवा अपेवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)'—इति च ॥

(२०) पूरवः। 'पूरी आप्यायने (दि० आ०)' 'भृमृशी-तृचरित्सरि (उ० १, ७)'—इत्यादिना बाहुलकात् उप्रत्ययः। पूरयितव्याः कामानां 'कृपूभ्यां कुः'—इति श्रीभोजदेवः। पूताः शुद्धाः स्नानार्थिभिरित्यर्थः। "यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)"—इति निगमः॥

(२१) जगतः। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २, ७८)'—इति क्विप्प्रत्ययान्तो निपात्यते। प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, नत्वि लोपश्च निपात्यते। गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम्। "यदे ग्रामग्र जगता मिरज्यसि (ऋ० सं० ८, ३, ६, २)"—इति निगमः॥

(२२) तस्थुषः। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भू० प०)'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'। 'क्वसुः (३, २, १०७)'। 'वस्वेकाजाद्घसाम् (७, २, ६७)'—इति इडागमः। 'आतो लोपः (६, ४, ६४)'। 'लिटि धातोः (६, १, ८)'—इति द्वित्वम्। 'शर्पूर्वाः खयः (७, ४, ६१)'—इति थकारस्य शेषः। 'अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)'—इति तकारः। तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३, १, ८५)। 'वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १३१)'। 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वम्। तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे। "चरन्तं परि तस्थुषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः। अत्र वाजसनेयभाष्यकृदुवटः 'तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति॥

(२३) पञ्चजनाः। अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति। "तदद्य वाचः प्रथमं मसीय०—०जुषध्वम् (ऋ० सं० ८, १, १३, ४)"। तदद्यवाचः परमं मंसीय 'येनासुरानभिभवेम देवाः'। असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति

अपि वायुरिति प्राणनामास्त: शरीरे भवति तेन तद्दन्त: । सोऽदेवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणा-मसुरत्वमिति विज्ञायते । 'ऊर्जाद उत यज्ञियास:' । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोगित्यन्ननामोऽर्ज्यतीति सत: पक्कं सु प्रवृक्णमिति वा ॥ 'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्' । गन्धर्वा: पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णा: निषाद: पञ्चम: इत्यौप-मन्यव: । निषाद: कस्मात् ? निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ता: । "यत् पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)" । पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा (निरु० ३, ७-८)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरण: । तत्र यदि देवदत्तादिपञ्चकविषय: स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्य्यमतान्तरप्रदर्शनाय पद-द्वयमिदम्मनुष्यपदार्थे वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थ उपन्यास: । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्य: । एकीयमतेन चाष्टौ देवताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशा-चानां रक्षस्स्वन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदद्य वाच: । सौची-कस्याग्नेर्विश्वेषां देवाना सवादो होतृजपश्चायम् । तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकाया: प्रथममुत्कृष्टं स्वरसौष्ठ-वार्थसदनत्वदेवतावशिष्टं मंसीय जानीय । येन अन्नेनेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्त:, हे देवा: ! अद्य तानभिभवेम । हे ऊर्जाद: ! उत अपि यज्ञियास: यज्ञस्य सम्पादयितार: पञ्चजना: आचार्य्यमतेन ऋत्विङ्मनुष्या: । यमव्यवस्थपतीष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमास्त, शूद्रस्याप्योदनसवे, 'आयुर-

सीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति' —इत्येवमादिना। तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी वेत्यत्र दास्या-देर्व्यापाराद्प्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन। पञ्च यज्ञाङ्ग-भूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः। अत उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्'। होतृकर्म जुषध्वम् सम्पादय-तेत्यर्थः। अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदु-भयमप्याचार्य्यस्येति। तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजा-तयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सङ्गेन व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वे-नैव निगमं दर्शयति 'यत् पाञ्चजन्यया विशा'। प्रगाथस्या-र्षम्। यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः'—इत्यादि। पञ्चेति निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम्। सङ्ख्येति विषयकथनं सम्बन्ध-वत् सर्वलिङ्गरित्याह – 'लिङ्गत्रययोगेऽप्यविशिष्टा'—इति। ननु षड़ादीन्यप्यविशिष्टानि ? उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्ध-स्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम्। अपिच या पृक्ता सा पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्त-व्याख्यानम्, यत् पञ्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वान्न लिखितम्। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। 'कानिन् युवृषि (उ० १, १५४)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनि-र्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कनिनि बहुलकात् ऋकारस्याकारो नकार उपजनश्च। भोजराजस्तु—'तृषिमंचिराजिधन्विपचि-प्रतिहिंविभ्यः कन्'—इत्याह, तदा 'पचि विस्तारे (चु० प०)' —इति धातुः। एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या। जायन्ते जनाः। पचाद्यच् (३, १, १३४)। 'पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः'—इति क्षीरस्वामी॥

(२४) विवस्वन्तः । 'वस निवासे (भू० प०)' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, इश्विग्रहणात् भावे भवति । विविधं वसनं विवः, तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति । 'विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाक्षरमुदात्तम्'—इति माधवः । "आविर्भव सुक्रतूपा विवस्वते (ऋ० सं० १, २, ३२, ३)"—"अग्निर्वो दूतो विवस्वतः (ऋ० सं० ६, ३, २२, ३)"—इति च निगमौ । अत्र विवस्वान् यजमानः'—इति माधवभाष्यम् । 'महो जाया विवस्वतोव नाश (ऋ० सं० ७, ६, २३, १)'—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम् ॥

(२५) पृतनाः । 'पृङ् व्यायामे (तु० आ०)' । "त्वयाद्य युजा पृतना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १५, १)"—इति निगमः ॥

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टावपि । 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा विशः । (अम० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥२५॥

आयती (१) । च्यवाना (२) । अभीशू (३) । अप्नवाना (४) । विनङ्गृसौ (५) । गभस्ती (६) । कक्ष्यौ (७) । बाहू (८) । भुरिजौ (९) । क्षिपस्ती (१०) । शक्वरी (११) । भरित्रे (१२) ।
इति द्वादश बाहुनामानि ॥४॥

(१) आयती। 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)' गतिकर्मा वा (निघ० २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः। आभिमुख्येन यतते कार्य्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम्। बाह्वोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२) च्यवाना। 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)'। 'सम्यानच् स्तुवः (उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरानच्प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः। गच्छतः कर्मणामन्तः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) अभीशू। व्याख्यातो रश्मिनामसु। (२७पृ०) अभ्यश्नुवाते कर्माणि अभिनयन्तौ वा कर्माण्यतः अभीशाते कर्माणि कर्त्तुमिति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) अप्नवाना। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२९)' अस्य सार्वधातुकत्वात् श्नुः, 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्ह्रस्वत्वं पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। आप्नुतः कर्माणि। यद्वा, अप्न इति कर्मनामसु व्याख्यातम्, (१३६ पृ०) तदस्यास्ति 'छन्दसीवनिपौ (५,२, १२२ वा०)'—इति वनिपि विभक्तेराकारः पूर्ववत्, सकारलोपश्छान्दसः। कर्मवन्तौ हि बाहू। नकारान्तो वेति सन्देहः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(५) विनङ्गृसौ। बाहुनाम। विनस्य ग्रसतोऽन्नादिकमिति माधवः। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदे स्यलोपोनुक्, 'ग्रस अदने (भू० आ०)'-इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४), सम्प्रसारणञ्च। "अन्वंस्मै जोषमभरद्विनङ्गृसः (ऋ० सं० ९, २, २९३)"—इति निगमः॥

(६) गभस्ती । व्याख्यातौ रश्मिनामसु । (२८ पृ०)पुरुषाः अदस्याभ्यामन्नादीन् । 'ग्रहेर्गभस्ती बाहू, गृह्णाति पदार्थानाभ्यां पुरुषः'—इति माधवः । "शर्यां॑भिर्न भर॑माणो॒ गभ॑स्त्योः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)"—इति निगमः ॥

(७) करस्नौ । करोमीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्यातः । तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्णै वेष्टने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)' । 'कर्मणां प्रस्नातारौ (निरु० ६, १७)' वेष्टयितारौ कर्मकारावित्यर्थः । "सु॒प्रक॑रस्नमतये॑ (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)"—इति निगमः ॥

(८) बाहू । 'बाधृ लोडने (भू० आ०)' । 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकारश्च (उ० १, २६)'—इत्युप्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्यामिति वा । "ऋ॒त्वात॑ इन्द्र॒ स्थवि॑रस्य बा॒हू (ऋ० मं० ४, ७, ३१, ३)"—इति निगमः ॥

(९) भुरिजौ । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)' 'भृञ उच्च (उ० २, ७१)'—इति इजिप्रत्ययः । हरतो बिभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा । "तम॑ह्यन् भु॒रिजो॒र्धि॒या (ऋ० सं० ६, ८, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्षिपस्ती । 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०), 'वसवितसेस्तिः'—इति बाहुलकात् तिप्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम् । तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)' 'वा छन्दसि (६, १, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । क्षिपतः पदार्थान् इतश्चेतश्च कर्मसु । यद्वा, क्षिपेः 'वहि-

नन्दिग्रोविग्राखिभ्यः शिदाग्रिषि (उ० ३, १२३)'—इति बाहुलकात् झच्प्रत्ययः झोऽन्तादेशः। च्चिपतः पदार्थात्। निगमदर्शनाच्चिर्णयः॥

(११) शक्करी। 'शक्लृ शक्तौ (खा० प०)' 'स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप्प्रत्ययः, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः। शक्नुतः कर्माणि कर्त्तुम्। "अङ्गुलयः शक्करयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः॥

(१२) भरित्रे। विभक्तिं रश्मीनादित्य इव। 'अशित्रा-दिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४, १६८)'—इति इत्रप्रत्ययः। भूरिवदर्थः। "अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)" —इति निगमः॥

इति द्वादश बाहुनामानि॥ ४॥

अग्रुवः(१)। अण्वाः(२)। विशः(३)। चिपः (४)। शर्याः(५)। रशनाः(६)। धीतयः(७)। अथर्यः(८)। विपः(९)। कच्याः(१०)। अवनयः (११)। हरितः(१२)। स्वसारः(१३)। जामयः (१४)। सनाभयः(१५)। योक्त्राणि(१६)। योजनानि(१७)। धुरः(१८)। शाखाः(१९)। अभीशवः(२०)। दीधितयः (२१)। गभस्तयः (२२)। इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि॥ ५॥

(१) अग्रुवः। 'अत्वादयश्च (उ० ४, १००)'—इति उप्रत्ययान्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः। 'अगि गतौ (भू० प०)'—इति धातुः, निपातनान्नलोपः, तन्वादित्वादुवङ्। गच्छति कर्माणि प्रति।

यद्वा, अग्रशब्दे उपपदे गमेः पूर्वनिपातनात् डप्रत्यये पूर्वपद-प्रलोपः गमेष्टिलोपश्च। अग्रे गच्छन्ति ताः। "तमीं हिन्वन्त्य-ग्रुवः (ऋ० सं० ६, ७, १७, ३)"—इति निगमः। अङ्गुलीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता॥

(२) अण्वः। अणतिः शब्दार्थः (भू० प०), 'अणश्च (उ० १, ८)'—इति उप्रत्ययः। 'वोतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीप्। अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा। यद्वा, अण्वः हस्तपरिमाणापे-क्षयाल्पपरिमाणाः। तमीमण्वीः समर्य आ (ऋ० सं० ५, ७, १७, २)"—इति निगमः॥

(३) विशः। 'विश प्रवेशने (तु० प०)'। 'क्विप् वचि (३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्तेः क्विपि रूपं उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्य्येषु। "तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश विशः (ऋ० सं० २, २, १३, ५)"—इति निगमः। 'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम्॥

(४) क्षिपः। 'क्षिप प्रेरणे (दि० प०)' औणादिकः क्षिप्। क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यास्वङ्गुलीयकादीन् इति वा। "मृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, ३०, ४)"—इति निगमः॥

(५) शर्य्याः। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प्रा० प०)'। 'अघ्न्या-देराकृतिगणत्वात् यत् (उ० ४, १०८)। शृणाति पापात्। "आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्य (ऋ० सं० ८, १, २६, ३)" —इति निगमः॥

(६) रशनाः। रशिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने। (२७पृ०) 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्। बध्नन्ति

बन्धनीयं, बध्यते याभिरिति वा। युद्धप्रकरणे 'अग्नेरश्च च' —इति श्रीभोजदेवः। अश्नुवते कर्माणि। "रंशनाभिर्द्-शभिरभ्यधीताम् ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)" "अच्छा बर्हीरंश-नाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, ३, २२, १)"—इति च निगमौ॥

(७) धीतयः। 'धो (दि० आ०)' धातोः 'क्तिच्क्तौ च सञ्-ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'द्युमास्थागापाजहाति (६, ४, ६६)'—इतीत्वम्। धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा। अवान्तर्णीतण्यर्थो दधातिः। "स मृमधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)"—इति निगमः॥

(८) अथर्यः। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)' 'इन् सर्व-धातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययो बाहुलकात्, धातो-रथरादेशः, 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्, जस्। 'उषर्बुधमथर्यो ३न दन्तम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ३)'—इत्यत्र 'अथर्यो न स्त्रियः इव'—इति माधवः। अथर्य इति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु॥

"अथर्यवः"—इति पाठो बहुषु दृष्टः। तद्बाहुनामक-रणं स्पष्टम्। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(९) विपः। 'विप प्रेरणे (चु० प०)' क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः कार्य्येषु। "विप्रो न द्युम्ना नियुवे जनानाम् (ऋ० सं० ६, १, ३५, ३)"—इति निगमः॥

(१०) कक्ष्याः। "दशावनिभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)" —इत्यत्र 'कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३, ९)'—इति भाष्यम्। कक्ष्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि। 'ख्यातेः कक्ष्यशब्दनिर्वचनम्'—इति स्कन्दस्वामी। 'आहते कक्षः इति नामकरणः ख्यातेर्वा (निरु० २, २)'—कक्ष्यशब्द-

निर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिग्रन्थः—'ख्या प्रकथने (धदा० प०)'—इत्यस्मात् सप्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारश्च द्रष्टव्यः'—इति। अयमभिप्रायः—प्रायेण 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उ० ३, ६८)'—इति ख्यातेर्बाहुलकात् सप्रत्यये बाहुलकादेव द्विर्वचने हलादिशेषे कुत्वे 'कुहोश्चुः (७, ४, ६२)' न भवति बाहुलकादेव, 'अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)' इति चर्त्वम्, उत्तरस्य ख्या इत्यस्य यकाराकारयोर्लोपः, 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५६)'—इति षत्वम्। प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते। अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाश्यते पुरुषेण। कक्षो बाहुतलम्। 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाच्च (४, ३, ५५)'—इति यत्प्रत्ययः। अङ्गुलयोऽपि परम्परया कक्षे भवा इति वक्तुं शक्यते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्यो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुलयस्तद्वन्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथाचाधारस्थिते अरणौ अग्निना प्रकाश्ये तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत्। यद्वा, कक्ष्या रज्जुः तद्वन्धनसाधनत्वात् कक्ष्याशब्देनोच्यन्ते। "परि॑ष्वजध्वं॒ दश॑ क॒क्ष्या॑भिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"—"दशा॑वनिभ्यो॒ दश॑कक्ष्येभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति च निगमौ॥

(११) अवनयः। व्याख्यातं पृथिवीनामसु। (८पृ०) अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा। "स॒नात् सनी॑ला अ॒वनी॑रवा॒ताः (ऋ० सं० १, ५, २, ५)"—"दशा॑वनिभ्यः॒ (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति च निगमौ॥

(१२) हरितः। व्याख्यातं नदीनामसु। (११३पृ०) हरन्त्याभिः पदार्थान् "ए॒तं त्यं ह॒रितो॒ दश॑ (ऋ० सं० ६,८,

२८,३)"—इति निगमः ॥

(१३) स्वसारः। स्वशब्दे उपपदे 'असु क्षेपणे (दि० प० —इत्यस्मात् 'मावसि ऋन् (उ० २, ८८)'—इति ऋन्प्रत्यय सुट् अस्यते क्षिप्यते पदार्थ आभिः, कार्य्येषु क्षेप्तव्या वा यद्वा, स्वशब्दे उपपदे 'षद्लृ विशरणे (भू० प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकादर् बाहुलकात् टिलोपश्च। स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन् हस्ते सीदन्तीति वा। यद्वा परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्तप्रभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४, १, १०)'—इति स्त्रीप्रत्ययनिषेधः "दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् (ऋ० सं० १, ५, २, ५)"—इति निगमः ॥

(१४) जामयः. सनाभयः। अनयो———रर्थोऽनुमन्येयः। जमतिर्गतिकर्मणः (निघ २, १४) 'जनिघसिभ्यामिण (उ० ४, १२६)'—इति बाहुलकादिण्प्रत्ययः। 'अनिशलिपलिग्रमिजम्यगिपणिभ्य इण्'—इति भोजदेवः। जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति अदन्त्याभिरन्नादीनि वा। जनेरेव वा बाहुलकान्नकारस्य मकारः, जाताः स्वकारणात्। "त्वं सानावधि जामयः (ऋ० सं० ६, ८, १६, ५)"—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः। 'णह बन्धने (दि० उ०)' 'नहो भश्च (उ० ४, १२२)'—इति इञ्प्रत्ययः भोऽन्तादेशः। नह्यतेऽनया गर्भ इति नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः। ज्योतिर्जनपदेऽन्यस्मात् सहशब्दस्य सभावः। समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः मूलमासामिति वा। "सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति (ऋ०सं०७,३,२५,४)"—इति निगमः ॥

(१६) योक्त्राणि। (१७) योजनानि। 'युजिर् योगे (रु० उ०)'। 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसि (३, २, १८२)'—इति

इन्प्रत्ययः पूर्ववत्। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्। युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्रोधादय इति वा। शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता। "दशयोक्तृभ्यो दशयोजनेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः॥

(१८) धुरः। धूर्वतेर्वधकर्मणः (निघ० २, १९) कर्त्तरि क्विपि (३, २, १७७), राल्लोपः (६, ४, २१)' इति वलोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः। धूर्वन्ति घ्नन्त्युपचयन्ति कर्माणी-त्यर्थः। हिंसन्ति परानाभिरिति वा। धारयतेर्वा औणा-दिके क्विपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः। अङ्गुल्या हि धार्य्यं सुवर्णादि धारयति। "दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः॥

(१९) शाखाः। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' अस्मात् खप्रत्यये विकृते 'अश्नोतेर्डित्'—इति श्रीभोजदेवेन खप्रत्यये शाखशब्दो व्युत्पादितः। व्याप्तं हि सर्वम्। खशब्दाधि-करणे उपपदे शेतेः 'अधिकरणे शेतेः (३, २, १५)'—इति अच्प्रत्ययः। अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यावकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम्। खशयाः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्, शाखा। शक्नो-तेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खका-रश्च। शक्नुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धार-यितुं कार्य्याणि कर्त्तुं वा। यद्वा, 'शाखृ व्याप्तौ (भू० प०)' पचाद्यच् (३, १, १३४)। शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि। यद्वा, 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०), अस्मात् 'हस्त्यावयवाच्च'—

इति खप्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति। शेरतेऽत्र-तिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः। 'शयतेरिच्च वा'—इति श्रीभोजदेवः, खप्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पितत्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या शाखास्थानीयत्वाद्वा शाखा इष्यन्ते। तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२, ६, ८२)'—इति। 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ७, २५, ७)"—इति निगमः॥

(२०) अभीशवः। व्याख्याता रश्मिनामसु। (२७पृ०) अभ्यश्नुवते कर्माणि, अभीशते वा कर्माणि कर्त्तुम्। दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः॥

(२१) दीधितयः। व्याख्याता रश्मिनामसु। (२७पृ०) अङ्गुरीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते। दीव्यन्ति क्रीड़न्त्याभिरिति वा दधातेर्व्युत्पन्नो दीधितिशब्दः। "अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः (ऋ० सं० ५, १, २३, १)"—निगमः॥

(२२) गभस्तयः। व्याख्याता रश्मिनामसु (२८पृ०) गृह्णन्ति पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः। "दीप्यते भधोरंशुषु गभस्तिभिः"—इति निगमः॥

"सुहस्त्याः"—इति केचित्।

एतस्य स्थाने "सस्रुतः"—इति च केचित् पठन्ति। ताश्च व्याख्याता नदीनामसु। (११५ पृ०) संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि प्रति सङ्गता वा। स्पष्टनिगमदर्शनाभिर्णयः॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि॥ ५॥

वृश्मि(१)। उश्मसि(२)। वेति(३)। वेनति(४)। वेनति(५)। वाञ्छति(६)। वष्टि(७)।

वनोति(८)। जुषते(९)। हर्यति(१०)। आचके (११)। उशिक्(१२)। मन्यते(१३)। छन्त्सत्(१४)। चाकनत्(१५)। चकमानः(१६)। कनति (१७)। कानिषत्(१८)। इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः॥ ६॥

'कान्तिकर्माणः (निरु० ३, ८)'—इच्छार्था धातवः—

(१) वश्मि। 'वश कान्तौ' अदादिः परस्मैपदी। लडुत्तमैकवचनम्। "तदह वश्मि पवमान सोम (ऋ० सं ७, ४, ६, ४)"—इति निगमः॥

(२) उश्मसि। वशेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचने मसि 'सार्वधातुकमपित्। (१, २, ४)'—इति ङिद्भावात् 'ग्रहिज्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् 'इदन्तो मसिः (७, १, ४६)'—इति इकारः। "ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै (ऋ० सं० २, २, २४, ६)"—इति निगमः॥

(३) वेति। 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' अदादिः परस्मैपदी। "वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्रा (ऋ० सं० १, ५, २४, ४)"—इति निगमः॥

(४) वेनति। नैरुक्तो धातुः। "पुराणमनु वेनति (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)"—"नासत्याभ्यामा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—इति च निगमौ॥

(५) वेसति। अयमपि नैरुक्तो धातुः। 'वेशति'—इति पाठान्तरम्। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(६) वाञ्छति। 'वाछि इच्छायां' भौवादिकः (प०)।

विर्यक्षा मुर्वी वाव्हन्तु (ऋ० सं० ८, ८, ३१, १)"—इति निगमः ॥

(७) वष्टि। वशेः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "समर्यो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं १, ३, १, ३)"—इति निगमः ॥

(८) वनोति। 'वनु याचने' तनादिः (प०), अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र कान्त्यर्थः। एवमन्यत्रापि। "स्वाहं यद्रेक्ण परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १, २, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(९) जुषते। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अत्र कान्तिकर्मा। "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, २५, ५)"—इति निगमः। 'जुषते हर्यति इति पाठात् जोषः कामः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१०) हर्यते। 'हर्य गतिकान्त्योः' भूवादिः परस्मैपदी। "ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)" इति निगमः ॥

(११) आचके। 'चक तृप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी, लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। "अनुस्वोज आर्चके (ऋ० सं० ३, ४, ९, ५)"—इत्यत्र 'कमेर्लिटि उत्तमे इटि मलोपश्छान्दसः'—इति भानुदत्तः। "त्वामवस्युराचके (ऋ० सं० १, २, १९, ४)"—इति निगमः। "यस्त चक्नुत्वमाचके (ऋ० सं० ६, ३,४२, ५)"—इति तु 'लोपस्त आत्मनेपदेषु (७,१,४१)'। यथादृष्टं पाठः ॥

(१२) उशिक्। वष्टेः 'वशः कित् (उ० २, ६८)'—इति चिक्प्रत्ययः, कित्त्वात् सम्प्रसारणम्। "उशिक् पावको अरतिः सुमेधाः (ऋ० सं० ७, ८, २९, १)"—इति निगमः ॥

(१३) मन्यते। 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी। "आध्रश्चिद्य मन्यमानस्तुरश्चित् (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)"—"यदि मन्येतोपमुख्यमित्योदनैः"—इति च निगमौ ॥

(१४) छन्त्सत्। 'छदि संवरणे' चुरादिः। पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)', 'सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)' 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ९७)'। 'वृषा छन्दुर्भवति हर्य॒तः (ऋ० सं० १, ४, १९, ४)'—इत्यत्र 'मन्यते छन्त्सत् चाकनत् इति कान्तिकर्मसु पाठात्, 'तदिन्मे छन्त्सद् वपुंषः (ऋ० सं० ७, ७, २९, ३)'—इति प्रयोगदर्शनाच्च छदिः कान्त्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। 'दर्च्चुतायं छन्त्सत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)"—इति, "अच्छान्त्सुः पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)"—इति च निगमौ॥

(१५) चाकनत्। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)' यङ्लुगन्तः। 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)' 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ९७)'। "ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, १)"—"ये नि. शचिष्ठ चाकनत्"—इति च निगमौ॥

(१६) चकमानः। 'चकं तृप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२९)'। "चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् (ऋ० सं० ४, २, ७, १)"—इति निगमः।

(१७) कनति। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)' भूवादिः परस्मैपदी। "भानत् कनति नुदतम्"—"इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ४, २९, ४)"—इतिच निगमौ।

(१८) कानिषत्। कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिब्बहुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्वाहलकात् इकारलोपः पूर्ववत्। "अग्ने तृतीये सर्वने हि कानिषः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ५)"—इति निगमः॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः॥ ६॥

अन्धः(१)। वाजः(२)। पयः(३)। प्रयः(४)। पृक्षः(५)। पितुः(६)। वयः(७)। सिनम्(८)। अवः(९)। क्षु(१०)। धासिः(११)। इरा(१२)। इला(१३)। इषम्(१४)। ऊर्क्(१५)। रसः(१६)। स्वधा(१७)। अर्कः(१८)। क्षद्म(१९)। नेमः(२०)। ससम्(२१)। नमः(२२)। आयुः(२३)। सूनृता(२४)। ब्रह्म(२५)। वर्चः(२६)। कीलालम्(२७)। यशः(२८)। इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

(१) अन्धः। 'अन्ध इत्यन्ननाम। आध्यानीयं भवति (निरु० ५, १)'—इति भाष्यम्। 'आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतिः शरीरस्थितिश्च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नुडागमश्च धातोः। यद्वा, 'अद भक्षणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् धश्च (उ० ४, २०६)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः। अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमत्ति। तथाच श्रुतिः—'अद्यतेऽत्ति च भूतानि (तै० उ० २, २)'—इति। 'आनत्यनेनान्धः'—इति क्षीरस्वामी। अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः। अनित्यत्वं हि प्राणनम्। "आमन्त्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)"—"इन्द्रो हि मत्स्यन्धसः (ऋ० सं० १, १, १७, १)"—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः। 'वज गतौ (भ्वा० प०)'। 'अकर्त्तरि च कारके

सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। 'अजिव्रज्योश्च (७, ३, ६०)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः। तथाच तत्र न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादजेरपि कुत्व-प्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः' इति। निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः। गच्छत्यनेनाद्‌त्तेन सुखानि, भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता। यदाहुः—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति। यद्वा, गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम्। 'दश धर्मान् विजानन्ति धृतराष्ट्रनिबोधनात्। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः॥'—इति श्रीमहाभार-तम्। सर्वत्रान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेवमर्थो बोद्धव्यः। "सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, ३, ५)"—अन्यत्र "वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)"—इति च निगमौ॥

(३) पयः। व्याख्यातं रात्रिनामसु पय इत्यत्र (निरु० २, ५)। यद्वा, 'अय पय गतौ (भू० आ०)'—इत्यस्मादसुन्। पीयते ह्यन्नं। तद्धि चतुर्विधम् पेयचोष्यलेह्यचर्व्यभेदेन। वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन। 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)'—इति श्रुतिः। "पयस्वानग्न आगहि (ऋ० सं० १,२, १२, ३)"—"यदी मृतस्य पयसा पियानः (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)"—इति च निगमः॥

(४) प्रयः। व्याख्यातमुदकनामसु (पृ०८३)। "उपप्रयोभिरा-गतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)"—"तुराय प्रयोन हेमि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)"—"प्रयस्वन्तः प्रति हर्या-मसि त्वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)"—इति च निगमाः॥

(४) श्रवः। 'श्रु श्रवणे (भू० प०)'। कर्मण्यसुन्। श्रूयते ह्यन्नं वस्वमानं श्रवो यशः। तद्धर्मित्वाच्छब्दं वा। "सत्यश्चित्र

अवस्तमाः।" "मर्त्तं दधामि अवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २, ३३, २)"—"अभिश्रव ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)"—इति च निगमाः। "उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)"—इत्यादिषु निरुक्तटीकायां स्कन्दस्वामिना प्रय इत्यन्ननामेत्युच्यते। तथाच 'अर्च्चिति अवः (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)'—इत्यादिनिगमेषु वेदभाष्ये, 'अव इत्यन्ननाम'—इति स्पष्टमुच्यते। निरुक्तटीकायान्तूभयथा (निरु० १०, ३)। अतः 'प्रयःअवःशब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम्। तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम्॥

(५) पृक्षः। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। औणादिके क्विपि धातोः कुगागमः। सम्पृक्तं हि तज्ज्वालाभिः। पृञ्चतिर्दानार्थ इति वा (अदा० आ०)। "वायो तव प्र पृञ्चती (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—इत्यादौ माधवेनोक्तम्। तत्र क्विपि बाहुलकान्नलोपः। दीयते ह्यन्नमर्थिभ्यः। "त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् (ऋ० सं० १, ३, ४, ४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृक्षा अन्ननामैतत् पठन्ति। "पृक्षो भरन्त वाम् (ऋ० सं० ४, ४, १२, ३)"—इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्'—इति। "अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)"—"पृक्षो वहतमश्विना (ऋ० सं० १, ४, २, ६)"—इति च निगमौ। "त्वं शर्द्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे (ऋ० सं० २, ५, १८, १)"—इत्यादौ तु षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते॥

(६) पितुः। 'पा रक्षणे (अदा० प०)'। 'कमिमनिजनिभायागापाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः। रक्षितव्यं ह्यन्नम्। प्यायतेर्बाहुलकात् तुप्रत्ययो धातोः पिभावश्च। "पितुं नु स्तोषम् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)"—

प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)"—इति निगमौ॥

(७) वयः। 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)'। असुन्। गत्यादिसर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकभेदेन। 'वय गतौ (भू० आ०)'—इत्यस्मादसुन् वा। "बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति (ऋ० सं० २, १, १०, २)"—"परि प्र सोम मन्वां वयो गातव (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति च निगमौ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः" इति पठन्ति। तत्र 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'। 'तातव्रातलातसुत'—इत्यादिना क्तप्रत्ययः, षूञो ह्रस्वत्वञ्च निपात्यते। सूयते वृष्ट्या। "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः ३, ७६)। यद्वा, 'सु षु गतौ (भू० प०)'—इत्येतद्विषय निपातनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) सिनम्। 'षिञ् बन्धने (स्वा० क्र्या० उ०)'। 'इण्सिञ्दीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'। 'सिनाति भूतानि'—इति भाष्यम्। 'सिनाति बध्नाति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति'—इति स्कन्दस्वामी। सीयते अनेनेति वा। अनेन हि भृत्यादयो बध्यन्ते। "येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः (ऋ० सं० ३, ४, ८, १)"—इति निगमः॥

(९) अवः। 'अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (भू० प०)'। असुन्। धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकर्त्तव्यः। "अवत् ब्रह्मण्यवसागमत्"—"अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ० सं० १, ५, २५, ४)"—इति निगमौ॥

(१०) क्षु। 'टुक्षु शब्दे (अदा० प०)'—'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'। 'क्षनिसृभ्यां डिच्च (उ० १, ३२)'—इति

विधीयमानो डित्कुप्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति। धूयते शब्द्यते स्तोतृभिः स्तूयते देवतात्वादन्नं सूक्तादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन वा। "त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे (ऋ॰ सं॰ २, ५, १८, ५)"—"आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् (ऋ॰ सं॰ ६, ५, ३७, १)"—इति च निगमौ॥

(११) धासि। 'प्रुषिप्लुषिकुषिभ्यः क्सिः (उ॰ ३, १५१)'—इतिर्बाहुलकात् धाञोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति। दीयतेऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा। "विद्मा हि त्वा तनयाय धासिम् (ऋ॰ सं॰ १, ५, १, ३)"—अत्र 'धासि अन्ननाम, इह तु पयस आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१२) इरा। व्याख्यातं नदीनामसु (११७ पृ॰)॥

(१३) इला। ईड्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे, स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति। "तस्मा इलां सवीरा मा यजामहे (ऋ॰ सं॰ १,३, २०, ४)"—इति निगमः॥

(१४) इषम्। 'इषु इच्छायाम् (तु॰ प॰)'। औणादिकः क्विप्। इष्यत इति। यद्वा, 'इषु गतौ (दि॰ प॰)' क्विप्। वेदे प्राचुर्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम्। "इषं स्तोतृभ्य आभर (ऋ॰ सं॰ ३, ८, २२, १)"—"अश्विना यज्वरीरिषः (ऋ॰ सं॰ १, १, ५, १)"—इति च निगमौ।

(१५) ऊर्क्। 'ऊर्गित्यन्ननाम। ऊर्जयतीति सतः, पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा (निरु॰ ३, ८)'—इति भाष्यम्। 'ऊर्जयति' प्रबलति प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। 'पक्वमिति वा' पक्वशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क्वशब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते कगागमे चोर्गिति भवति। 'सुप्रवृक्णमिति वा' अत्र रशब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे कृते, वकारस्योपरि

रुकि ऊत्त्वे च कृते ऊर्गिति भवति। सुष्ठिदं हि तद्भवति मृदुत्वात्'—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः ।४'ऊर्ज्यते प्राप्यते ओज्यतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः। अत्र 'ऊर्जबलप्राणनयोः (चु० प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप्। "यंमि त्वनमूर्जं न विश्वधु चरध्यै (ऋ० सं० १, ५, ५, ३)"—इति निगमः॥

(१६) रसः। व्याख्यातमुदकनामसु (८२पृ०)। "मुहे यत् पित्र ईं रसं दिवे कः (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)"—इति निगमः॥

(१७) स्वधा। स्वंशब्द उपपदे दधातेः (जु० उ०) 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति कप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। स्वेभ्यो दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा। "विश्वा हि माया अवसि स्वधा वः (ऋ० सं० ४, ८, २४, १)"—"आदह स्वधामनु (ऋ० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ॥

(१८) अर्कः।

(१९) चन्न। व्याख्यातमुदकनामसु (८२पृ०)। सुन्निवर्त्तनादिके स्वकार्य्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति

३ २उ ३१२३१ २
वा, "अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि (सा० सं० आ० १, ९)"—इति श्रुतिः। माधवपक्षे चदिरशनार्थः (सौ०), अश्यते बुभुक्षितैः। "स्वादु चन्नापो वसतो स्योनकृत्"—इति निगमः॥

(२०) नेमः। 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७)'। नमयति सुगतिं दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा॥

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति। तदा बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्संज्ञाया अभावः। एवमेवास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणोक्तम्। यद्वा, मनिनि रूपसिद्धिः। निगमदर्शनाविषयः॥

(२१) ससम्। 'सस स्वप्ने (अदा० प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (उ० ४, ११८)। स्वपन्त्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्यातिनिद्रास्ति। "ससेन चिद्विमदायावहो वसु (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)"—इति निगमः॥

(२२) नमः। 'णमु प्रह्वत्वे (भू० प०)'। असुन्। उपनतं जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्, नमस्यनेन हेतुना तदन्तः प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा। "प्र वो महे महि नमो भरध्वम् (ऋ० सं० १, ५, १, २)"—"एना वो अग्निं नमसा (ऋ० सं० ५, २, २१, १)"—इति च निगमौ॥

(२३) आयुः। अननं प्राणनमस्ति। "पाहि सदमिद् विश्वायुः (ऋ० सं० १, २, २२, ३)"—इति निगमः॥

(२४) सूनृता। व्याख्यातमुषोनामसु (पृ०४३)। सुष्ठु नयन्ति सुप्रयुक्तान् अर्थ्यते वा तदर्थिभि.। यद्वा, शोभना नरः सुनरः 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः, सूनृषु तायते विस्तीर्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। वा टाप्। "पुरन्धीर्जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १, ४, २५, ७)"—"अश्विना सूनृतावती (ऋ० सं० १, २, ४, ३)"—इति च निगमौ॥

(२५) ब्रह्म। 'बृहि बृहि वृद्धौ (भू० प०)' 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० ४, १४१)'—इति मनिन्। परिवृढं भवति सर्वप्राणिभिः। सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपक्षीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृढं सर्वस्य जगतो भरणात्, वर्द्धन्तेऽनेन भूतानीति वा 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)'—इति श्रुतिः। "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ०सं० १, १, ५, ५)"—इति च निगमः॥

(२६) वर्चः । 'वर्च दीप्तौ (भू० आ०)' । असुन् । दीप्तिकरं ह्यन्नं शरीरादेः । "तमा संसृ॑ज वर्च॑सा (ऋ० सं० १, २, १२, ३)"—"सं मा॑ग्ने वर्च॑सा सृज (ऋ० सं० १, २, १२, ४)"—"आयु॑षा सह वर्च॑सा (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)"—इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । 'कल गतौ (प०)' चौरादिकः, 'कील बन्धने (भू० प०)' 'कील खण्डने ।' कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिनवदर्थः । कील खण्डने इति तु क्षुच्छेदमित्यर्थः । अपिवा कीला जाठराग्नेर्ज्वाला, तां लाति 'कर्मण्यण् (३, २, १)' । "कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे (ऋ० सं० ८, ४, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(२८) यशः । व्याख्यातमुदकनामसु (पृ ८८) । यशो यशोदीप्त्यर्थात् । कीर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्चस्वदर्थः । "यशोन पक्वं मधुगोष्वन्तरा (ऋ० सं० ८, ६, २, ५)"—"तुविद्युम्न यशस्वता (ऋ० सं० ३, १, १६, ६)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

आवयति(१) । भव॑ति(२) । बभस्ति(३) । वेति(४) । वेवे॑ष्टि(५) । अविष्यन् (६) । बप्सति (७) । भसथः(८) । बब्धाम्(९) । ह्वरति(१०) ।

इति दशात्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

(१) आवयति । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा० प०) 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः । यद्वा, 'वेञ् तन्तुसन्ताने (उ०)' भूवादिः, अनेकार्थत्वात् धातूनामत्तिकर्मत्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । "आ तु नः स व॑यति गव्यमश्व्यम् (ऋ० सं० ६, २, २, १०)"—इति निगमः ॥

(२) भर्वति। 'भर्व हिंसायाम्' भूवादिः परस्मैपदी। "पृथुन्युग्नि रनु याति भर्वन (ऋ० सं० ४, ५, ८, २)"—तेन सूभर्वं शतवन् सहस्रम् (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)"—इति निगमौ॥

(३) बभस्ति। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। "हरी इवान्धांसि बप्सता (ऋ० सं० १, २, २६, २)"—इति निगमः॥

(४) वेवेष्टि। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२, ४, ७५)'। "स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्वा परिवेवेष्टि"—"यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि"—"मरुतः परिवेष्टारः"—इति च निगमाः। प्रयोजकव्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम्॥

(५) वेति। वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी। "वीतं पातं पयस उस्रियायाः (ऋ० सं० २, २, २३, ४)"—इति निगमः॥

(६) अविष्यन्। अवर्तवर्त्तमाने व्यत्ययेन लृट्, लृटः सद्वा। "तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २३, २)"—इति निगमः। अत्र च 'अविष्यन्नत्तिकर्मा भक्षयन्नित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तस्मादविष्ठादिति पाठो न युक्तः॥

(७) बप्सति। भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसोर्हलि च (६, ४, १००)'—इत्युपधालोपे रूपम्। "दुङ्गिवनानि बप्सति (ऋ० सं० ६, ३, २८, ३)"—इति निगमः॥

(८) भसथः। भसेर्लटि थसि 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७६)'—इति शपः श्लुर्न भवति। "न देवा भसथश्चन (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)"—इति निगमः॥

(९) बब्धाम्। भसेर्लोटि तसस्तामि श्लौ द्विर्वचनान्तत्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वान्न, 'घसिभसोर्हलि

च (६, ४, १००)'—इत्युपधालोपः। 'घि च (८, २, २५)'—इत्यादिसूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप इति पक्षे 'झलोझलि (८, २, २६)'—इति सलोपः, भस्त्वजश्त्वे। बभ्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं मृग्यम्। "बभ्धां ते हरीधाना"—इति निगमः॥

(१०) ह्वरति। 'ह्वृ कौटिल्ये' भ्वादिः परस्मैपदी। "अपार्मतिष्ठद्धरुणह्वरन्तमः (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—"उप-ह्वरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ० मं० १, ५, २, १)"—इति निगमौ॥

इति दशाख्तिकर्माणः॥ ८॥

ओजः (१)। वाजः (वा) पाजः (२)। शवः (३)। तरः (४)। त्वः (५)। त्वक्षः (६)। शर्द्धः (७)। बाधः (८)। नृम्णम् (९)। तविषी (१०)। शुष्मम् (११)। शुष्णम् (१२)। शूषम् (१३)। दक्षः (१४)। वीळु (१५)। च्यौत्नम् (१६)। सहः (१७)। यहः (१८)। वधः (१९)। वर्गः (२०)। वृजनम् (२१)। वृक् (२२)। मज्मना (२३)। पौंस्यानि (२४)। धर्णसिः (२५)। द्रविणम् (२६)। स्यन्द्रासः (२७)। शम्बरम् (२८)। इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥९॥

(१) ओजः। व्याख्यातमुदकनामसु (पृ०९४)। उब्जत्यनेन, बलवत्सन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रून्। वर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्य्यादि, वर्द्धते व्यायामादिना। इमा-वर्थान्तरावपि हृदार्थेष बोद्धव्यौ। 'उर्वधिकम्'—इति

माधवः। हिंस्यन्तेऽनेन शत्रवो वा। 'उषेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः। असुनि गुणः। ओषति दहति शत्रून्। "ओजसो जातमुत मन्य एनम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ३)"—"वसूनि जाते जनमान ओजसा (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३)"—इति निगमौ॥

(२) वाजः। व्याख्यातमन्ननामसु (पृ० १७०)। गच्छन्त्यनेन शत्रून् प्रति जिगीषवः। गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन। इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'वाजो बलं, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति। "परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)"—इति निगमः॥

पाजः। 'पा रक्षणे (अदा० प०)'। 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन्। बलेन हिंस्यते सर्वम्। "कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमः। "समिद्धस्य रुशदद्दर्शि पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ३)'—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तम्, 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)'—इत्यत्र, 'अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)'—इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते। अतो वाजपाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्, तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिरधीयताम्॥

(३) शवः। व्याख्यातमुदकनामसु। (८३ पृ०) "मा भेम शवसस्पते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति निगमः॥

(४) तरः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू० प०)' असुन्। तर-

त्वनेन आपदम्। "यावत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, ३, ३, २,)"—इति निगमः।

(५) तवः। तवतिर्बधार्थः, असुन्। अपादमिन्द्र तवसा जघन्थ (ऋ० सं० ३, २, २, ३)"—"योगेयोगे तवस्तरम् (ऋ० सं० १, २, २८, २)"—इति च निगमौ॥

(६) त्वक्षः। 'तक्षू तनूकरणे (भू० प०)' असुन्। तनूक्रियन्ते तेन शत्रवः। "स प्र रिक्वो त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च (ऋ० सं० १, ७, १०, ५)"—इति निगमः॥

(७) शर्द्धः। 'शर्द्धतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी, असुन्। शत्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात्। "अभ्राजि शर्द्धो मरुतो यदर्णसम् (ऋ० सं० ४, ३, १५, ६)"—इति निगमः॥

(८) बाधः। 'बाधृ विलोड़ने (भू० आ०)' 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। बाध्यतेऽनेन शत्रवः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९) नृम्णम्। 'नृम्णं नॄन् नतम् (निरु० ११, ९)'—इति भाष्यम्। 'नॄन् शत्रुभूतान् प्रति नमति, ण्यर्थो वा नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति'—इति स्कन्दस्वामी। 'इन्द्र नृम्णं हि ते शवः (ऋ० सं० १, ५, २९, ३)'—इत्यत्र ऋक्भाष्यम्—'यस्माच्छत्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्'—इति। स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृनमनशब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम्। "अवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ऋ० सं० ८, १, ९, १)"—"महिस्रवस्तुविनृम्णम् (ऋ० सं० १, ३, २७, १)"—इति च निगमौ।

(१०) तविषी। तविः सौत्रो धातुर्बलार्थः। तवेष्टिषन् प्रत्ययः। टित्त्वात् ङीप्। "कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः

(ऋ० सं० १, ३, ६, ४)"—युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (ऋ० सं० १, ३, १८, २)"—इति निगमौ ॥

(११) शुष्मम्। 'शुष शोषणे (दि० प०)'। 'अर्त्तिस्तुसु-हुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्' (उ० १, १४१)'—इति मन्प्रत्ययः। शुष्यत्यनेनारिः। 'शुषिः प्रीणनार्थः'—इति माधवः। प्रियं हि बलम्। 'शुष्ममिति बलनाम, शोषयतीति सतः (निरु० २, २४)'—इति भाष्यम्। 'परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तत्र शोषयतेर्मनिन् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः'—इति लुक्। "शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः (ऋ० सं० १, ४, १२, ४)"—"यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६, ७, १)"—इति निगमौ ॥

(१२) शुष्णम्।

(१३) शूषम्। 'शुष शोषणे (दि० प०)'। पूषमुषकलुषकारुषशैलूषादयः'—इत्यादिग्रहणात् 'ऊषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति'—इति दण्डनाथवृत्तिः। ऊषप्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते शुष्मवदर्थः। "इन्द्राय शूषमर्चति (ऋ० सं० १, १, १८, ५)"—इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः (ऋ० सं० ३, ३, १३, २)"—इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः। 'दक्ष शैघ्र्ये च (भू० आ०)' चकाराद् वृद्धौ। 'दक्ष गतिहिंसनयोः (चु० उ० प०)'। 'दक्षतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी। असुन्। शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंसन्ते वाऽनेन शत्रवः, प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये। "मित्रं हुवे पूतदक्षम् (ऋ० सं० १, १, ४, २)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दक्ष इति सकारान्तं बलनाम'। अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम्। "जज्ञाना पूतदक्षसा (ऋ० सं० १, २, ८, ४)"—इति निगमः।

(१५) वीलु। वीलयति संस्तम्भकर्मा। 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उप्रत्ययो बाहुलकादस्मादपि भवति। संस्तब्धो दृढो भवति अनेन, संस्तभ्यन्तेऽनेन शत्रव इति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) च्यौत्नम्। 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थो वा। च्यवन्ति च्यावयन्ति शत्रूननेन राज्यात्। "प्रच्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)"—इति निगमः॥

(१७) सहः। 'षह मर्षणे (भू० आ०)' छन्दस्यभिभवार्थः। असुन्। सहत्यनेन शत्रून्। "ये सहांसि सहसा सहन्ते (ऋ० सं० ५, १, ८, ४)"—इति निगमः॥

(१८) यहः। व्याख्यातमुदकनामसु (६४ पृ०)। प्राप्यते आह्वयते वा अनेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) वधः। 'हन हिंसागत्योः (भू० प०)। 'हनश्च वधः (३, ३, ७६)'—इत्यप्। हन्यतेऽनेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) वर्गः। (२१) वृजनं। (२२) वृक्। 'वृजी वर्जने (रु० प०)'। घञ्। 'कृपृवृजिमन्द्रिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)' 'क्विप् च (३, २, ७६)'। वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः। "जरयन्ती वृजनं पद्वदीयते (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)"—"प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिरा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)"—इति च निगमौ॥ माधवस्तु—'मध्योदात्तन्तु वृजनं वर्त्तते बलयुद्धयोः। "वृजनेन वृजिनान्त्सम्पिपेष (ऋ० सं० ३, २, १६, १)"—"त्वं मृणां वृजने पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)"—"जरयन्ती वृजनं (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)" 'तु वर्त्तते उपद्रवे'—इति। तदान्वेषणीयौ निगमौ॥

(२३) मज्मना। 'टु मस्जो शुद्धौ (तु० प०)'। औणा-

दिको मनिन् (उ० ४, १४०)। 'झलां जश् झशि (८, ४, ५३)' जुत्वम्, तृतीयैकवचनम्। मज्जयति शत्रून्। "नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना (ऋ० सं० २, २, १२, ४)"—"स इन्महानि समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—"वि रोदसी मज्मना बाधते शवः (ऋ० सं० १, ४, १०, ५)"—इति निगमाः। निगमेषु तृतीयैकवचनान्तस्य प्रायशो दर्शनात् तदन्तः पठितः॥

(२४) पौंस्यानि। 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) चुरादिः। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः। "पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)"—"यस्मिन् विश्वानि पौंस्या (ऋ० सं० १, १, १०, ४)"—"महत्तदस्य पौंस्यम् (ऋ० सं० १, ५, ३०, ५)"—इति निगमः॥

(२५) धर्णसि। 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'। "सानसिवर्णसिपर्णसि (उ० ४, १०४)"—इत्यसिप्रत्ययो नुमागमोऽपि निपात्यते गुणः। ध्रियतेऽनेन राज्यादि। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२६) द्रविणम्। 'द्रु गतौ (भू० प०)'। 'द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २, ५२)'। "स नो ददातु द्रविणम्"—इति निगमः॥

(२७) स्यन्द्रासः। 'स्यदि किञ्चिच्चलने (भू० आ०)'। 'चञ्चुरञ्जुसिलिन्ध्रधृपुंड्रतीव्रधीव्रमोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः' इति रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। तस्मात् जसेरसुक् (७, १, ५०)। स्यन्दतेऽनेन शत्रून्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) शम्बरम्। व्याख्यातमुदकनामसु (१०५ पृ०)। संम्रियतेऽनेन शत्रुः, संवृणोति वा शत्रुत पापदम्। शमनमुपद्रवाणामुत्कृष्टं च युद्धादौ, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा। बलाधि-

देवताहीन्द्रः। 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७, १०)'—इति भाष्यम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥९॥

मघम् (१)। रेक्णः (२)। रिक्थम् (३)। वेदः (४)। वरिवः (५)। श्वात्रम् (६)। रत्नम् (७)। रयिः (८)। क्षत्रम् (९)। भगः (१०)। मीळ्हुम् (११)। गयः (१२)। द्युम्नम् (१३)। इन्द्रियम् (१४)। वसु (१५)। रायः (१६)। राधः (१७)। भोजनम् (१८)। तना (१९)। नृम्णम् (२०)। बन्धुः (२१)। मेधा (२२)। यशः (२३)। ब्रह्म (२४)। द्रविणम् (२५)। श्रवः (२६)। वृत्रम् (२७)। ऋतम् (२८)। इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

(१) मघम्। मंहतिर्दानकर्मा (प० ३, २०, १०)। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात् कप्रत्यये पृषोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारश्च। दीयतेऽर्थिभ्यः। "तमिन्द्रं चोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७, २, २३, ५)"—"यदिन्द्र दक्षिणा मघोनी (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति निगमौ॥

(२) रेक्णः। 'रिचिर् विरेचने (रु० उ०)'। 'रिचेर्धने चिच्च (उ० ४, १९४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, चित्त्वात् 'चजोः कुघिण्ण्यतोः (७, ३, ५२)'—इति कुत्वम्। "रेक्ण इति धननाम, रिच्यते प्रयतः (निरु० ३, २)'—इति भाष्यम्।

रिच्यते अवतिष्ठते प्रयत: म्रियमाणस्य धनं धनिना सह न म्रियत इत्यर्थ:। 'रेक्णो धनं रिचे: प्रेरणार्थात्'—इति माधव:। प्रेर्यतेऽनेन दत्तेन भृत्यादि: कर्मसु। "स्पार्हं यद्रेक्ण: परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १, २, ३४, ४)"—"पुरि-षद्यं त्वारणस्य रेक्ण: (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—इति च निगमौ॥

(३) रिक्थम्। रिचे: (रु० उ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उ० २, ६)'—इति थक्। पूर्ववदर्थ:। "न जामये तान्वो रिक्थमारैक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)"—इति निगम:॥

(४) वेद:। 'विदॢ लाभे (अदा० प०)'। असुन्। विदन्त्येतत्, लभ्यते वाऽनेन धर्मादि:। "होतारं विश्ववेदसम् (ऋ० सं० १, १, २२, १)"—इति निगम:॥

(५) वरिव:। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' अस्माद् यङ्लुगन्तात् असुनि बाहुलकादिलोप:। भृशं व्रियते, वरिवसो हेतुत्वाद्वा वरिव: 'वित्तं बन्धुर्वय: कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् (२, १३६)'—इति मनु:। "युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ (ऋ० सं० १, ४, २५, ५)" —"अंहो राजन् वरिव: पूरवे क: (ऋ० सं० १, ५, ५, २)" —इति निगमौ॥

(६) श्वात्रम्। आशुशब्द उपपदे 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'आदित्यश्विदस्रि'—इति क्रप्रत्यय:, पृषोदरादित्वेन आशुशब्दस्य व्युत्पाद्यते, यणादेशसवर्णदीर्घौ। आशु अतति आशु गच्छति, चञ्चलं हि धनम्। निगमोऽन्वेषणीय:॥

(७) रत्नम्। 'रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)' 'रमेस्त च (उ० ३, १२)'—इति नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेश:। रमणीयं हि

तत्। 'रमतेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी। 'वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः'—इति श्रुतिः। "धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)"—होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १, १, १, १)"—इति निगमौ॥

(८) रयिः। व्याख्यातमुदकनामसु (१०१ पृ०)। गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन तृप्तिं भोगसाधनत्वात्, यशो वाऽऽदत्ते, दीयतेऽर्थिभ्य इति वा। "अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १, १, १, ३)"—इति निगमः॥

(९) क्षत्रम्। व्याख्यातमुदकनामसु (८५ पृ०)। पूर्वजन्मसुकृतवशेन तद्भवति स्थिरं भवति, रक्ष्यते उपभोगसाधनत्वात्, हिनस्ति दारिद्र्यम्। गतावपि शब्दवदर्थः। क्षतात् पापात् त्रायते। क्षत्रशब्दात् त्रायतेश्च पृषोदरादित्वात् क्षत्रम्। धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १, १)"—"सुक्षत्रासो रिशादसः (ऋ० सं० १, १, ३६, ५)"—इति च निगमौ॥

(१०) भगः। 'भज सेवायाम् (भू० उ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)' 'चजोः कुघिण्ण्यतोः (७, ३, ५२)'। भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः। यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान्। भगशब्दः पुंलिङ्गो धनवचनः। "शिक्षास्तोतृभ्यो माति धग्भगो नः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—यद्वित—स्वोभग."—इति निगमौ॥

(११) मीळ्हुम्। 'मिह सेचने भू० प०)'। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः, ळ्हकारभावश्च। सिच्यतेऽर्थिभ्यो दातृभिः। 'सहस्रमीळ्हुष्टमशिवानमा इत्यत्र भट्टभास्करमिश्रभाष्येऽपि 'मीळ्हु इति धननाम'—इति दृश्यते। ततो निष्कृत्य उकारान्तनिगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारा-

न्ताकारान्तद्वयोरपि स्वीकारोऽस्माकम्। "रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५, १, ७, ३)"—"ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)"—इत्यादौ निर्वाहकत्वात् "मीळ्हुम्"—इति पठितव्यमिति केचिदाहुः। अन्ये तु "मीळ्हः"इति सकारान्तमपि। तेषां मीळ्हांसमिति निर्वाहः। उभयेषामपि "सहस्र मीळ्हे (ऋ० सं० १, ७, ३४, ५)"—इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः। बहुभ्यस्तु निर्णयः॥

(१२) गयः। व्याख्यातमपत्यनामसु (१४५ पृ०)। इहापि तदर्थः। गीयते स्तूयते होतृभिः। "अपंचद्दाशुषे गयम् (ऋ० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः॥

(१३) द्युम्नम्। 'द्युम्नसुम्ननिम्न'—इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)'—इत्यस्मात् नप्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते। तेन तद्वान्। दीप्यते द्युम्नम्। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'—इति क्षीरस्वामी। अत्र धातोर्मगागमो निपात्यते। "द्युम्नं सहस्रसातमम् (ऋ० सं० १, १, १८, ३)"—"द्युम्ना वाजेभिरागतम्।"—इति च निगमौ॥

(१४) इन्द्रियम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५, ३, ९३)'—इति घप्रत्ययान्तमन्तोदात्तं निपात्यते। इन्द्रः—'इदि परमैश्वर्य्ये (भू० प०)' परमैश्वर्य्ययुक्त उच्यते। इन्द्रस्य लिङ्गम्। धनेन हि ऐश्वर्य्ययुक्त इति व्यज्यते। अत्र षष्ठी, समर्थात्, लिङ्गार्थे घच्। यद्वा, इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम्। यद्वा, इन्द्र आत्मा, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम्। इन्द्रजुष्टं वा, आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः। इन्द्रदत्तं वा, इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्युपदत्तम्। सृष्टजुष्टदत्तार्थेषु तृतीया समर्थात्। "दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्राष्ट्र इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८, ५, ४)"—इति निगमः।

(१५) वसु। राजाविमस्तु "वस्वी"—इत्यत्र (३८पृ०) व्याख्यातम्। वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम्। "अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—इति निगमः।

(१६) रायः। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'रातेर्डैः (उ० २, ६२)'। जस्। दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन पुण्येन। "अनामृणः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १, ३, १, १)" —इति निगमः॥

(१७) राधः। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)'। असुन्। 'राध्नुवन्ति साध्नुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्'—इति स्कन्दस्वामी। राध्यन्तेऽनेन धर्मादिरिति वा। राधिर्हिंसार्थोऽपि। हिनस्ति दारिद्र्यम्। "राधं इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १, १, १७, ५)"—"राधस्तन्नो विदद्वसो (ऋ० सं० ४, २, १०, १)"—इति निगमौ॥

(१८) भोजनम्। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु० प०)'। ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति। यद्वा, अभिमतार्थं भवति भुज्यते तद्विहिः, भुज्यन्तेऽनेन विषया इति वा, पाल्यतेऽनेन वा। "अवृयुतामा भर भोजनानि (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)"—"मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः (ऋ० सं० १, ७, १९, ३)"-इति निगमौ॥

(१९) तना। 'तनु विस्तारे (त० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम्। तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'-इत्याकारः। "विद्वयन्ते तना गिरा (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)"—"आ वो मक्षू तनाय कम् (ऋ० सं० १, ३, १९, २)"-इति निगमौ।

(२०) नृम्णम्। व्याख्यातं बलनामसु (१८१ पृ०)। नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वसु। "हस्ते दधानो नृम्णा

विश्वानि (ऋ० सं० १, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः । 'बन्ध बन्धने (क्र्या० प०)' । "शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च'—इति उप्रत्ययः । बध्नात्यनेन भृत्यादीन् । यद्वा, बन्धुरिव बन्धुः । "अबन्धुना युस्रवसोपजग्मुषः (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेधा । 'मिधृ मेधृ सङ्गमे च (भू० उ०)' चकारात् हिंसामेधयोश्च । 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं तद्वता, हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः 'घ्नन्ति चैवार्थकारणात्'—इति महाभारतम् । यद्वा, मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तत्र मतिशब्द उपपदे धातोः 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इति कः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) मतिशब्दस्य मेभावः । मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२३) यशः । व्याख्यातमन्ननामसु (१७७पृ०) । "उत त्वा मे यशसा श्वेतनायै (ऋ० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्म । व्याख्यातमन्ननामसु (१७६पृ०) । वर्द्धन्तेऽनेन धर्मादयः, बृंहकं वा भोगानाम् । "अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्याः (ऋ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम् । व्याख्यातं बलनामसु (१८४पृ०) । रयिवदर्थः । "त मा यजन्त द्रविणं समस्मै"—इति निगमः ॥

(२६) श्रवः । व्याख्यातमन्ननामसु (१७१पृ०) । "धुक्षे पृथुश्रवो बृहत् (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—"बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणाकृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)—इति निगमौ ॥

(२७) वृत्रम् । व्याख्यातं मेघनामसु (५९पृ०) । आच्छाद-

यति दारिद्रयम्, आच्छादयते वा राजत: करादिभयात्। गत्यर्थ रयिवदर्थ:। वृत्री ब्रह्मवदर्थ:। "वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धी: (ऋ० सं० २, ५, १६, २)"—इति निगम:। अत्र स्कन्दस्वामिना 'वृत्र' धननाम'—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि "वित्तम्"—इति न पठनीयम्॥

(२८) वृतम्। 'वृङ् सम्भक्तौ (क्रया० प०)'। 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च वा (उ० ३, ८७)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्तप्रत्यय:। सम्भज्यते सर्वै:। "वृनुच्युय: सहुरिर्विष्वारित: (ऋ० सं० २, ६, २७, ३)"—इति निगम:॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि॥ १०॥

अघ्न्या (१)। उस्रा (२)। उस्रिया (३)। अही (४)। मही (५)। अदिति: (६)। इला (७)। जगती (८)। शक्वरी (९)। इति नव गोनामानि॥ ११॥

अघ्न्या। 'अहन्तव्या भवतीत्यघघ्नीति वा (निरु० ११, ४३)'—इति भाष्यम्। अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अहन्तव्या। अघ शब्दे नञि वा उपपदे हन्ते: 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते। "नहि मे अस्त्यघ्न्या (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)"—"अग्नि वृषभमघ्न्ये विश्वदानीं (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)"—इति निगमौ॥

(२) उस्रा। व्याख्यातं रश्मिनामसु (२९ पृ०)। वसति क्षीरादि हविरस्याम्। 'उस्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्यां भोगा उस्रेति च'—इति (निरु० ४, १९) भाष्यम्। 'उत्स्राविणोऽस्यां भोगास्ते ऊर्द्ध्वं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनव-

नीतकमेव'—इति स्कन्दस्वामी। "मयोभूर्वातो अभि वा तूस्राः (ऋ० सं० ८, ८, २७, १)"—"उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति च निगमौ।

(३) उस्रिया। उस्रशब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घः अर्थः पूर्ववत् "अविंद्र उस्रिया अनु (ऋ० सं० १, १, ११, ५)"—"समुस्रियाभिर्वावशन्त नरः (ऋ० सं० १, ५, १, ३)"—इति च निगमौ।

(४) अह्नी। अहिशब्दो व्याख्यातो मेघनामसु (५७पृ०)। 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। गम्यतेऽनया क्षीरादिर्हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्, अंहति शृङ्गादिना मनुष्यान्, न हन्तव्या वा। निगमोऽन्वेषणीयः। "ईं चेख्यासो अह्यो३ नचार्वः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(५) मही, (६) अदितिः, (७) इला। व्याख्यातानि पृथिवीनामसु (८पृ० १०पृ०)। तत्र द्यतेः त्रीणि, 'द्यतिस्यति (४, ७,४०)'—इतीत्वे दितिः, नञ्समासः। इत्यदितिशब्दस्य व्युत्पत्तिः। मह्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा। मह्यन्तेऽनया देवाः पय आदीनां हविषां तदायत्तत्वात्। "देवाश्च याभिर्यजते ददाति च"—इति श्रुतिः। पुनः पुनः दुह्यमानापि न क्षीयते। न द्यति, अखण्डनीया वा। ईड्यते स्तूयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया। गम्यते तदर्थिभिरिति वा। "महीनां पयोऽसि (य० वा० सं० ४, ३)"—इति, "अदिते एहि सरस्वत्येहि (य० वा० सं० ३८, २)"—इति, "मिमिक्षा समिलाभिरा (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)"—"इडे रन्ते हव्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४३)"—इति च निगमाः॥

(८) जगती । मनुर्थर्याः (९) । मन्युः (१०) । व्यथिः
(१५४ पृ०) । ग्रह । '७ क्रोधनामानि ॥ १३ ॥
गम्यते तदर्थिभिः । जगत्या ।
हरस्त्ययोरभेदेन वा जगती । "भुवे असुन् । "देवस्य हेलोऽव
तामनाहरत्"—इति हि ब्राह्मणम् २, ४)" —इति निगमः ॥
ब्रा० ४, १, ३)"—इति च । "समीपद उ०)' असुन् । हरति
गतीभिः"—इति निगमः ॥ ः स्ववशम्, दुर्जयोऽन्तरः

(९) शक्करी । व्याख्यातं बाहुनामसु (
क्षीरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं । हर-
तुम् । शक्करीशब्दसम्बन्धादभेदेन इति हि
शक्कर्यः पशूनेवावरुध्यते" – इति १)"
२)"
इति नव गोन धाथा-

रेलते (१) । हे
हृणीयते (४) । भ)।
दोधति (७) । व)।
भोजते (१०) । इ ।

(१) रेलते । मा
देवानां पतत्"—
(२) हेलते ।
"अहेलमा —
"महे —
इति

०८, ३, १८, ४)"—

नीतक्रमेव'—इति स्कन्दस्वामी

तस्त्राः (ऋ० सं० ८, ८, २७, १ये वैमनस्ये च' कण्ड्वादिः।

युध्रे: (ऋ० सं० ४, ५, १४ (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)"—

(३) उस्रिया। उग्र: (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)"—

अर्थः पूर्ववत् "अविद्द

—"समुस्रियाभिवर्द्धी भये' क्र्यादिः परस्मैपदी। अनेकार्थ-

इति च निगमौ। एवमुत्तरत्रापि। "एनः कृण्वन्तमसुर

(४) अह्री। (२, ७, १०, २)"—इति निगमः॥

'ऋदिकारात्। 'भ्र षु बलने' भूवादिः स्वरितेत्। निग-

त्सौरादिर्हि॥

।धति। नैरुक्तो धातुः। "इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः

०१, ५, २८, ५)"—इति निगमः॥

(८) वनुष्यति। 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५, २)'—

इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'वनोतेः कण्ड्वादिप्रक्षेपात् यक्प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः'—इति। निगमोऽन्वे-

षणीयः॥

(९) कम्पते। 'कपि चलने' भूवादिरात्मनेपदी। निग-

मोऽन्वेषणीयः॥

(१०) भोजते। 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी। 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः॥ १२॥

हेळः (१)। हरः (२)। घृणिः (३)। त्यजः

भामः (५)। एहः (६)। ह्वरः (७)।

तपुषी (८)। जूर्णिः (९)। मन्युः (१०)। व्यथिः (११)। इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

(१) हेलः। हेलतेः भावे असुन्। "देवस्य हेळोऽव यासि मीळ्हः (ऋ० सं० ३, ४, १२, ४)"—इति निगमः॥

(२) हरः। 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)' असुन्। हरति कृत्याकृत्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्, दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः क्रोधः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) घृणिः। ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१३४पृ०)। चरत्यनेन स्वेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा, क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रसिद्धः। "आघृणे संसचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)" इति निगमः। 'मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)' इत्यत्र भाष्ये 'हृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते'—इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम्॥

(४) त्यजः। 'त्यज हानौ (भ्वा० प०)'। असुन्। त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणा इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः। "क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्"—इति हि महाभारतम्। "मह्यश्चिदस्मि त्यजसो वरूता (ऋ० सं० २, ४, ८, १)" —"किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थ (ऋ० सं० ८, ३, १४, ६)" इति निगमौ॥

(५) भामः। भामतेर्भावे घञ्। यद्वा 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७)'—इति मन्। दीप्यते तेन तद्वान्। "देवजुष्टोद्यते भामिने गीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)"—"स्वयुर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)"—इति निगमौ॥

(६) एहः। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' असुन्। 'नञि हन एह च (उ० ४, २१८),—इति नञ्युपपदे विधीयमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्विनापि भवति। "अनेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)"—इति निगमः॥

(७) ह्वरः। 'ह्वृ कौटिल्ये (भू० प०)' अत्तिकर्मा च। असुन्। ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन अत्ति वा।

(८) तपुषी।

(९) जूर्णिः। 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा'—इति भाष्यम् (निरु० ६, ४) गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां वा, हिनस्ति परान् वा। निमगोऽन्वेषणीयः॥

(१०) मन्युः। 'मन ज्ञाने (तना० आ०)'। "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३, १८)'—इति युच् लकादनादेशाभावः। ज्ञायते त्याज्यत्वेन। यद्वा, मन्यतिकर्मणो युच्। दीप्यतेऽनेन तद्वान्। "न हि ते क्षत्रं सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"आ कृणानस्य मन्यवः (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इति निगमौ॥

(११) व्यथिः। 'व्यथ भयचलनयोः (भू० आ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन्। बिभेत्यस्मात् सज्जनः, चलति वाऽनेन स्वधर्मात्। "पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—"अग्ने माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् (ऋ० सं० ३, ४, २१, ३)"—इति च निगमौ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि॥ १३॥

वर्त्तते (१)। अयते (२)। लोटते (३)। लोठते (४)। स्यन्दते (५)। कसति (६)। सर्पति

(७)। स्यमति (८)। स्ववति (९)। स्वंसति (१०)। स्रवति (११)। स्रोतति (१२)। ध्वंसति (१३)। वेनति (१४)। मार्ष्टि (१५)। भुरण्यति (१६)। शवति (१७)। क्षालयति (१८)। पुलयति (१९)। कण्टति (२०)। पिस्यति (२१)। विस्यति (२२)। मिस्यति (२३)। प्रवते (२४)। प्लवते (२५)। च्यवते (२६)। कवते (२७)। गवते (२८)। नवते (२९)। चोदति (३०)। नक्षति (३१)। सक्षति (३२)। म्यक्षति (३३)। सचति (३४)। ऋच्छति (३५)। तुरीयति (३६)। चतति (३७)। अतति (३८)। गाति (३९)। इयक्षति (४०)। सश्चति (४१)। त्सरति (४२)। रंहति (४३)। यतते (४४)। भ्रमति (४५)। भ्रजति (४६)। रजति (४७)। लजति (४८)। क्षियति (४९)। धमति (५०)। मिनाति (५१)। ऋण्वति (५२)। ऋणोति (५३)। स्वरति (५४)। सिसर्ति (५५)। विषिष्टि (५६)। योषिष्टि (५७)। रिणाति (५८)। रीयते (५९)। रेजति (६०)। दध्वति (६१)। दभ्नोति (६२)। युध्यति (६३)। धन्वति (६४)। अरुषति (६५)। आर्यति (६६)।

सीयते (६७)। तक्ति (६८)। दीयति (६९)। ईषति (७०)। फणति (७१)। हनति (७२)। अर्दति (७३)। मर्दति (७४)। सर्स्रते (७५)। नसते (७६)। हर्यति (७७)। इयर्त्ति (७८)। ईर्त्ते (७९)। ईङ्खते (८०)। ज्रयति (८१)। स्वात्रति (८२)। गन्ति (८३)। आगनीगन्ति (८४)। जङ्गन्ति (८५)। जिन्वति (८६)। जसति (८७)। गमति (८८)। ध्रति (८९)। ध्राति (९०)। ध्रयति (९१)। वह्रते (९२)। दुध्र्यति (९३)। जेहते (९४)। ष्वःकति (९५)। हुम्पति (९६)। ष्माति (९७)। वाति (९८)। याति (९९)।) दूषति (१००)। द्राति (१०१)। ह्वलति (१०२)। एजति (१०३)। जमति (१०४)। जवति (१०५)। वञ्चति (१०६)। अनिति (१०७)। पवते (१०८) हन्ति (१०९)। सेधति (११०)। अगन् (१११)। अजगन् (११२)। जिगाति (११३)। पतति (११४)। दून्वति (११५)। द्रमति (११६)। द्रवति (११७)। वेति (११८)। हन्तात् (११९)। एति (१२०)। जगायात् (१२१)। अयथुः (१२२)। इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥१४॥

अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितम्। अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम्। एष्वप्रदर्शितनिगमानां निगमा अन्वेषणीयाः। अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते। 'वृतु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयति। (३) लोटते। (४) लोठते ॥

(५) स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भू०)'। आत्मनेपदी। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—इति निगमः ॥

(६) कासति। 'कस गतौ (अदा० प०)'।

(७) सर्पति। 'सृप्लृ गतौ (भू० प०)'। "नमो अस्तु सर्पेभ्यः" —"अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचम् (ऋ० सं० ७, ३, २०, ४)"—इति निगमौ ॥

(८) स्यमति।

(९) स्रवति। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। "अवंस्रवेदघशंसो अवतरम् (ऋ० सं० २, १, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१०) स्रंसते। 'स्रंसु अवस्रंसने (भू०)' आत्मनेपदी। "जातेनं जातमति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ७, १)"—इति निगमः। 'स्रमतिरन्तर्णीतण्यर्थः'—इति हरदत्तः ॥

(११) अवति। 'अव रक्षणगत्यादौ (भू० प०)' "प्रावन् वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"—"तं घेदग्निर्वृधावति (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)"—इति निगमौ ॥

(१२) श्चोतति। 'श्चुतिर् क्षरणे (भू० प०)'। "श्चोतन्ति ते वसो स्तोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)"—इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति।

(१४) वेनति। नैरुक्तधातुः। "मा प्र देव हरिणो मा वि

वेनुः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)"—"नासत्या मा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—इति निगमौ ॥

(१५) मार्ष्टि। 'मृज शुद्धौ' अदादिः। "मृगो न भीमः (ऋ० सं० २, २, २४, २)"—"उराबुत्सरिचे मर्जयन्त (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"—इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति। 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ड्वादिः। "भुरण्यन्तु जना अनु (ऋ० सं० १, ४, ८, १)"—"शुचिर्वां स्तामो भुरणावजीगः (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति च निगमौ ॥

(१७) श्रवति। 'श्रव गतौ'। 'श्रु गतौ'—इति स्कन्दस्वामी। "मा भेम श्रवमस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति निगमः ॥

(१८) कालयति। 'कल चेपे' चुरादिरदन्तः। व्यत्ययेन स्थानिवद्भावाद्वृद्धिः। "तं काले काल आगतं यते"—इति निगमः। 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २, २५)'—इति यास्कः ॥

(१९) पेलयति। 'पेल्ल फेल्ल शेल्ल गतौ (भृ० प०)'। "वयांसि पक्वा गन्धेन पिपीलिकाः प्रशात्"—इति निगमः। 'पिपीलिका पेललेर्गतिकर्मणः (निरु० ७, १३)'—इति यास्कः ॥

(२०) कण्टति। 'कटि गतौ (भू० प०)'। "यातुधानेभ्यः कण्टकीकारोम् (य० वा० सं० ३०, ८)"—इति निगमः। 'कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति निरुक्तम् (८, ३२)'। 'कण्टति पश्यति परान्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२१) पिस्यति। 'पिसृ पेसृ गतौ (भू० प०)'। व्यत्ययेन श्यन ॥

(२२) विस्यति । (२३) मिस्यति । 'बिस प्रेरणे' 'मसी परिमाणे' दिवादिः । मिस्यतीतीकारश्छान्दसः । "इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इति निगमः । अत्र 'बिस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते'—इति स्कन्दस्वामी । ऋग्भाष्ये—विस्यति मिस्यति इमौ नैरुक्तधातू ॥

(२४) प्रवते । (२५) प्लवते । (२६) च्यवते । 'च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् म्रुङ् क्लुङ् गतौ (भू० आ०)' । अभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)"—"तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १, ३, ५, २)"—इति निगमौ ॥

(२७) कवते । 'कुङ् गतिशोषणयोः (भू० आ०)' । "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)"—इति निगमः । 'कवतेर्गतिकर्मणः कवन्धमुदकम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२८) गवते ।

(२९) नवते । 'णु स्तुतौ' अदादिः (प०) । 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७५)'—इति शपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । 'प्रधुनवं उद्प्रुतो नवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ९, १)"—इति निगमः ॥

(३०) क्षोदति । 'क्षुदिर् सम्प्रेषणे' रुधादिः, स्वरितेत् । व्यत्ययेन शप् । "क्षोदन्त आपो रिणते वनानि (ऋ० सं० ४, ३, २३, ६)"—इति निगमः ॥

(३१) नक्षति । 'नक्ष गतौ (भू० प०)' । "शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्याम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(३२) सचति । 'षच समवाये' स्वरितेत् (भू०) । 'सिप् बहुलं लेटि (३, १, ३४)' 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)' ।

नैरुक्तधातुर्वा। "सच्चाविव प्र सस्त्रुः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३३) स्यन्दति। स्यन्देर्गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३४) सचति। सच समवाये (भू० उ०)'। "अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)"—"अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)"—इति निगमौ। सचत्यृच्छतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) ऋच्छति। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)'। 'पाघ्राध्मा (७, ३, ७८)'—इत्यादिसूत्रेण ऋच्छादेशः। वाचा स्तेनं शरव ऋच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)'—इति निगमः ॥

(३६) तुरीयति। नैरुक्तधातुः ॥

(३७) चतति। 'चते याचने' स्वरितेत्। "दूदाद् रमचीचतम्"—इति निगमः। 'चततिर्गत्यर्थे च'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(३८) अतति। 'अत सातत्यगमने'। "अयमु ते समतसि (ऋ० सं० १, २, २८, ४)"—इति निगमः ॥

(३९) गाति। 'गाङ् गतौ (अदा० आ०)'। व्यत्ययेन परस्मैपदी। "निर्यत्—पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ० सं० ५, २, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(४०) इयक्षति। 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति हि आर्द्धधातुकत्वात् णिलोपः। यजेः सनि वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन। "कविमियक्षसि प्रयज्यः (ऋ०

मं० ४, ८, ५, ४)"—इति निगमः। 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः॥

(४१) सश्चति। सचतेरेव छान्दसः शकार उपजनः। "अभश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ० मं० ५, १, १४, २)"—"ऋज्रोषिणं वृषणं सश्चत: श्रिये (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति निगमौ॥

(४२) त्सरति। 'त्सर छद्मगतौ भ्० प०)'। "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (ऋ० मं० ५, ७, १८, १)"—"अवत्सरत् सृगल्यश्चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)" इति निगमौ॥

(४३) रंहति। 'रहि गतौ (भ्० प०)'। "महस्रमाः शतसा अस्य रंहि: (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभो रथो हिषः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)"—इति निगमौ। 'रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु० ८, ११)—इति भाष्यम्॥

(४४) यतते। 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भ्०)। "हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—"मित्रं न यातयज्जनम् (ऋ० सं० ६, ७, ११, २)"—इति निगमौ॥

(४५) भ्रमति। 'भ्रमु चलने (भ्० प०)'। "भ्रमिरस्यसि कृन्मर्त्यानाम्"—इति निगमः॥

(४६) भ्रजति। 'भ्रज भ्राजि गतौ (भ्० प०)'। "भ्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)"—"अग्निर्धुनिर्वातं इव भ्रजोमान् (ऋ० सं० १, ५, २७, १)"—इति निगमौ॥

(४७) रजति। (४८) लजति। (४९) क्षियति॥

(५०) धमति। 'धमिः सौत्रः'—इति स्कन्दस्वामी। यद्वा, 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (भ्० प०)'। 'पाघ्राध्मास्था (७, ३,

७८)'—इत्यादिना धमादेशः। "प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"—निःषीमद्भ्यो धमथो निःषधस्थात् (ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)"—इति निगमौ॥

(५१) मिनाति। 'मीञ् हिंसायाम्'। मीनातेर्निगमे (७, ३, ८१)'—इति ह्रस्वः। "मिनोति"—इति पाठान्तरम्। तत्र 'डु मिञ् क्षेपणे' स्वादिः। "मम चक्रं रथ मविश्वमिन्वम् (ऋ० सं० २, ८, ६, ३)"—इति निगमः। 'मीनातेरेतद्रूपम्, मर्वेणापि लोके नावगन्तुमशक्यम्'—इति हरदत्तः॥

(५२) ऋण्वति। 'ऋवि रवि गतौ (भू० प०)'। 'इदितो नुम् धातोः (७, १, ५८)' 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४वा०)'—इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। "व्यनुषग् वार्या देव ऋण्वति (ऋ० सं० १, ४, २३, ३)"—इति निगमः। 'ऋण्वति-गतिकर्मा, अन्तर्णीतण्यर्थः। विविधं गमयति'—इति स्कन्द-स्वामिभाष्यम्॥

(५३) ऋणोति। 'ऋण गतौ' तनादिः स्वरितेत्। "सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः—इति लघूपधगुणाभावः "अभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति (ऋ० सं० १, ३, ७, ४)"—"ऋणो रपो अनवद्यार्णाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमौ। उभयोरपि 'ऋणोतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५४) स्वरति। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। "हरी इन्द्रप्र तद्वसू अभिस्वर (ऋ० सं ६, १, १२, २)"—इति निगमः॥ अत्र 'गतिकर्मा'—इत्युक्तं स्कन्दस्वामिना। "अनिमेषं विदथाभि स्वरन्ति (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इत्यादौ 'गतिकर्मत्व-पठितोऽपि गत्यर्थः' इत्युक्तम्॥

(५५) सिसर्त्ति। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपि-

पर्त्तोश्च (७, ४, ७७)' 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम्। "प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न (ऋ० सं० ५, ५, ४, ५)"—इति निगमः ॥

(५६) विविष्टि। 'विष्लृ व्याप्तौ' जुहोत्यादिः (उ०)। लेटि 'सब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)'। "अग्ने संवेविषोरयिम् (ऋ० सं० ६, ५, २६, १)"—इति निगमः। 'समन्तात् प्रापय'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(५७) योषिष्टि। 'युष हिंसायाम् (भू० प०)'। लेटि सिपि व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणाति। 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। "ऋघायमाणा निरिणाति शत्रून् (ऋ० सं० १, ४, २८, ३)"— "लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमौ ॥

(५९) रीयते। 'रीङ् स्रवणे' दिवादिः। "एदु निम्ने न रीयते (ऋ० सं० १, २, २८, २)"—इति निगमः। 'रीयते रेजतीति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(६०) रेजति। नैरुक्तधातुः। "हव्यो नय इषवान् मन्म रेजति (ऋ० सं० २, १, १७, १)"—'चलति गच्छतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(६१) दघ्यति। 'दघ पालने' स्वादिः। व्यत्ययेन श्यन्। "पश्चाद्दघ्वा यो अघस्य धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)"—इति च निगमः ॥

(६२) दघ्नोति। 'दघु दम्भे' स्वादिः ॥

(६३) युध्यति। 'युध सम्प्रहारे' दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदी ॥

(६४) धन्वति। 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)'। "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"—"न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८, ५, १५, १)"—इति च निगमौ॥

(६५) अरुषति। नैरुक्तधातुः। "वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)"—"स्वभानुः श्यावौ मरुषौ-मजुषन् (ऋ० सं० १, ५, १५, १)"—"प्रतीचो रग्नरुपोर-जानन् (ऋ० सं० १, ५, १८, १०)"—इत्यादिषु स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'अरुषतिर्गतिकर्मा'—इति दृष्टम्। "युञ्जन्ति ब्रध्न-मरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यादौ द्वितयोः प्रदेशयोः 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा'—इत्यपि। उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठो युक्तः॥

(६६) आयति। "मामायन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ० सं० ८, १, ५, ३)"—"तमिच्छ्रोत्र रायन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)"—इति च निगमौ॥

(६७) सीयते। 'षिञ् बन्धने' स्वादिः क्र्यादिश्च। व्यत्य-येन श्यन्। "डीयते"—इति पाठान्तरम्। तदा 'डीङ् विहायसा गतौ' दिवादिः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(६८) तकति। 'तक हसने (भू० प०)'। "यः शूरसाता परितक्म्ये धने (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—"अन्योन्यास्व-लगप्रतक्म"—इति निगमौ॥

(६९) दीयति। ('दीङ् क्षये' दिवादिः। व्यत्ययेन परस्मै-पदम्। "श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)"—इति निगमः॥

(७०) ईषति। "ईष गतिहिंसादानेषु' आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम। "उतानो गा ईषते स्थानावत (ऋ०

सं० ४, ४, २७, २)"—इति निगमः। बहुष 'ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(७१) फणति। 'फण गतौ'। "युयामङ्गांस्य न्वापनीफणत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगमः॥

(७२) हनति। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः। 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुग् न भवति। "अं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)"—इति निगमः॥

(७३) अर्दति। 'अर्द गतौ याचने च'॥

(७४) मर्दति। 'मृद मर्दने'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥

(७५) मस्तृते। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) अभ्यासस्य रुगागमः। "प्र संसाते दीर्घमायुः प्रयक्षे (ऋ० सं० २, १, १, १)"—"जातेन जातमति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमौ॥

(७६) नसते। 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी। "अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)"—इति निगमः॥

(७७) ह्ययति। 'हय गतिकान्त्योः'॥

(७८) इयर्त्ति। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७, ४, ७७)'। "कृष्टीरियर्त्त्योजसा (ऋ० सं० १, १, १४, ३)"—इति निगमः॥

(७९) ईर्त्ते। 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी। "मक्षूरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—इति निगमः॥

(८०) ईङ्खते। 'ईखि गतौ' (भू०) आत्मनेपदी। "य ईङ्खयन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)"—इति

निगमः । अत्र 'ईङ्खतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(८१) श्वयति । (८२) श्वात्रति । एतौ नैरुक्तधातू ॥

(८३) गन्ति । 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन शपो लुक् । "अङ्गिरोभि॒ राग॑हि य॒ज्ञिये॑भिः (ऋ० सं० ७, ६, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति । 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' । दाधर्त्ति दर्धर्त्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपातनाद्रूपसिद्धिः । "व॒क्ष्यन्ती॒ वेदा ग॑नीगन्ति॒ कर्ण॑म् (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(८५) जङ्गन्ति । गमेर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७, ४, ८५)'—इति नुकि च रूपम् । "प्रा॒तर्म॑क्षू धि॒या॑व॑सुर्ज॑गम्यात् (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—इत्यत्र 'जङ्गन्ते र्गतिकर्मण एतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

(८६) जिन्वन्ति । 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भू० प०)' ॥

(८७) जसति । 'जसु मोक्षणे' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन शप् ।

(८८) गमति । 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' । लेट् । लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)' । बाहुलकात् 'सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)'—इति सिप् न भवति । यद्वा, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'—इति छत्वाभावः । "त आ ग॑मन्तु॒ त इ॒ह श्रु॑वन्तु॒ (ऋ० सं० ४, ८, ५, १)"—इति निगमः ॥

(८९) भ्रति । (९०) भ्राति । (९१) ध्रयति । त्रयोऽपि नैरुक्ताः ॥

(९२) वहते । 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत् । "वैश्वा-

नूरं मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९३) रथर्यति । नैरुक्तधातुः । 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावश्च पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)'—इति स्कन्दस्वामी । "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)"—इति निगमः । माधवभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(९४) जेहते । 'वेह जेह वाह प्रयत्ने' आत्मनेपदी । "ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः । 'ओ हाङ् गताविल्यस्य रूपम्,—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९५) ष्वःस्रति । (९६) चुम्पति । (९७) पाति । (९८) वाति । (९९) याति ॥

(१००) इषति । 'इष गतौ' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन शः । "तत्रास्मभ्युमिषयतः शमं यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)" —इति निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (९, १८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति । 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादिः (प्र०) । वंस यवो मतयो दस्म दद्रुः (ऋ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

(१०२) द्रुलति । नैरुक्तधातुः ॥

(१०३) एजति । 'एजृ कम्पने (भू० प०)' । "यथेन्द्रं वृष्टिरेजति (ऋ० सं० १, १, १९, २)"—"यथा समुद्र एजति (ऋ० सं ४, ४, २०, ४)"—इति निगमौ ।

(१०४) जमति । 'जमु अदने (भू० प०)' । "न जामये

ताभ्यो॑ रि॒कथ मा॑रेक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)"—इति निगमः। 'जामिर्जमतेर्गतिकर्मणः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति। 'जु गतौ'—इति क्षीरस्वामी। "न पातव इन्द्र जुजूर्त्तु नः"—"विपाट् शुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति। 'वञ्चु गतौ (भू० प०)'। "नमो वञ्चते परिवञ्चते (य० वा० सं० १६, २१)"—इति निगमः ॥

(१०७) अनिति। 'श्वस प्राणने, अन च (अदा० प०)'। "अत्र मातर्यात्वनिति"—इति निगमः। 'अनितिर्गतिकर्मा'—इति माधवः ॥

(१०८) पवते। 'पूङ् पवने' "नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—"स्तकं रुशाप पविमिन्द्र तिग्मम्"—इति निगमौ ॥

(१०९) हन्ति। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः (प०)। "नि येन मुष्टिहत्यया (ऋ० सं० १, १, १५, २)"—"अस्य वज्र मधिमानी जघान (ऋ० सं० १, २, ३७, २)"—इति निगमौ ॥

(११०) सेधति। 'षिधु गत्याम् (भू० प०)'। "सेधन्त द्वेषो भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १, ३, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(१११) अगन्। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)'। लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३, ४, ९७)'—'संयोगान्तलोपः (८, २, २३)' 'मोनोधातोः (८, २, ६४)'—इति मकारस्य नकारः। यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २, ३, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(११२) अजगन्। गमेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२, ४,

७३)'—इति ग्रपः लुः। पूर्ववन्नत्वम् (८, २, ६४)। "यश्मा-तृरजंगन्नुपः (ऋ॰ सं॰ ३, १, ५, २)"—इति निगमः॥

(११३) जिगाति। 'गा स्तुतौ (ग्रदा॰ प॰)'। छन्दसि जुहोत्यादिः। 'ग्रर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७, ४, ७७) 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम्। "धेना जिगाति दाशुषे (ऋ॰ सं॰ १, १, ३, ३)"—इति निगमः। 'जमतीति पाठान्तरम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(११४) पतति। 'पत्लृ गतौ (भू॰ प॰)'। "गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ॰ सं॰ ५, १, २१, १)"—इति निगमः॥

(११५) इन्वति। 'इवि गतौ (भू॰ प॰)'। "देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (य॰ वा॰ सं॰ २८, ३०)"—इति निगमः॥

(११६) द्रमति। 'द्रम हम्म मीमृ गतौ (भू॰ प॰)'। "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ॰ सं॰ ८, ३, २३, ४)"—इति निगमः। 'चन्द्रमाश्चायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निरु॰ ११, ५)। 'द्रमतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी॥

(११७) द्रवति। द्रु गतौ (भू॰ प॰)'। "यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति (ऋ॰ सं॰ ५, १, २१, १)"—इति निगमः॥

(११८) वेति। 'वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु' ग्रदादिः "ग्रपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"इदं न ते त्योदनौ (ऋ॰ सं॰ १, ४, ४, १)"—इति निगमौ॥

(११९) इन्तात्। हन्तेर्लोटि तातङि रूपम्। "इयन्तात्"—इति केचित् पठन्ति। तत्र 'इय गतौ (भू॰ प॰)'—इत्यस्य तातङि तकार उपजनः॥

(१२०) एति। 'इ गतौ' ग्रदादिः (प॰)। "विश्वार्वा-

यश्चन्द्रमा भक्षमिति (ऋ॰ सं॰ १, २, १४, ५)”—इति निगमः।

(१२१) जगायात्। ‘गा स्तुतौ’ जुहोत्यादिः (प॰)। लिङि ‘छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यार्द्धधातुकत्वेन ‘ई हल्यघोः (६, ४, ११३)’—इतीत्वं न भवति। “स्वाश्वित् पुनरस्तं जगायात् (ऋ॰ सं॰ ७, ७, २०, १)”—इति निगमः॥

(१२२) अयथुः। ‘ट्वितोऽथुच् (३, ३, ८९)’—इति बाहुलकादयतेरथुच् भवति॥

इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः॥ १४॥

नु (१)। मक्षु (२)। द्रवत् (३)। ओषम् (४)। जीराः (५)। जूर्णिः (६)। शूर्त्ताः (७)। शूघनासः (८)। शीभम् (९)। तृषु (१०)। तूयम् (११)। तूर्णिः (१२)। अजिरम् (१३)। भुरण्युः (१४)। शु (१५)। आशु (१६)। प्राशुः (१७)। तूतुजिः (१८)। तूतुजानः (१९)। तुज्यमानासः (२०)। अज्राः (२१)। साचिवित् (२२)। द्युगत् (२३)। ताजत् (२४)। तरणिः (२५)। वातरंहा (२६)। इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि॥ १५॥

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु॰ ३, ९)’—इत्यत्र भाष्ये ‘गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि। तथाच वक्ष्यति ‘भुरण्युः’ ‘शकुनिः’—इति स्कन्दस्वामी। गुणस्य

चिरकालविशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया। तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्त्तृत्वात्क्रियाद्वारकम्। तत्र 'मक्षु' 'क्षणुहि' इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तद्वान्। निकृष्टगुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि। केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया ऽत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निकृष्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या, तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाश्चाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि'—इत्याहुः। इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि 'जीराः' 'अजिरम्' इत्यादीनि॥

(१) नु। निपातोऽयम्। "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् (ऋ॰ सं॰ १, २, ३६, १)"—इति निगमः॥

(२) मक्षु। 'टु मस्जो शुद्धौ (तु॰ प॰)'। 'मस्जीर्षोषुक्' इति भोजसूत्रेण षुक्प्रत्ययः। संयोगादिलोपः। अन्तर्णीतण्यर्थश्च मस्जो। क्रियायाः पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति। "मक्षु क्षणु हि गोजितो नः"—इति निगमः॥

(३) द्रवत्। 'द्रु गतौ (भू॰ प॰)'। 'संश्चतृपद्वेहत् (उ॰ २, ७८)'—इति बाहुलकात् अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते। द्रवत्यनेन। "द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ॰ सं १, १, ५, १)—इति निगमो॥

(४) ओषम्। निपातोऽयम्। "ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ॰ सं॰ ८, ६, २७, ४)"—"ओषः पात्रं न शोचिषा (ऋ॰ सं॰ २, ४, १८, ३)"—इति निगमौ। 'अन्तोदात्तो निपातः स्वादाख्याने चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः॥

(५) जोराः। जवतिर्गतिकर्मा। 'जोरी च (उ० २, २५)' —इति ईक्प्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः। जस्। "जोरा अंजिरश्चो-चिषः (ऋ० सं० ७, २, ११, ५)"—"जोरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ३०, ११)"—इति निगमौ॥

(६) जूर्णिः। व्याख्यातं क्रोधनामसु (१८६पृ०)। निगमो-ऽन्वेषणीयः॥

(७) शूर्त्ताः। 'ताततातसुत'—इत्यादि भोजसूत्रे आदि-शब्देन शृणात्यस्मात् क्तप्रत्ययान्तो निपात्यते। शृणाति फल-लाभम्। "त्वया शूर्त्ता वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४, १७, १)"—इति निगमः। 'शूर्त्ताः क्षिप्रास्त्वरमाणाः'—इति भट्ट-भास्करमिश्राः॥

(८) शूघनासः। सु शब्दे उपपदे हन्तेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि बाहुलकात् कुत्वं णिलोपश्च निपात्यते दीर्घश्च। शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम्। तस्मात् जसोऽ-सुक्। "सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासः (य० वा० सं० १८, ८५)"—इति निगमः। 'शूघनासः क्षिप्रगमनाः'—इत्युवटः॥

(९) शीभम्। 'शीभृ कत्थने (भू० धा०)'। घञ्। शीभ्य-तेऽनेन तद्वान्। "प्रयात शीभमाशुभिः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)"—"आवुक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् (ऋ० सं० ३, २, १४, २)"—इति निगमौ॥

(१०) तृषु। 'ञि त्वरा सम्भ्रमे (भू० धा०)'। 'मस्जोषो-षुक्'—इति बाहुलकात् षुक्प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च। तरत्य-नेन फललाभमथ, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम्। "तृष्वविष्वक्-तसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—"तृष्वीमनुप्रसितिं द्रूणानः (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमौ॥

(११) तूयम्। व्याख्यातमुदकनामसु (१०६पृ०)। वर्ह-

तेऽनेन तद्वन्तः स्याप्याः। "आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि (ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)"—इति निगमः॥

(१२) तूर्णिः। 'ञि त्वरा सम्भ्रमे'। 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति निप्रत्ययः। त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम्। "अपो यस्तूर्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं० ८, ४, ११, १)"—"सुतमा गन्तु तूर्णयः (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमौ॥

(१३) अजिरम्। 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०)'। 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरच्प्रत्ययो जिभावश्च निपात्यते। क्षिपति फलोत्पत्तिमाशयम्। "त्वा मोलत अजिरं दत्याय (ऋ० सं० ५, २, १४, २)"—इति निगमः॥

(१४) भुरण्युः। भुरण्यतिर्गतिकर्मा। 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति क्युप्रत्ययः। "येना पावक चक्षसा (ऋ० सं० १, ४, ८, १)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे'—इति प्रतिपादितम्। तत्र 'भुरण्युशब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रियाकर्तरि सत्यन्येव वृत्तिः। श्रोणाबुपस्थाद्दिवं भुरण्युः (ऋ० सं० १, ५, १२, १)"—इति निगमः। 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण इद, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१५) शु। निपातः। "श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत् (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)"—इति निगमः। 'शु आशुगामी'—इति निरुक्तम् (६, १)॥

(१६) आशुः। 'अशु व्याप्तौ'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)। व्याप्नोत्यनेन नरयैलक्षण्येन व्याप्तव्यम्। 'आशु इदं क्षिप्रं भवति, क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामि-

भाष्यम्। आशु इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। तेन आशु इति निपातः, आशुरिति सत्त्ववाची च उभयमपि पठितं भवति। तथा च स्कन्दस्वामी "समाशुमाशवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति। 'आशु इति शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः'—इति (निरु० ६, १) निर्विवक्षयोपन्यास इति चेत्? न, निपातत्वादिति चोक्तत्वात्। "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमः॥

(१७) प्राशुः। 'सत्त्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रकर्षार्थोऽतिरिक्तः। 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)'—इति भाष्ये 'प्राशुः क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी। "सुप्राव्यीः प्राशुषालेष वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः॥

(१८) तूतुजिः। 'तुजि हिंसायाम् (भू० प०)'। 'किं किनौ प्रकरणे'—इत्यर्थे 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम्। "तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)"—इति दीर्घः। तूर्णवदर्थः। 'आयुंक्षाता मश्विना तूतुजिं रथम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)"—इति निगमः॥

(१९) तूतुजानः। तोजतेर्लिटि कानजादेशः। "इन्द्रा याहि तूतुजानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)"—इति निगमः। 'क्षिप्रार्थे स्वर आदित अस्योदात्तः तुगर्यस्तुतुजानो मह्ने मतः'—इति माधवः॥

(२०) तुज्यमानासः। तोजतेरेव कर्मणि लटि शानच्। "तुज्यमानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)"—इति निगमः॥

(२१) अज्राः। अजतेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)—इत्यादिना रक्। 'वाइलकादाईधातुके विकल्प इष्यते'—इति वैकल्पिकत्वात् वीभावाभावः। अजिरवदर्थः। "द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)"—इति निगमः। 'अज्रान् सत्वरान् मौग्रान्'—इति भट्टभास्करमिश्रः॥

(२२) साचीवित्। (२३) द्युगत्। (२४) ताजत्। त्रयो निपाताः। साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः। "अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्र केशिभिः ऋ० सं० ६, ६, ३६, ४)"—इति निगमः। अत्र माधवस्तु—'द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः'—इति चैतद्भाष्ये उक्तवान्। 'तूतुजानः तरणिः द्युगत्'—इति क्षिप्रनामसु द्युगच्छब्दस्तेनाप्यपाठि॥ "ताजत् ——मार्च्छति)"—"ताजत् प्रमीयते"—इति निगमौ॥

(२५) तरणिः। तरतेः 'अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनिप्रत्ययः। क्षिप्रवदर्थः। "विश्वो यमो तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ३)"—"तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० सं० १, ४, ७, ४)"—इति निगमौ॥

(२६) वातरंहा। 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८४)'—इति तन्। 'रमु क्रीड़ायाम् (भू० आ०)' 'रमेश्च [विगी] (उ०४,२०८)' —इत्यसुन् हुगागमश्च। वातवत् रंहो यस्य सः। "वातरंहसो दिव्यासो अत्याः (ऋ० सं० २, ४, २५, २)"—इति निगमः॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि॥ १५॥

तुलित् (१)। आसात् (२)। अम्बरम्

(३)। तुर्वशे (४)। अस्तमीके (५)। आके (६)। उपाके (७)। अर्वाके (८)। अन्तमानाम् (९)। अवमे (१०)। उपमे (११)। इत्येकादशान्तिकनामानि॥ १६॥

(१) तळित्। 'तड आघाते' चुरादिः। 'ताडिर्णिलुक् च (उ० १, ९५)'-इतीतिप्रत्ययः। "दूरं चित् सन्तळिदिवाति रोचसे (ऋ० सं० १, ६, ३१, २)"—या नो दूरे तळितो या अरातयः (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)"—इति निगमौ॥

(२) आसात्। 'आस उपवेशने (अदा० आ०)'। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)। अन्तिके आसते। "आ न इन्द्रो दूरादा न आसात् (ऋ० सं० ३, ६, ३, १)"—"स नो दूराच्चासाच्च (ऋ० सं० १, २, २२, ३)"—इति निगमौ। 'आसादित्यन्तिकनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। "आसादासः"—इति माधवः॥

(३) अम्बरम्। 'कदरादयश्च'—इत्यरन्प्रत्ययो मुगागमश्च निपात्यते। प्राप्यते ह्यासन्नम्। "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ५, ८, २७, ४)"—इति निगमः। स्कन्दस्वामिव्यतिरिक्तभाष्यकारमते। स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्षनाम'—इति॥

(४) तुर्वशे। व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१५२ पृ०)। तूर्णं व्याप्यते अन्तिकम्। "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—इति निगमः॥

(५) अस्तमीके। अस्तंशब्दे उपपदे मातेः 'अलीकादयश्च (उ० सं० ४, २५)'—इति वीकन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपा-

स्यते। अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकस्थं हि माख्यते। "सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ (ऋ० सं० २, १, १७, ४)" —इति निगमः ॥

(६) आके। (७) उपाके। (८) अर्वाके। आङुपार्वच्छब्देषूपपदेषु क्रामतेः 'वलाकादयश्च (उ० ४, १४)'—इति आक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। अर्वाक् गन्ता। आक्रम्यते उपक्रम्यते गन्तृभिः। क्रम्यते च ह्यासन्नम्। "आके नियासो अह्भिर्दविद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)"—"सिन्धो रूर्मा उपाक (ऋ० सं० १, २, २३, १)"—"यस्मामत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५, ८, ३२,५)" इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम्। अन्तिकशब्दात्तमपि 'तमादश्च'—इति तादिलोपः। अन्तिकतमकन्तिमम्। "अथाते अन्तमानाम् (ऋ० सं० १, १, ७, ३)"—"शिक्षा वस्वो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २, २२, ५)"—इति निगमौ। आद्युदात्तमन्तिकम्. अन्तोदात्तन्तु तृतीयाबहुवचनम्, "अन्तो वृषमन्तमभियुजानाः (ऋ० सं० २, ३, २४, ५)"—इति माधवः ॥

(१०) अवमे। 'अव रक्षणादिषु (भू० प०)'। 'अविश्च वा इति मप्रत्ययः। गम्यते ह्यासन्नम्। "अस्मै बहूनामवमाय सख्ये (ऋ० सं० २, ७, २४, २)"—"मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)"—इति निगमौ ॥

(११) उपमे। उपपूर्वात् मिनातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। उपमीयते ह्यन्तिकम्। "उपमे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६, ६, १, ४)"—"मखादुत्यमुपमं स्वर्षाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)"—इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः (१)। विवाक् (२)। विखादः (३)। नदनुः (४)। भरे (५)। आक्रन्दे (६)। आहवे (७)। आजौ (८)। पृतनाज्यम् (९)। अभीके (१०)। समीके (११)। ममसत्यम् (१२)। नेमधिता (१३)। सङ्काः (१४)। समितिः (१५)। समनम् (१६)। मीळ्हे (१७)। पृतनाः (१८)। स्पृधः (१९)। मृधः (२०)। पृत्सु (२१)। समत्सु (२२)। समर्ये (२३)। समरणे (२४)। समोहे (२५)। समिथे (२६)। सङ्ख्ये (२७)। सङ्गे (२८)। संयुगे (२९)। सङ्गथे (३०)। सङ्गमे (३१)। वृत्रतूर्ये (३२)। पृक्षे (३३)। आणौ (३४)। शूरसातौ (३५)। वाजसातौ (३६)। समनीके (३७)। खले (३८)। खजे (३९)। पौंस्ये (४०)। महाधने (४१)। वाजे (४२)। अज्म (४३)। सद्म (४४)। संयत् (४५)। संवतः (४६)। इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि ॥ १७ ॥

(१) रणः। 'पण रण क्वण शब्दार्थाः (भू० प०)'। 'वधि-रणोरुपसंख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप्। 'रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते। यद्वा, रमतेः

'राम्नासाम्नास्थूणावीणाः (उ० ३, १३)'—इत्यादिना नप्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते। रमणीयो हि संग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात्। "मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(२) विवाक्। विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम्। "हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)"—इति निगमः ॥

(३) विखादः। 'खद स्थैर्य्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'। विशिष्टं स्थैर्य्यमत्र शूराणां हिंसनं वा। "तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरम्। (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)"—इति निगमः।

(४) नदनुः। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। 'अनुङ् नदेश्च (उ० ३, ४८)'—इति चानुङ्प्रत्ययः। "युदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(५) भरे। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'। 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः (३, १, १३४)' तत्र गणपाठः— 'पच-वच-वप-वद-लप-तज-भराः'—इति। बिभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्य्यं यशो वा। यद्वा, 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। बिभ्रत्यनेन जयलक्ष्मीं योधाः। उभयत्रापि वृषादरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्। यद्वा, 'भृ भर्त्सने क्र्यादिः स्वादिश्च। भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः। हर्तेर्वा भः। ह्रियन्ते हि तत्र योध्रुना मार्ंषि धनानि च। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (३, १, ८४ वा०)'। "अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ (ऋ० सं० ३, २, ४, ७)"—"अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(६) आक्रन्दे। 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च

(भू० आ०)'। क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बन्धुविनाशहेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) आहवे। 'ह्वेञ् स्पर्धायाम् (भू० उ०)'। 'आङि युद्धे (३, ३, ७३)'—इत्यप्। "बहुलं छन्दसि (६. १. ३४)'—इति सम्प्रसारणञ्च। आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्धया योधाः। "न कश्चन सहत आहवेषु (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)"—इति निगमः॥

(८) आजौ। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'अज्यतिभ्याञ्च (उ० ४, १२७)'—इति इण्प्रत्ययः। बाहुलकाद् वीभावाभावः। अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा। एवमर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः। क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्य्यतारतम्यात्। "तनु वाजं मनिपदस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० ८, ३, ७, ४)"—इति निगमः॥

(९) पृतनाज्यम्। पृतनाशब्दोपपदादजतेश्च अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः। पृतनानां सेनानामजनं यत्र। "गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)" —इति निगमः॥

(१०) अभीके। अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। यद्वा, न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः। अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते। "प्राहि वव्रिवो दुरितादभीके (ऋ० सं० १, ८, २६, ४)"—इति निगमः॥

(११) समीके। संपूर्वोऽस्य एतिः। अभीकवत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) ममसत्यम्। मम सत्यं जयः इति योद्धृणां वाक्य-

विषयत्वान्ममसत्यमित्याचक्षते। पृषोदरादिः। "त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र (ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)"—इति निगमः॥

(१३) नेमधिता। 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७, ४, ४५)'—इति नेमपूर्वाद्दधातेः तप्रत्यये इत्वमिड़ागमो वा निपात्यते। नेमशब्दो दानपर्य्यायः। सप्तम्येकवचनस्याकारादेशः (७, १, ३९)। "इन्द्रवरो नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५, ३, ११, १)"—"विहन्मनो नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १७, ४)"—"नेमधिता न पौंस्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १३)"—इति निगमाः॥

(१४) सङ्काः। सचतेर्गतिकर्मणः[(१)] बाहुलकाट्ङ्कप्रत्ययष्टिलोपश्च। यद्वा, संपूर्वात् किरतेः क्रन्ततेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। सङ्कीर्य्यन्तेऽत्र योद्धारः, सम्यक् कृत्यन्ते छिद्यन्ते आयुधैर्वा। "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः (ऋ० सं० ५, १, १८, ५)"—इति निगमः॥

(१५) समितिः। सम्पूर्वादेतेः क्तिन्। "राजानः समिताविव (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)"—इति निगमः॥

(१६) समनम्। 'सम ष्टम अवैक्लव्ये (भू० प०)'। समन्ति विक्लवा भवन्त्यस्मिन् शूराः।[(२)] "ज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)"—इति, "वि या सृजति समने (ऋ० सं० १, ४, ४, १)"—इति च निगमौ॥

(१७) मीळ्हे। "मीळ्हम्"—इति धननामसु व्याख्यातञ्च (१८७ पृ०)। मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम्। यद्वा, मीळ्हमस्मिन्नस्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। "प्रधनं"—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम। प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूड़ामणिकटकविक्षेपात्। "त्वं मीळ्हे नरं आजा हवन्ते (ऋ० सं० १,

५, ५, १)"—इति निगमः। 'खर्मीळ्हे। खरित्युदकनाम। उदकार्थे संग्रामे आजौ अन्यस्मिन्नपि संग्रामे'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। "स जामिभिर्यत्समजातिमीळ्हे (ऋ० सं० १, ७, १०, १)"—इति च॥

(१८) पृतनाः। 'पृङ् व्यायामे (तु० आ०)'। 'पृपूसां कित्'—इति तनन्प्रत्ययः। व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः। "रणाय निघ्नन् पृतनासु शत्रून्"—इति निगमः॥

(१९) स्पृधः। 'स्पर्द्ध सङ्घर्षे (भू० आ०)'। 'क्विब्वचिप्रच्छि- (३, २, १७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (३, २, १७८ भा०)'—इत्युक्तेः क्विप्। पृषोदरादित्वात् रेफस्य ऋकारोऽल्लोपश्च। शसि स्पृधः। स्पर्द्धन्तेऽत्र परस्परं योद्धारः। "जयेम संयुधि स्पृधः (ऋ० सं० १, १, १५, ३)"—इति निगमः। 'स्पृध इति संग्रामनाम, 'तत्करोति (३, १, २५ वा० २)'—इति णिजन्तात् क्विप्, संग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(२०) मृधः। 'अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ऋ० सं० ३, १, २५, ४)'—'सिंहो न पातमम्ध्रम् (ऋ० सं० ३,१४,१,१)'—इत्यादौ 'मृधिर्हिंसार्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। तत्र पूर्ववत् क्विप् शस्। "अयं सुतः सुमखमा मृधश्चः (ऋ० सं० २, ६, २१, ४)"—"वि न इन्द्र मृधो जहि ऋ० सं० ८, ८, १०, ४)"—इति निगमौ॥

(२१) पृत्सु। पृतनाशब्दस्य संग्रामनामसु पठितोऽपि 'नासिकापृतनामानूनां नस्पृत्स्नवो वाच्याः (६, १, ६३वा०)'—इति पृदादेशे विकृतत्वात् पुनःपाठः। "यमग्ने पृत्सु मर्त्यम् (ऋ० सं० १, २, २३, २)"—इति निगमः॥

(२२) समत्। सम्पूर्वादत्तेः क्विप् सम्भक्षयन्ति योद्धृणामा-

यूंषि । सम्पूर्वान्मदो हर्षे इत्यस्माद्वा क्विपि समो मलोपः । संहृष्यन्ति तत्र सुभटाः । "समत्सु त्वा हवामहे (ऋ० सं० ५, ८, ३६, ३)"—"धन्वना तीव्राः समदो जयेम (ऋ० सं० ५, १, १९, २)"—इति निगमौ ॥

(२३) समर्ये । मर्यशब्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१५१पृ०) मर्यैः मरणधर्मिभिः सह वर्त्तते, सहशब्दस्य सभावः । "मास्मे ताट्टगपगूहः समर्ये (ऋ० सं० ७, ७, १९, ४)"—"तवं सधाव इयमासमर्यं (ऋ० सं० १, ५, ७, १)"—इति निगमौ ॥

(२४) समरणे । सम्पूर्वात् 'ऋ ह गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् ल्युट् । "मां वृताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३, ७, १७, ५)"—इति निगमः ।

(२५) समोहे । 'उहिर् दुहिर् अर्दने (भू० प०)' । नञ्पूर्वादुहेर्घञ् । सम्यगुह्यन्ते अर्दन्तेऽत्र मिथो योद्धारः । 'अभिं गव समोहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)'—इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति स्कन्दस्वामी । स च सम्पूर्वाद्वहेर्घञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुह्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि । "समोहे वा य आशत (ऋ० सं० १, १, १६, १)"-इति निगमः । 'अन्तोदात्तं सङ्ग्रामनाम, मध्योदात्तं घमुलन्तम्'—इति माधवः । "इयर्त्ति रेणुं मघवा समोहम् (ऋ० सं० ३, ५, २३, ३)"—इति घमुलन्तम् ।

(२६) समिथे । सम्पूर्वादेतेः 'समीणः (उ० २, १०)'—इति थक् । "यदुग्ररूपः समिथे बभूथ (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—"स इन्महानि समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—इति निगमौ ।

(२७) सङ्के । सम्पूर्वात् चक्षिङः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२, ४, ५४

वा०)'—इति ख्याआदेशः, पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः। सम्पू-र्वस्वचिविर्जनार्थः। सच्यते कातरैः। यद्वा, सम्पूर्वात् अश्नोतेः 'डिच'—इति खप्रत्ययः, टिलोपेन धातुलोपः। सम-श्नुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) सङ्गे। सम्पूर्वाद् गमेर्डः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)"—इति डः, पूर्ववद् वा। "सङ्गे समत्सु वृत्रहा (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"—इति निगमः॥

(२९) संयुगे। 'युजिर् योगे (रु० उ०)' घञ्। उञ्छा-दिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्, 'विशेषेऽस्मै निपातनमिष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः। सङ्गता रथयुगा यस्मिन्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३०) सङ्गथे। सम्पूर्वात् 'गृथ गूथ प्रोथ पृष्ठादयः'—इति थप्रत्ययान्तो निपात्यते। "आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ० सं० २, ८, ६, ५)"—इति निगमः॥

(३१) सङ्गमे। सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। "जेता यन्ते अनुमदाम सङ्गमे (ऋ० सं० १ ७, १४, ३)"—इति निगमः॥

(३२) वृत्रतूर्ये। वृत्रशब्दो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुव-चनः। मेघनामसु व्याख्यातः (५९पृ०)। 'तुरि गतित्वर-हिंसयोः (दि० आ०)' अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८)। वृत्रस्तूर्यतेऽनेनास्मिन् वा। "इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये"—युयमिन्द्र-मवृणीध्वं वृत्रतूर्ये"—इति निगमौ॥

(३३) पृक्षे। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। 'सुवृश्चिकृत्यृ-षिभ्यः कित् (उ० ३, ६२)'—इति बाहुलकात् सप्रत्ययो भवति। सम्पृचन्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः। निगमोऽन्वे-षणीयः॥

(३४) श्राणौ। 'अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)'। 'अवि-शिविपलिवसिजस्यणिपनिभ्य इण्'। रणवदर्थः। "त्वं शूर्णं वृजने पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)"—इति निगमः। 'आणौ इति संग्रामनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(३५) शूरसातौ। 'शृ गतौ (मौवः)'—इत्यस्मात् 'शुसि-चिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति रन्प्रत्ययः। 'षणु दाने (त० उ०)'। 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३, ३, ९७)'—इति मनोतेः 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वे क्तिनि स्वरा निपात्यन्ते। स्यतेर्वा 'द्यतिस्यति (७, ४ ४०)'—इतीत्वाभावश्च। शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन। "यः शूरसाता परितक्म्ये (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—इति निगमः॥

(३६) वाजसातौ। वाजोऽन्नं दीयते येन। "इषे च नो भवतु वाजसातौ (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)"—इति निगमः॥

(३७) समनीके। 'अन प्राणने (अदा० प०)'। 'अनि-हृषिभ्यां किच्च (उ० ४, १७)'—इति ईकन्प्रत्ययः। अनि-त्यनीकम्। यद्वा, नञ्पूर्वान्नयतेः 'पिपीलिकादयश्च (उ० ४, २५)'—इति निपात्यते। न नीयते न चाल्यते अनीकम् सेनाविशेषः। सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन्। "ओजः शत्रून् त्समनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)"—इति निगमः॥

(३८) खले। 'खज मन्थे (भू० प०)'। 'पुंसि सञ्-ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। व्यत्ययेन जकारस्य लकारः। मथ्यन्ते हि योद्धारस्तत्र। 'खल सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा घः। व्यत्ययेन सकारलोपः। खलन्ति तत्र कातराः। "खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि (ऋ० सं० ८, १६, २)"—इति निगमः॥

(३८) खजे। 'खज मन्थे (भू॰ प॰)'। पूर्ववत् साध्यो-ऽयंच। "कर्म॑न् कर्मन्न्छृतमू॑तिः खजकृरः (ऋ॰ सं॰ १, ७, १५, १)"—इति निगमः॥

(४०) पौंस्ये। बलनामसु व्याख्यातम् (१८४पृ॰)। अभि-वर्द्धतेऽनेन। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४१) महाधने। 'मह पूजायाम् (भू॰ प॰)'। 'वर्त्त-माने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ॰ २, ७८)'—इति निपा-तनम्। धविः प्रीणनार्थः (भू॰ प॰)। इदित्वान्नुम्। पचाद्यच्। वकारलोपः, इकारस्याकारश्च पृषोदरादित्वात्। धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति संग्रामो यद्दारा। महच्चासौ धनञ्च महाधनम्। महद्धनमर्थ्यतेऽनेनेति वा। "इन्द्रं॑ व॒यं म॑हाध॒ने (ऋ॰ सं॰ १, १, १३, ५)"—"नास्य॑ व॒र्त्ता न त॑रु॒ता म॑हाध॒ने (ऋ॰ सं॰ १, ३, २१, ३)"—इति निगमौ॥

(४२) वाजे। वाजशब्दो व्याख्यातो बलनामसु (१८०पृ॰)। "इन्द्र॒ वाजे॑षु नो अव (ऋ॰ सं॰ १, १, १३, ४)"—"तं त्वा॒ वाजे॑षु वा॒जिन॑म् (ऋ॰ सं॰ १, १, ८, ३)"—इति निगमौ॥

(४३) अज्म। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू॰ प॰)'। मनिन्। "युष्मिन्॑नाद॒दो दे॑ष्टित॒ इषा अज्म॑वा (ऋ॰ सं॰ १, ७, १६, २)"—इति निगमः। 'यज्ञगृहे युद्धे वा'—इति माधवः॥

(४४) सद्म। सदेर्मनिन्। अत्रसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) संयत्। सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्विप्। यमेरनुनासिकलोपः तुगागमः। संयतन्ते संयच्छन्ति इया-दीन्। "इलाभिः सं॒यतं॑ करत् (ऋ॰ सं॰ ५, ७, २, २)"। 'संयत् संग्रामः'—इति हरदत्तः। "आसु॒यतं मिन्द्रणः

ससिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)"—इत्यत्र 'संयतं युद्धम्'—इति माधवः॥

(४६) संवतः। सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्विप्, अनुनासिकलोपे तुगागमः। संवननीयो हि शूरैः संग्रामः। "परस्या अधि संवतः (ऋ० मं० ६, ५, २६, ५)"—"स संवतो नवजातस्तु तुर्यात् (ऋ० सं० ४, १, ७, ३)"—इति निगमौ॥

इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि॥ १७॥

इन्वति (१)। नक्षति (२)। आक्षाणः (३)। आनट् (४)। आष्ट (५)। आपानः (६)। अशत् (७)। नशत् (८)। आनशे (९)। अश्नुतः (१०)। इति दश व्याप्तिकर्माणः॥ १८॥

(१) इन्वति। अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिमतिकर्मादावुक्तमनुसन्धेयम्। 'इवि व्याप्तौ (भू० प०)'। "मघोनां योर्गमिन्वति ऋ० सं० १, १, ३५, २)"—इति निगमः॥

(२) नक्षति। 'नक्ष णक्ष गतौ (भू० पं०)'। "नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ सं० ४, ६, १३, २)"—"इन्द्रस्य चिद्दक्षं नो यामिर्नक्षत् (ऋ० मं० १, ४, १०, ४)"—इति निगमौ। 'इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्छान्दसः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(३) आक्षाणः। अश्नोतेर्लिटि शानच्। 'लिङ्वदुलं लेटि (३, १, ३४)'—इति बाहुलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, व्रश्चादित्वे 'षढोः कः सि (८, २, ४१)' 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३,

५८)' णत्वम् "मा॒शाने शू॑र वज्रिवः (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)" —इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(४) आनट्। 'णश अदर्शने (दि० प०)'। लुङि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वरणश (२, ४, ८०)'—इति लुक्। संयोगान्तलोपे (८, २, २३), व्रश्चादिषत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम्। 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इति आडागमः। "किमि॒च्छन्ती॑ स॒रमा॒ प्रेदमा॑नट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—"घ॒र्मस्वे॑देभि॒र्द्रवि॑णं॒ व्या॑नट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)"—इति निगमौ॥ यद्वा, अश्नोतेर्लिटि एश्त्वे व्यत्ययेन एशो लुक्, व्रश्चादिना षत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते (८, २, ३९)' 'वावसाने (६, ४, ५६)'। "उ॒पां॒शुना॒ सम॑मस्यत॒त्वमा॑नट् (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)—इति निगमाः॥

(५) आष्ट। अश्नोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "आष्ट मविदार्थगाधम्"—इति निगमः॥

(६) आपानः। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। शानच्। अन्तर्भावितण्यर्थः 'तद्रूपम्' इति स्कन्दस्वामी। "आ॒पा॒नासो॑ वि॒वस्व॑तः (ऋ० सं० ६, ७, ३४, ५)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३, १०)॥

(७) अशत्। अश्नोते र्व्यत्ययेन लङि च्लेः पूर्ववत् लुक्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यडभावः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) नशत्। नशयतेर्लेटि 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)' 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ९७)'। "स धीतये ते नशत्"—"न कि॑ः शर्वांसि ते नशत् (ऋ० सं० ६, ५, २, ३)"—इति निगमौ॥

(९) आनशे। अश्नोतेर्लिटि रूपम्। "न कि॑ः शर्धं आनशे (ऋ० सं० १, ६, ६, १)"—इति निगमः॥

(१०) मन्युते । "मर्तमेतनूतदामो मन्युते (ऋ० सं० ७, ३, ८, १)"—"व्यंश्नुहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"—इति निगमौ ।

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दभ्नोति (१) । श्नथति (२)। ध्वरति (३)। धूर्वति (४)। वृणक्ति (५)। वृश्चति (६)। कृणति (७)। कृन्तति (८)। श्वसिति (९)। नभते (१०)। अर्दयति (११)। स्तृणाति (१२)। स्नेहयति (१३)। यातयति (१४)। स्फुरति (१५)। स्फुलति (१६)। निर्वपन्तु (१७)। अवतिरति (१८)। वियातः (१९)। आतिरत् (२०)। तडित् (२१)। आखण्डल (२२)। दृणाति (२३)। शृणाति (२४)। शृणाति (२५)। श्नाति (२६)। तृणेढ्हि (२७)। ताढ्हि (२८)। निताशते (२९)। निबर्हयति (३०)। मिनाति (३१)। मिनोति (३२)। धमति (३३)। इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥१९॥

व्याप्तिकर्मसु पाठापूर्वेरतिरिक्ता एव "विध्याकः"—"छन्दसाः"—"विग्रे" —इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दभ्नोति । "दम्भु दम्भे' स्वादिः (प०)। "न त्वा धीता वा दंश्नुवन्ति भूर्णयः (ऋ० सं० १, ४, २०, २)"—इति निगमः ॥

(२) श्नथति । 'श्नथ क्नथ क्रथ हिंसायाम् (भू० प०)' । "श्नथद् वृत्रमुत सनोति वाजम् (४, ८, २७, १)"—"नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)"—इति निगमौ ॥

(३) ध्वरति ।

(४) धूर्वति । 'तुर्व थुर्व दुर्व धुर्व हिंसार्थाः (भू० प०)' । 'उपधायाश्च (८, २, ७८)'—इति दीर्घः । "धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व (य० वा० सं० १, ८)"—इति निगमः ॥

(५) वृणक्ति । 'वृजी वर्जने' रुधादिः । "नि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक् (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(६) वृश्चति । 'ओव्रश्चू छेदने' तुदादिः । 'ग्रहिज्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि (ऋ० सं० ३, २, ४, २)"—"विवृश्च वज्रेण वृत्रमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)"—इति निगमौ ॥

(७) कृणोति । 'कृवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)' । व्यत्ययेन 'धिन्विकृण्व्योरच्च (३, १, ८०)'—इत्येतन्न भवति ॥

(८) कृन्तति । 'कृती छेदने (पा०)' तुदादिः । 'शेमुचादीनाम् (७, १, ५९)' । "वि दस्युं योनावकृतो वृथाषाट् (ऋ० सं० १, ५, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(९) श्वसिति ।

(१०) नभते । 'णभ तुभ हिंसायाम्' (भू०) आत्मनेपदी । "नभन्ता मन्यके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)"—इति निगमः ॥

(११) अर्दयति । 'अर्द हिंसायाम् (भू० प०)' आधृषीयः । "वृत्रं विपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)"—इति निगमः ॥

(१२) स्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' क्र्यादिः रुधादिश्च ।

"कद् वृत्रघ्नो अस्तृतम् (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५)"—इति निगमः॥

(१३) स्नेहयति। 'ष्णिह स्नेहने' चुरादिः। "यः स्नीहितीषु पूर्व्यः (ऋ० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः। 'स्नेहयतिर्वधकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१४) यातयति। 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः। "अयातयन्त क्षितयो नवग्वाः (ऋ० सं० १, ३, २, १)"—इति निगमः॥

(१५) स्फुरति। (१६) स्फुलति। 'स्फुर स्फुरणे' 'स्फुल सञ्चलने' तुदादिः, कुटादिः। "प्रदा चर्म्मेव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३)"—"आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० सं० ५, १, १९, ४)"—इति निगमः। 'स्फुरतीति वधकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१७) निवपन्तु। 'डु वप् बीजसन्ताने (भू० उ०)'—इत्यस्मात् लोट्। "अभ्यन्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २, ७, १८, १)"—इति निगमः॥

(१८) अवतिरति। तरतेर्लट्‌ 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इतीत्वम्। "अवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)"—यदिन्द्र शारदो रवातिरः (ऋ० सं० २, १, २०, ४)"—इति निगमौ॥

(१९) वियातः। 'तत्र वियात इत्येतद् वियातयन इति वियातयेति वा (निरु० ३, १०)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—'विपूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत्। तस्य सम्बोधनम् वियातयेति। वियातयितरिति वा पाठान्तरम्'—इति। धारयपारयेति दृष्टान्तप्रदर्शनेन 'व्यत्ययो बहुलम् (३,

१, ८५)'—इति अस्मादपि 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (३, १, १३८)'—इति सूत्रेण शप्रत्यय इति दर्शयति॥

(२०) आतिरत्। आङ्पूर्वात्तरतेर्लङ् पूर्ववत् इत्वम्। 'इन्द्रः पूर्भिरातिरत् दासमर्कैः)"—इति निगमः॥

(२१) तलित्। अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२१८पृ०)॥

(२२) आखण्डल। 'खड खडि कडि भेदे (प०)' चुरादिः। अस्मादाङ्पूर्वात् 'मङ्गेरलच्(उ० ५, ७२)'—इति बाहुलकादलच्। "आखण्डल प्र हूयसे (ऋ० सं० ६, १, २४, २)"—इति निगमः॥

(२३) दृणाति। 'दॄ हिंसायाम्' क्रयादिः। "तृष्वी मनु प्रसितिं दृणानः (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमः॥

(२४) रम्णाति। 'रमु क्रियायाम्' भूवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन श्ना, परस्मैपदम्॥

(२५) शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' क्रयादिः पॄादिश्च। "शृणाति वीलुरुजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)"—इति निगमः॥

(२६) शम्नाति। 'शम उपशमे' दिवादिः। व्यत्ययेन श्ना। "शिशिरं जीवनाय कम् (निरु० १, १०)"—इति निगमः। 'शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा'—इति निरुक्तम् [(१, १०)। 'शम्नातेः हिंसार्थस्य'—इति स्कन्दस्वामी।

(२७) तृणेढि। 'तृहि हिंसायाम्' रुधादिः। लटि तिपि एकारभावः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) ताळ्हि। 'तड आघाते' चुरादिः। लण्मध्यमः। पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। "वि शवस्ताळ्हि वि मृधो नुदस्व (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)"—इति निगमः॥

(२९) नितोशते। तोशते नैरुक्तो धातुः। "मन्दी मदाय

तोशते (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)"--"इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते (ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)"—सुनासीरा हविषा तोशमाना:"—इति निगमः ॥

(३०) निबर्हयति। 'बर्हि हिंसायाम्' चुरादिः, निपूर्वः। "बृहिर्थे नि सहस्राणि बर्हयः (ऋ० सं० १, ४, १६, १)" —इति निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति। गतिकर्मसु व्याख्याताः (२०४पृ०)। "न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः" (ऋ० सं० ३, ४, १, १)"—"न मिनन्ति वेधसः"—"अभरो नामिमीत वर्णाम् (ऋ० सं० २, ५, २४, ५)"—इति मिनातेर्निगमाः। अत्र, 'मिनातिर्वधकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी। "द्यावा वर्णं चरत आमिनाने (ऋ० सं० १, ८, १, २)"—"उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"—इति मिनातेर्निगमौ। अनयोः, 'मिनोतिर्वधकर्मा'—इति स एव। "वि सप्तरश्मिरधमत्तमांसि (ऋ० सं० ३, ७, २६, ४)"—इति निगमः ॥

इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥ १९ ॥

दिद्युत् (१)। नेमिः (२)। हेतिः (३)। नमः (४)। पविः (५)। सृकः (६)। वृकः (७)। वधः (८)। वज्रः (९)। अर्कः (१०)। कुत्सः (११)। कुलिशः (१२)। तुजः (१३)। तिग्मम् (१४)। मेनिः (१५)। स्वधितिः (१६)। सायकः (१७)। परशुः (१८)। इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

(१) दिद्युत्। 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)'। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च (३, २, १७८ वा० २)'—इति क्विपि द्वित्वे, 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७, ४, ६७)'—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। द्योतते उज्ज्वलत्वात्। द्यतेर्वा क्विपि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। द्यति शत्रून्। "अस्तुर्न दिद्युत्त्वेष प्रतीका (ऋ० सं० १, ५, १०, ४)"—"यद्वा वो दिद्युद्रदति (ऋ० सं० २, ४, २, १)"–"या ते दिद्युदवसृष्ट (ऋ० सं० ५, ४, १३, १)"—इति निगमाः॥

(२) नेमिः। नयतेः 'नियोमिः (उ० ४, ४३)'—इति मिप्रत्ययः। नयति शत्रून् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्वर्यात्। यद्वा, 'णमु प्रह्वत्वे (भू० प०)'। उत्सर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१ भा०)'—इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनं 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि (६, ४, १२०)' इत्यत्वाभ्यासलोपौ। नमयति शत्रून्। "अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुम् (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १)"—इति निगमः॥

(३) हेतिः। हन्तेर्हिनोतेर्वा 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३, ३, ९७)'—इति क्तिनि हन्तेनकारस्येत्वम्, हिनोतेर्गुणश्च निपात्यते। हन्यन्तेऽनेन शत्रवः, गम्यतेऽनेन जयः, वर्द्धते वैश्वर्यम्। "ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य (ऋ० सं० ३, २, ४, २)"—इति निगमः॥

(४) नमः। नमतेरसुन्। नेमिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(५) पविः। पवतिर्गतिकर्मा। 'अच इः (उ० ४, १३४)'। गत्वा शत्रून् गम्यतेऽनेन यश इति च। "सृकं सं शाय पविमिन्द्र तिग्मम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)'—इति निगमः। शुकतिग्मशब्दावत्र क्रियाशब्दौ।

(६) स्रुकः। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् (उ० ३, ३९)—इति कप्रत्ययः। दर्शितनिगमः (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)॥

(७) वृकः। 'वृक आदाने (भू० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३, १, १२५)। आदत्ते शत्रुप्राणान्। वृणक्तेर्वा के पृषोदरादित्वात (६, ३, १०९) रूपसिद्धिः। छेतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) वधः। 'जनिवध्योश्च (७, ३, ३५)'—इति वृद्धिप्रतिषेधः। छेतिवदर्थः। "वृत्रस्य यद् भृष्टिमता वधेन (ऋ० सं० १, ४, १४, ५)"—"इन्द्रो अस्या अववधर्जभार (ऋ० सं० १, २, ३७, ४)"—इति निगमौ॥

(९) वज्रः। 'व्रज गतौ (भू० प०)'। 'ऋज्रेन्द्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। यद्वा, वृणक्तेर्हेतुमण्ण्यन्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः। वर्जयति प्राणैः शत्रून्। अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति शत्रून्। "त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष (ऋ० सं० १, २, ३६, २)"—इति निगमः॥

(१०) अर्कः। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। 'कृदाधाराचिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'—इति कप्रत्ययः। 'चोः कुः (८, २, ३०) "इन्द्रः पभिदातिरद्दासमर्कैः (ऋ० सं० ३, २, १५, १)"—इति निगमः॥

(११) कुत्सः। कृन्ततेः। 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३, ६३)'—इति सप्रत्ययः। कृन्ततेरकारस्य बाहुलकादुत्वम्। कृन्तति शत्रून्। यद्वा, 'कुत्स क्षेपणे' चुरादिरात्मनेपदी। घञ्। कुत्सयत्यनेन शत्रून्। "सद्यो दस्यून् प्रमृण कुत्स्येन (ऋ० सं० ३, ५, १९, २)"—इति निगमः। यकार उपजनः॥

(१२) कुलिशः। 'कुलपर्वतान् श्यति पक्षच्छेदेन तनू-करोति'—इति स्कन्दस्वामी। चीरस्वामी—कुलशब्द उपपदे श्यतेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' पृषोदरादित्वात् अकारस्येकारः। यद्वा, कुलशब्दोपपदादन्तर्भावितण्यर्थात् 'शद्लृ शातने (भू० तु० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, पूर्ववदिकारः। मेघस्यान्तं पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुलानीव, तेषां शातनात्। "स्कन्धां-सीव कुलिशेना विवृक्णाहिः (ऋ० सं० १, २, ३६, ५)"—इति निगमः॥

(१३) तुञ्जः। तुजेः पचाद्यच्। हेतिवदर्थः। निगमो-ऽन्वेषणीयः॥

(१४) तिग्मम्। 'तिज निशाने' चुरादिः। 'युजिरुचि-तिजां कुश्च (उ० १, १४३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वञ्च। तिज्यते तीक्ष्णीक्रियते। 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तीक्ष्ण इद्वायुधं योद्धारमुत्साहयति तिग्मशातनः'—इति माधवः। "वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् (ऋ० सं० १, ३, ३, ३)—इति निगमः॥

(१५) मेनिः। मन्यतेः कान्तिकर्मणः 'उत्सर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१ भा०)'—इति किप्रत्ययः। नेमिवत् प्रक्रिया। काम्यते हि आयुधम्। यद्वा, 'मिञ् हिंसायाम् (क्या० उ०)' 'वीज्याज्वरिभ्यः (उ० ४, ४८)'—इति बाहुलकात् निप्रत्ययः। हेतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) स्वधितिः। स्वशब्दोपपदात् 'धि धारणे (तु० प०)' —इत्यस्मात् क्तिन्। स्वं धनं धीयतेऽनेन। "न स्वधितिर्वन-न्वति (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)"—इति निगमः॥

(१७) सायकः। 'षोऽन्तकर्मणि (दि० प०)'। ण्वुल

कृधौ 'घातो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)' । मकूषामन्तकरः ।
'षिञ् बन्धने (क्रया० उ०)'—इत्यस्माद्वा क्वुन् । बध्नाति
स्थिरीकरोति तद्वत् ऐश्वर्य्यादि । "पुरीषितं सायकेना हिर-
स्यम् (ऋ० सं० ८, १, ५, ५)"—"न सायकस्य चिकिते
जनासः (ऋ० सं० ३, ३, २३, ३)"—इति निगमौ ॥

(१८) परशुः । 'शॄ हिंसायाम् (क्रया० प०)' । 'आङ्प-
रयोः खनिशॄभ्यां डिच्च (उ० १, ३२)'—इति कुप्रत्ययः ।
डित्त्वाट्टिलोपः । 'परान् शृणातीति परशुः'—इति दण्डनाथ-
वृत्तिः । 'परान् श्यतीति परशुः'—इति क्षीरस्वामी । तत्र
मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कुः । "शिशीते नूनं परशुं स्वायु-
धम् (ऋ० सं० ८, १, १४, ३)"—"प्रभीदु शुक्रः परशुर्यथाव-
नम् (ऋ० सं० ५, ७, ८, १, ४)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति (१) । पत्यते (२) । क्षयति (३) ।
राजति (४) । इति चत्वार ऐश्वर्य्यकर्माणः ॥२१॥

(१) इरज्यति । कण्ड्वादिः । "य एकश्चर्षणीनां वसूना-
मिरज्यति (ऋ० सं० १, १, १४, ४)"—"मुहो नृम्णस्य धर्म-
णामिरज्यसि (ऋ० सं० १, ४, १८, ३)"—इति निगमौ ।

(२) पत्यते । नैरुक्तधातुः । दिवादौ 'तप ऐश्वर्य्ये वा'
इत्यस्य स्थाने 'पत ऐश्वर्य्ये' इति केचित् पठन्ति । "त्वं
भुवः पत्यते धृष्णवोजः (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)"—"द्युत-
द्यामाग्निद्युतः पत्यमानः (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)"—इति
निगमौ ॥

(३) क्षयति । "सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं०
१, २, १८, ५)"—इति निगमः ।

(४) राजति। 'राजृ दीप्तौ (भू॰ उ॰)' स्वरितेत्। "धियो विश्वा विराजति (ऋ॰ सं॰ १, १, ६, ३)"—"राजन्तमध्वराणाम् (ऋ॰ सं॰ १, १, २, ३)"—इति निगमौ॥

इति चत्वार ऐश्वर्य्यकर्माणः॥ २१॥

राष्ट्री (१)। अर्य्यः (२)। नियुत्वान् (३)। इनइन (४)। इति चत्वारीश्वरनामानि॥२२॥

(१) राष्ट्री। राजतेरैश्वर्य्यकर्मणः (निघ॰ २,२१, ४)। 'ष्ट्रन् सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४, १५४)'—इति ष्ट्रन्प्रत्ययः। व्रश्चादिना (८, २, ३६) षत्वम्। षित्त्वात् ङीप् (४, १, ४१)। "राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा (ऋ॰ सं॰ ६, ७, १, ४)"—इति निगमः॥

(२) अर्य्यः। 'ऋ गतौ (भू॰ प॰)'—इत्यस्मात् ण्यति प्राप्ते 'अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः (३, १, १०३)'—इति यन्निपात्यते। गम्यते हि सर्वैरीश्वरः। "असर्य्यो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ॰ सं॰ १, ३, १, १)"—"मंहिष्ठो अर्य्यः सत्पतिः (ऋ॰ सं॰ ६, १, २५, ६)"—इति निगमौ॥

(३) नियुत्वान्। नियुच्छब्दो व्याख्यातः 'नियुतो वायोः' इत्यत्र १३० पृ॰)। नियुतोऽश्वाः ताभिस्तद्वान्। 'तसौ मत्वर्थे) १, ४, १८)'—इति भसंज्ञाया विधानाज्जश्त्वं न भवति। "अता नो यज्ञमवसे नियुत्वान् (ऋ॰ सं॰ ४, ७, १२, ५)"—इति निगमः।

अस्य स्थाने "पतिः"—इति केचित् पठन्ति। तत्र 'पा रक्षणे (अदा॰ प॰)' 'पातेर्डतिः (उ॰ ४, ५७)'। रक्षिता ह्यीश्वरः। 'पिता पाता वा पालयिता वा'—इति भाष्ये (निरु॰ ४, २१) पत्र पातेरस्मात् बाहुलकात् डतिः कृपस्थि॰

विश स्कन्दस्वामिना उक्तः । "अग्निरिन् वाजानां ५- प्रथ्यास-सं० १, २, २७, २)"—इति निगमः ॥

(४) इनः । एतेः सभाजनार्थे वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थ-विशिष्टाद्वा 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इति नक्प्रत्ययः । अर्थस्तु 'तत्रेन इव्येतस्मनितः (निरु० ३, ११)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । "इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

इति चत्वारीश्वरनामानि । २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्तुङ्मनुष्याश्रायत्यग्रुवो वश्व्यंन्श्र

आवंयत्योजोमघमम्नारेलतेहेलो वर्त्ततेनु-

वलिद्रणं इन्वतिदभ्नोतिदिद्युदिरज्यतिराष्ट्रीति

द्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥२॥

---

(४) राजति।
विघ्ना वि॰

अथ तृतीयाध्यायः।

—:○:—

उरु (१)। तुवि (२)। पुरु (३)। भूरि (४)। शश्वत् (५)। विश्वम् (६)। परीणसा (७)। व्यानशिः (८)। शतम् (९)। सहस्रम् (१०)। सलिलम् (११)। कुवित् (१२)। इति द्वादश बहुनामानि॥ १॥

(१) उरु। उर्वीति पृथिवीनामेति उरुशब्दो व्याख्यातः। आच्छाद्यते ह्यनेनाल्पम्। "उरु क्रतुरुरुस्क्रधि (ऋ॰ मं॰ ६, ५, २६, १)"—इति निगमः॥

(२) तुवि। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। सौत्रो धातुः। 'अच इः (उ॰ ४, १३४)'। वृद्धिर्हि बहुः। "तुविजाता उरुक्षया (ऋ॰ सं॰ १, १, ४, ४)"—इति निगमः॥

(३) पुरु। पृणातेः 'पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिशिभ्यः (उ॰ १, २३)'—इति कुप्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उत्वम्। पुरुरेव बहुः पुरुभुजा चनस्यतम् (ऋ॰ सं॰ १, १, ५, १)"—इति निगमः।

(४) भूरि। भवतेः 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ॰ ४, ६५)'—इति क्रिन्प्रत्ययः। भवति तत् सर्वस्यानुग्रहदा। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ॰ सं॰ २, २, २४, ५)"—इति निगमः॥

(५) शश्वत्। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू॰ प॰)'। 'संब-

तृम्पहेहत् (उ० २, ७९)'—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यासवकारेकारेकारस्याकारो डित्त्वमाद्युदात्तश्च निपात्यते। परिवर्हते गम्यते वा। "अहं धनानि सञ्जयामि शश्वतः (ऋ० सं० ८, १, ५, १ "—"यच्चिद्धि शश्वता तना (ऋ० सं० १, २, २१, १)"—इति निगमौ॥

(६) विश्वम्। (७) परीणमा।

(८) व्यानशिः। विपूर्वादश्नोतेरुत्सर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१ भा०)'—इति किः। द्वित्वम्। अत आदेः अश्नोतेश्च। विविधं व्याप्नोति। "व्यानशिः पवसे सोमधर्मभिः (ऋ० सं० ७, ३, १२, ५)"—इति निगमः॥

(९) शतम्। 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् (५, १, ५९)'—इति दशदशांशभावस्त च निपात्यते। "दशदशतः" इति निरुक्तम् (३, १०)। निपातनसामर्थ्यात् बहुमात्रेऽपि वर्त्तते। "त्वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)"—इति निगमः॥

(१०) सहस्रम्। सहो बलनामसु व्याख्यातम् (१८३पृ०)। रो मत्वर्थीयः। अल्पापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति। "सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)" इति निगमः॥

(११) सलिलम्। व्याख्यातमुदकनामसु (८३ पृ०)। गम्यते हि जलवत्। "अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, ३)"—इति निगमः। 'सलिलमिति बहुनाम। सलिलं कुविदिति पाठात्'—इति हरदत्तः॥

(१२) कुवित्। निपातोऽयम्। "कुवित् सोमस्यापामिति (ऋ० सं० ८, ६, २६, २)"—इति निगमः॥

इति द्वादश बहुनामानि॥ १॥

ऋहत् (१)। ह्रस्वः (२)। निघृष्वः (३)। मायुकः (४)। प्रतिष्ठा (५)। कृधु (६)। वम्रकः (७)। दभ्रम् (८)। अर्भकः (९)। क्षुल्लकः (१०)। अल्प (११)। इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

(१) ऋहत्। 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)'—'रह त्यागे (भू० प०)'। अनयोः 'संश्चत्तृम्पद्वेहदित्यादयः (उ० २, ७९)'—इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इतिप्रत्ययः, शतृवद्भावश्च निपात्यते। तत्र, दण्डनाथवृत्तिः—'आदिग्रहणाद्दृहद्वियदित्यादयो भवन्ति'—इति। आरुह्यते हि ह्रस्वो वृक्षादिः, त्यज्यते वा दीर्घार्थिभिः। "वृहन्तं चिद्दहते रन्धयानि (ऋ० सं० ७, ७, २१, ३)"—इति निगमः॥

(२) ह्रस्वः। 'सर्वनिघृष्वऋष्वलष्वशिवपट्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे'—इति वन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। ह्रसतिः शब्दार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्त्तते। "नमो ह्रस्वाय च वामनाय च (य० वा० सं० १६, ३०)"—इति निगमः॥

(३) निघृष्व। 'घृषु सङ्घर्षे (भू० प०)'। अत्र न्यूनार्थः। इगुपधलक्षणः कः। ह्रस्वशदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) मायुकः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या० उ०)'। 'कृवापा (उ० १, १)'—इत्युण्। स्वार्थे कः। प्रक्षिप्यतेऽनायासेन। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) प्रतिष्ठा। प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कवि-धानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः। प्रतितिष्ठति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) कृधु। 'कृती छेदने (रु० प०)'। 'पृभिदिव्यधिगृधि-धृषिभ्यः (उ० १, २३)'—इत्यादिना बाहुलकात् कुप्रत्ययस्त-

कारस्य धकारश्च । 'निक्रान्तमिव हि तद् भवति ह्रस्वत्वादेव'—इति स्कन्दस्वामी । "यो मस्क्ने धोयुग्जगः स्वर्वान् (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३)"—इति निगमः ॥

(७) वम्रकः । 'टु वम उद्गिरणे (भ्वा० प०)' न्यूनार्थः । 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक् । ततः स्वार्थे कः (५, ३, ८७) । "वम्रकः पुड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १५, ६)"—इति निगमः । "स्तवानो वम्रो विजघान मन्दिह्नः (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)"—इत्यत्र 'वम्रः ह्रस्वनामैतत् द्रष्टव्यम् । स्वार्थिककप्रत्ययान्तो ह्रस्वनामसु पठितम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) दभ्रम् । दभतिर्न्यूनार्थः । 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इति रक् । 'नेड् वशि कृति (७, २, ८)'—इतीत्वप्रतिषेधः । "दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष्व (ऋ० सं० १, ८, १, ५)"—इति निगमः ॥

(९) अर्भकः ।

(१०) क्षुल्लकः । क्षुधं लाति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । स्वार्थे कः । 'क्षुधं लाति क्षुल्लकः'—इति क्षीरस्वामी । "नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च क्षुल्लका शिपिविष्टका"—इति निगमः ॥

(११) अल्पः । 'अलं भूषणपर्य्याप्तवारणेषु' । 'अलिर्तलिपीड्नृपाभ्यः पः'—इति पः । "अल्पा एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन्"—इति निगमः ॥

इत्येकादश ह्रस्वनामानि । २ ॥

मुहत् (१) । ब्रुभः (२) । ऋष्वः (३) । बृहत् (४) । उक्षितः (५) । तवसः (६) । तविषः

(७) । महिषः (८) । अभ्वः (९) । ऋभुक्षाः (१०) । उक्षाः (११) । विहायाः (१२) । यह्वः (१३) । ववक्षिथ (१४) । विवक्षसे (१५) । अम्भृणः (१६) । माहिनः (१७) । गभीरः (१८) । ककुहः (१९) । रभसः (२०) । बाधन् (२१) । विरप्शी (२२) । अद्भुतम् (२३) । बंहिष्ठः (२४) । बर्हिषत् (२५) इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

(१) महत् । 'माननान्यान् जहातीति शाकपूणिर्मंहनीयो भवतीति वा (निरु० ३, १३)'—इति भाष्यम् । 'मानेन स्वगुणेन परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान् जहाति अतिक्रामति मानशब्दात् जहातेश्चेति शाकपूणिः । निर्वचनलाघवात् मंहतेः पूजाकर्मणो वदत्याचार्यः'—इति स्कन्दस्वामी । उभयत्रापि 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महत् (उ० २, ७८)'—इत्यतिप्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । "महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगमः ॥

(२) ब्रध्नः । व्याख्यातमश्वनामसु (१२४पृ०) । बध्नाति स्वगुणैः सर्वान् वेतनदानेन भृत्यादीन् । "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषञ्चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः ॥

(३) ऋष्वः । 'ऋष गतौ (तु० प०)' । 'सर्वनिघृष्व (उ० १५१)'—इति वन्प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । गम्यते हि महान् सर्वैः गतो वा भूमिम् । इमावर्थौ गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'ऋषिर्दर्शनात् (निरु० २, ११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थम् ।

दर्शनीयो हि महान् "ऋष्वाते इन्द्र स्थविरस्य बाहू ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)" इति निगमः ॥

(४) बृहत्। 'बृहि वृद्धौ (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत् (उ० २, ७८)'–इति निपातनम्। परिवृद्धं भवति हि महत्त्वं, वर्द्धतेऽस्मिन्नैश्वर्य्यादि, वर्द्धतेऽनेन समाश्रितः। वृद्धार्थेष्वेवमर्थो बोद्धव्यः। "बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ५, १८, ६)"–"उरोऋष्वस्य बृहतः (ऋ० सं० १, २, १७, ४)"–इति निगमौ। उरोऋष्वस्येत्यत्र 'ऋष्वस्य महन्नाम, बलवतः, बृहतः एतदपि महन्नामैव। वेगमत्त्वर्थेन न च पुनरुक्तिः। महतः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः'–इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उक्षितः। 'उक्षतिर्वृद्ध्यर्थः'–इति स्कन्दस्वामी। निष्ठायामिड़ागमः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११७)'। "रजस्तुरं तवसं मारुतं गणम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"–"तव्वा गृणामि तवसं मतव्यान् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)"–इति निगमौ ॥

(७) तविषः। तवतेरेव। 'तवेर्णिद्वा उ० १, ४८)'–इति टिषच्प्रत्ययः। "मानं गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"–इति निगमः ॥

(८) महिषः। महतेः 'अविमह्योष्टिषच् (उ० १, ४५)'। मह्हदर्थः। यद्वा, महतेः क्विप्, सप्तम्येकवचनम्, मदेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'–इति डप्रत्ययः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'–इति अलुक्, 'सुषामादिषु च (८, ३, ९८)'–इति षत्वम्। महि महति स्थाने सीदन्नास्ते

महिषः। "मुहिषासो मायिनश्चित्रभानवः (ऋ० सं० १, ५, ७, २)"—इति निगमः॥

(९) अभ्वः। व्याख्यातमुदकनामसु (१०६पृ०)। आ समन्तात् भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात्। यद्वा, भवतेः सत्तार्थात् प्राप्त्यर्थाद्वा नञ्पूर्वात् 'नञि भुवो डित्'—इति क्वन्प्रत्ययः। न भवत्यनेनोपद्रवोऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लेशैः। "न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—आ यो ना अभ्व ईयते (ऋ० सं० १. ३, १८, ३)"—इति निगमौ॥

(१०) ऋभुक्षाः। 'ऋ गतौ (भृ० प०)'। 'अर्त्तेर्भुक्षिनक्'—इति भुक्षिनक्प्रत्ययः। 'पथिमथ्यृभुक्षामात् (७, १, ८५)' 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने (७, १, ८६)'। उरु विस्तीर्णं भाति, ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः। मेधावी महत् स्थानं वा। उरुशब्दादुपपदाद् भातेर्भवतेर्वा 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति कुप्रत्ययः। पूर्वपदस्य उवर्णाटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते। क्षयतेरैश्वर्य्यकर्मणः क्षियतेर्वा 'हृतेश्छन्दसि (उ० ४, १३६)'—इति बाहुलकादिनि टिलोपश्च। ऋभूणां क्षयति ईष्टे, ऋभौ महति स्थाने निवसति वा। "त्वमृभुक्षानयुस्त्वं षाट् (ऋ० सं० १. ५, ४, ३)"—इति निगमः॥

(११) उक्षा। उक्षतेर्वृद्ध्यर्थात् 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ० १, १५५)'—इति कनिप्रत्ययान्तो निपात्यते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२ विहायाः। 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि (उ० ४, २१५)'—इति जहातेर्जिहीतेर्वा बाहुलकात् षुगभावेऽपि युगागमो निपात्यते। "कृणोदुदस्याद्र्याँ३ विहायाः (ऋ० सं० २, १, ४, १)"—इति निगमः॥

(१३) यह्वः। यजतेः 'प्रियवह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्प्रत्ययो जकारस्य हकारश्च निपात्यते। यजते देवपूजादिकं करोति। यद्वा, 'यसु प्रयत्ने (दि० प०)' 'यसोश्च'—इति क्वन्प्रत्ययः'—इति भोजदेवः। यस्यति प्रयत्यते शत्रुत्वाज्जयादौ। 'यह्व इति महतो नामधेयम्, यातश्च हूतश्च भवति'—इति (निरु० ८, ८) भाष्ये 'यातश्चासावाहूतश्च वार्थिभिः, हूतश्चासौ शरणार्थिभिः, द्विधातुजत्वं दर्शितम्' इति स्कन्दस्वामी। ततोऽत्र यातेर्ह्वयतेश्च 'गेहे कः (३, १, १४४)' इति बाहुलकात् भूते कप्रत्ययो ह्वयतेः सम्प्रसारणाभावश्च। "प्रवो॑ य॒ह्वं पु॑रू॒णाम् (ऋ० सं० १, ३, ८, १)"—इति निगमः॥

(१४) ववक्षिथ। (१५) विवक्षसे। 'तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते (निरु० ३, १३)'—इत्यादिभाष्ये अनयोराख्यातयोर्महन्नामसु पठनीयत्वं महद्वाचकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना। ववक्षिथेत्यत्र 'सन्यतः (८, ४, ७८)"—इतीत्वाभावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, क्षकारात् परस्याकारस्येत्वञ्च व्यत्ययेन। "अति॒विश्वं॑ ववक्षिथ (ऋ० सं० १, ६, १, ५)"—"शोरं॑ पाव॒कशो॑चिषं॒ विवं॑क्षसे (ऋ० सं० ७, ७, ४, १)"—इति निगमौ॥

(१६) अभ्भृणः। अमतेः क्विप्। बिभर्त्तेः 'इणसिञ्जिदि (उ० ३, २)'—इत्यादिना बाहुलकात् नप्रत्ययः। "पि॒प्रक्षुं॒-धृष्टिमभ्भृणम् (ऋ० सं० २, १, २२, ५)"—इत्यत्र 'अभ्भृणस्य महतः फलस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१७) माहिनः। महतेः। 'महेरिनण् च (उ० २, ५३)'—इति इनण्प्रत्ययः। "प्रयो॒ न ह॑म्मि॒ स्तोमं॒ माहि॑नाय (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति निगमः॥

(१८) गभीरः। वाङ्नामसु व्याख्यातम् (६५ पृ०)। प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते। "उरुव्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)"—इति निगमः॥

(१९) ककुहः। 'ककु सहने'। 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः। महते अभिभवति शत्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा। "युच्यन्ते वां ककुहासः (ऋ० सं० १, ३, ३२, ३)"—इति निगमः। 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२०) रभसः। 'रभ राभस्ये (भ्वा० आ०)'। 'अत्यविच-मितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)'। रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्येवा शत्रुषु। "अधं न वृक्ता रभसासो अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)"—इति निगमः॥

(२१) व्राधत्। व्रन्धातेः 'संश्चत्तृम्पद्वेहदित्यादयः उ० २, ७९'—इतीतिप्रत्ययः आ आगमश्च निपात्यते। "स व्राधतो नहुषो दस्मजूतः (ऋ० सं० २, १, २, ४)"—इति निगमः॥

(२२) विरप्शी। 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भ्वा० प०)' विपूर्वः। 'रपभृक्रम्यभिकुभ्यः शक्'—इति बाहुलकात् शक्। विविधं रपन्तीति विरप्शाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विर-प्शी। यद्वा, विविधं रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा। अहि महः इत्यसुबन्तपाठश्च। विरप्शी गोमती मही (ऋ० सं० १, १, १६, ३)"—इत्यादीकारान्तोपादानं मन्त्रे हनिवृत्त्य-र्थम्। "क्रत्वे अपिवो विरप्शीन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)" —"विरप्शिने वज्रिणे शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)" —इति निगमौ।

(२३) अद्भुतम्। 'भू सत्तायाम् (भ्वा० प०)'। 'अदि भुवो डुतच् (उ० ५, १)'। 'अदित्याद्यर्थोऽव्ययम्'—इति क्षीर-

स्वामी। तत्र सम्पूर्वाद् बिभर्तेर्वा बाहुलकात् डुतन्प्रत्यये समोऽभावश्च। सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् बिभर्त्याश्रितेनेति वा। "सदसस्पतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५, १)" "वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)"—इत्यत्र 'महन्नामाद्युदात्तः स्यादत्राश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः'—इति माधवः। "तत्र स्तुगोपमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २, ११, ४)"—इति निगमः॥

(२४) बंहिष्ठः। बहि महि वृद्धौ (भू० आ०)'। लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च (उ० १, २८)'—इति बहुपदम्, तत इष्ठन्प्रत्ययः। 'बंहतेर्बहुलं मत्वर्थीयः'—इति क्षीरस्वामी। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल (६, ४, १५७)'—इत्यादिना बंहादेशः। यद्वा, 'निचुलवञ्जुलवकुलमूलपृथुलस्थूलविसस्थूलादयः'—इति बहेरुलच्प्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते। अन्यत् पूर्ववत्। "यदङ्ग्बंहिष्ठं नाति विधे सुदानू (ऋ० सं० ४, ४, ३१, ३)"—इति निगमः॥

(२५) बर्हिपत्। बृह बृहि वृद्धौ (भू० प०)'। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसिप्रत्ययः। बर्हिःशब्द उपपदे सतः 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विप्। पृषोदरादित्वाद्बर्हिषः सकारलोपः। सुषामादित्वात् (८, ३, ९८) षत्वम्। यद्वा, 'अनिते (८, ३, ९९)'—इति। 'सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन्। अन्यत् पूर्ववत्। परिवृद्धे स्थाने स्यादिति हि महान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि॥ ३॥

गयः (१)। कृदरः (२)। गर्त्तः (३) हर्म्यम् (४)। अस्तम् (५)। पस्त्यम् (६)।

दुरोणे (७)। नीलम् (८)। दुर्य्याः (९)। स्वसराणि (१०)। अमा (११)। दमे (१२)। कृत्तिः (१३)। योनिः (१४)। सद्म (१५)। शरणम् (१६)। वरूथम् (१७)। छर्दिः (१८)। छदिः (१९)। छाया (२०)। शर्म (२१)। अजम (२२)। इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥४॥

(१) गयः। व्याख्यातमपत्यनामसु (१४५ पृ०)। गम्यते वासाय, गच्छत्यनेन सुखम्। गत्यर्थेष्वेवमर्थो बोद्धव्यः। गीयते स्तूयते स्वास्थ्यातिशयेन, अवन्त्यस्मिन् स्थिता देवा इति च। "अर्चद्दाशुषे गयम् (ऋ० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः॥

(२) कृदरः। 'कृती छेदने (तु० स० प०)'। 'कृदराद्यश्च (उ० ५, ४४)—इति अरन्प्रत्ययो गुणाभावश्च तकारस्य दकारश्च निपात्यते। कृत्यते छिद्यतेऽनेन कृशः, परिच्छिन्नं वा सुशास्त्रमर्य्यादया। यद्वा, 'दृङ् आदरे (तु० आ०)'। 'शृदृभसोऽदिः—निश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। कृतो दर आदरोऽत्र कृतदरः। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) तशब्दलोपः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) गर्त्तः। 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)' स्तुतिकर्मा वा। 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति तन्प्रत्ययः। शब्द्यते तस्मिन् स्तूयते वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) हर्म्यम्। 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)'। 'मथ्यविध्यशिभ्य'—इति यन्प्रत्ययो मुडागमो गुणश्च निपात्यते। हरति मनुष्यते आक्रियतेऽत्र धान्यादि। यद्वा, 'षम ष्टम वैक्लव्ये

मता (भू० प०)'। भव्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः। "मृन्वोरियाय कृम्येषु तस्थौ (ऋ० सं० ८, ३, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(५) अस्तम्। 'अस् भुवि (अदा० प०)' 'अस गतिदीप्त्यादानेषु (भू० उ०)' 'असु क्षेपणे (दि० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामि (उ० ३, ८६)'—इति बाहुलकात् तन्। द्वितीयैकवचनं भवत्यङ्गनसुखं दीप्यते हि तत्। आदीयते क्षिप्यते वा तदर्थिभिः, क्षियन्तेऽस्मिन् पदार्था इति वा। "अस्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् (ऋ० सं० १, ५, १०, ५)"—इति निगमः। "तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन् (ऋ० सं० ५, १, २३, २)"—इति च ॥

(६) पस्त्यम्। 'अघ्न्यविघ्न'—इत्यादिनौणादिकः यक्, सुगागमश्च निपात्यते। पसन्त्यस्मिन्। यद्वा, 'पत्लृ गतौ (भू० प०)'। निपातनात् सकार उपजनः। 'पस्त्या पत्नीः सङ्गत्यर्थे वा'—इति माधवः। "वरुणः पस्त्याःस्वा (ऋ० सं० १, २, १७, ५)"—"प्रप्र दाश्वान् पस्त्याभिरस्थित (ऋ० सं० १, ३, २१, २)"—इति निगमौ। 'पस्त्यमिति गृहनाम। अजादित्वात् (४, १, ४) टाप्'—इति स्कन्दस्वामी।

(७) दुरोणे। 'राजाधाना'—इत्यादिभोजसूत्रे आदिग्रहणात् दुरोणादयः'—इति वृत्तिः। दुःपूर्वात् अवतेर्नक्षि वटि गुणः। 'दुरोण इति गृहनाम। दुःखाभवन्ति दुस्तर्पाः (निरु० ४, ५)'—इति भाष्ये दुःशब्दपूर्वस्यावतेः रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा क्षुटि छान्दसत्वात् सम्प्रसारणम्, आद्गुणश्च। गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तर्पा इति पर्य्यायेणाख्यार्थकथनम्'—इति स्कन्दस्वामी। "हुष्टोदमूर्णा अतिथिर्दुरोणे (ऋ०

सं० ३, ८, १८, ५)"—मध्वे निर्वतोदुरोणे दुरोणे (ऋ० सं० १, ५, १३, २)"—इति निगमौ ।

(८) नीलम् । 'व्याडक्रोडकुहोडादयः'—इति डच्-प्रत्ययः, प्रत्ययादेर्लोपो गुणाभावश्च निपात्यते । नीयन्तेऽत्र पदार्थाः, नयति सुखनिःश्वसनमिति वा । "आ यो मुहुः मूरः मनादनीलः (ऋ० सं० ८, १, १७, १)"—इति निगमः ।

(९) दुर्य्याः । 'दुर्वी हिंसार्था (भू० प०)' । 'अघ्न्यादित्वाद् यत्प्रत्यये वकारलोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते । हिंसन्ति मोनाति हि तं दुःखम् । यद्वा, दुःशब्दपूर्वात् यातेः 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८, वा० २)'—इति कः । 'दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुर्य्या गृहा उच्यन्ते' —इत्युवटः । "अवो रक्षा प्रचेता सोम दुर्य्यात् (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) स्वसराणि । व्याख्यातमहर्नामसु (४६ पृ०) । स्वेन स्वननेन स्नियते प्राप्यते रवैर्गृहवतो ज्ञातिभिः स्नियते, सुखं वसन्ते वास्मिन् पदार्थाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) अमा । 'अम गतिभक्षशब्देषु (भू० प०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)' । गम्यन्तेऽस्मिन् भक्ष्यन्ते शब्दायन्ते वा । यद्वा, निपातोऽयम् । "अमात्यम् (ऋ० सं० ५, २, २०, १)"—इत्यत्र, उवटः—'अमा गृहवचनः सह-वचनो वा । अव्ययात् त्यप् तत्र भव इत्यर्थे । गृहे सन्ध्याता भवति अमात्यः'—इति । "सा नो अमा सो अरणे नियातु (ऋ० सं० ८, २, ५, ७)"—"अमा सतं वहसि भूरि वामम् (ऋ० सं० २, १, ९, २)—"अमाजूरिव पित्रोः सचासती (ऋ० सं० २, ६, २०, २)"—इति निगमाः ॥

(१२) दमे । 'दम उपशमने (दि० प०)' । घञ् । 'नोदात्तो-

तोपदेशस्य (७, २, ३४)'—इति इडिप्रतिषेधः। शाम्यति-
नेन शीतादि, दान्तः क्लेशः। "वर्धमानं स्वे दमे (ऋ० सं०
१, १, २, ३)"—"इस्कर्तारं दमेदमे (ऋ० सं० ३, ५, ६, २)"
—इति निगमौ ॥

(१३) छत्तिः। 'छती छेदने (तु० रु० प०)'। क्तिन्।
छदरवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) योनिः। व्याख्यातमुदकनामसु (१०१ पृ०)।
मिश्रूतेऽनेन सुखम्, पृथग्भूयस्तेऽनेनाविष्टा इति, परीवीतो
वा प्राकारादिना जायेव। जायेव योनावरं विश्वस्मै (ऋ० सं०
१, ५, १०, ३)"—इति निगमः ॥

(१५) सद्म। सदेर्मनिन्। सीदत्यस्मिन्। "सद्मेव
धीराः सम्मायं चक्रुः (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)"—इति
निगमः। 'सद्म गृहनाम'—इति स्कन्दस्वामी ॥

"वर्म" इति केचित् पठन्ति। वृणोतेर्मन्। व्रियते तेन,
संवृण्यते वा गृहिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) शरणम्। शृणातेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—
इति युच्। शृणाति शीतादिक्लेशम्, रक्षितवान् वा क्लेशेभ्यः
'शरिः प्राप्त्यर्थः'—इति माधवः। प्राप्यते हि तत्। "तोद-
स्येव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २, २, १८, १)"—इति
निगमः ॥

(१७) वरूथम्। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'जृवृञ्भ्या-
मूथन् (उ० २, ५)'। वसंवदर्थः। "भवा वरूथं गृणते
विभावो (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) छर्दिः। 'छर्द सन्दीपने (चु० प०)'। 'अर्चिशुचि-
हुसृपिच्छादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'। सन्दीप्यते शोभया।
"... ...तादवसं पृथु छर्दिः (ऋ० सं० १, १, ३, ५, ५)"—

"वरू॑थ॒ मस्ति॒यच्छ॒र्दिः (ऋ॰ सं॰ ६, ४, ५२, १)"—इति निगमौ॥

(१९) छर्दिः। 'छद अपवारणे (चु॰ उ॰)'। णिच्। पूर्ववदिस्। 'छादेर्घे ह्युपसर्गस्य (६, ४, ९६)'। 'इस्मन्त्र-न्क्विषु च (६, ४, ९७)'—इति ह्रस्वः। णिलोपः। छाद्यते हि तत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) छाया। 'छो छेदने (दि॰ प॰)'। माछासमीसू-भ्यो यः। हृत्तिवदर्थः। छायाकरत्वाद्वा छाया। "यस्य॑ छा॒या-मृत॑म् (ऋ॰ सं॰ ८, ७, ३, २)"—इति निगमः॥

(२१) शर्म। शृणातेः शरेः श्रयतेर्वा मन्। श्रयतेर्बा-हुलकाद्रूपसिद्धिः। श्रीयते हि तत्। अन्यत्र शरणवदर्थः। "स्वामिदिन्द्र॑स्य॒ शर्म॑णि (ऋ॰ सं॰ १, १, ८, १)"—"त्रि॒धातु॒ शर्म॑ वहतं शुभस्पती (ऋ॰ सं॰ १, ३, ४, ६)"—इति निगमौ॥

(२२) अज्म। अजेः 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिच्० (उ॰ १, १३७)'—इत्यादिना बाहुलकात् मन्। अस्तवदर्थः। "येषा॒-मज्मे॑षु पृथि॒वी (ऋ॰ सं॰ १, ३, १३, ३)"—इति निगमः॥

इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि॥ ४॥

इ॒र॒ज्यति॑ (१)। वि॒धेम॑ (२)। स॒प॒र्यति॑ (३)। न॒म॒स्यति॑ (४)। दु॒व॒स्यति॑ (५)। ऋ॒ध्नोति॑ (६)। ऋ॒णद्धि॑ (७)। ऋ॒च्छति॑ (८)। सप॑ति (९)। विवासति (१०)। इति दश परिचरण-कर्माणः॥ ५॥

(१) इरज्यति। 'इरज् ईर्ष्यायाम्' कण्ड्वादिः, यक्लिष-

षु । अनेकार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तत्त्विहाध्याये सर्वेषु धातुषु तद् बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेम। 'विध विधाने' तुदादि:। लिङुत्तमपुरुष-बहुवचनम्। "युष्मे विधेम नमसा हविर्भिः (ऋ० सं० २, ७, २४, २)"—"हविष्मन्तो विधेम ते (ऋ० सं० १, ३, ८, २)"—"होतेव सद्म विधुतो विहारीत् (ऋ० सं० १, ५, १, १)"—इति निगम: ॥

(३) सपर्यति। 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादि:। "दूतं देव सपर्यति (ऋ० सं० १, १, २३, २)"—इति निगम: ॥

(४) नमस्यति। 'नमोवरिवश्चित्रङ: क्यच् (३, १, १९)'। नमस: सञ्ज्ञायाम्। नम: करोति। "इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैः (ऋ० सं० १, ३, १, २)"—"यं नमस्यन्ति कृष्टयः (ऋ० सं० १, ३, ११, ४)"—इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति। 'दुवस परिचरणे, परितापे च' कण्ड्वादि:। "दुवस्यन्ति स्वधागो अध्वर्याणाम् (ऋ० सं० १, ५, २, २)"—इति निगम: ॥

(६) ऋध्नोति। "ऋधु वृद्धौ" स्वादि:। अतएव "आ ऋध्नोति हविष्कृतिम् (ऋ० सं० १, १, ३५, ३)"—इति निगम: ।

(७) ऋणद्धि। व्यत्ययेन श्नम् ।

(८) ऋच्छति। 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' (तु० प०) ॥

(९) सपति। 'षप समवाये (भू० प०)'। "अविद्वांसो विदुष्टरं सपेम (ऋ० सं० ४, ५, १८, ५)"—इति निगम: ॥

(१०) विवासति। नैरुक्तधातु:। 'विपूर्वात् वसेर्णिच्'। 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति अपि आर्द्धधातुकत्वात्

विलोपः'—इति महाभास्करमिश्रः। "हुविष्व ।७ प्राविवासः (ऋ० सं० १, १, २३, ३)"—इति निगमः॥

इति दश परिचरणकर्माणि॥ ५॥

शिम्बाता (१)। शतरा (२)। शातपन्ता (३)। शर्म (४)। स्यूमकम् (५)। शेवृधम् (६)। मयः (७)। सुग्म्यम् (८)। सुदिनम् (९)। शूषम् (१०)। शुनम् (११)। शग्मम् (१२)। भेषजम्(१३)। जलाषम् (१४)। स्योनम् (१५)। सुम्नम् (१६)। शेवम् (१७)। शिवम् (१८)। शम् (१९)। कम् (२०) इति विंशतिः सुखनामानि॥ ६॥

(१) शिम्बाता। 'शिङ् निशाने (स्वा० उ०)'। निम्बविम्बशिम्बडिम्बस्तम्बसम्बादयः'—इति शिनोतेर्वप्रत्ययो मुम् निपात्यते। अततेर्घञ्। दुःखानि तनूकुर्वत् प्राप्यते॥

(२) शतरा। शतं बहु, अनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'॥

(३) शातपन्ता। 'शो तनूकरणे (दि० प०)' निष्ठा। पततेः 'हसिमृग्रि एवामि (उ० ३, ८३)'—इति बाहुलकात् तन्। शातेन दुःखानां तनूकरणेन पत्यते सूयते। विष्वपि द्विवचनस्याकारः। मिवेवं कृता शतरा शातपन्ता (ऋ० सं० ८, ६, १, ५)"—इति निगमः॥

(४) शर्म। व्याख्यातं गृहनामसु (२५६पृ०)। "ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ० सं० ४, २, २८, ७)"—इति

निगमः॥ अस्य स्थाने "श्रिग्नुः"—इति केचित् पठन्ति। 'श्रग मतौ (भू० प०)'। 'वलिफल्योर्गुक् च)'—इति कुप्रत्ययो बाहुलकादकारस्येकारः। गम्यते पुरुषवद्भिः, गच्छत्यनेन इमिम्, गच्छति वान्यमनित्यत्वात्। एवमर्था मत्वर्थेषु बोद्धव्याः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) स्यूमकम्। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)'। 'श्रवि-सिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन्प्रत्ययः। 'छ्वोः शूड़नुनासिके च (६, ४, १९)' यणादेशः, स्वार्थे कः। स्यूतं पुरुषवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) शेवृधम्। शेशब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः। शेवस्य वर्द्धयितृ शेवृधम्। पृषोदरादित्वादुभयत्र रूपसिद्धिः। "स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे (ऋ० सं० १, ४, १८, ६)"—इति निगमः॥

(७) मयः। 'मिञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। असुन्। हिनस्ति दुःखम्। "मयः कृणोषि प्रयु आ च सूरये (ऋ० सं० १, २, ३३, २)"—इति निगमः॥

(८) सुग्म्यम्। सुपूर्वात् गमेः अघ्न्यादित्वात् यत्प्रत्यय उपधालोपश्च। "उषा ददातु सुग्म्यम् (ऋ० सं० १, ४, ५, ३)"—"आ सुग्म्याय सुग्म्यम् प्राता (ऋ० सं० ६, २, ७, ५)"—इति निगमौ॥

(९) सुदिनम्। व्याख्यातमहर्नामसु (४७ पृ०), अत्र सुपूर्वम्। सुष्ठु द्यति दुःखम्, खण्ड्यते वा भाग्यविपर्ययेण। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) शूषम्। व्याख्यातं बलनामसु (१८२ पृ०)। शूषः-त्वनेन दुःखम्, प्रियावहत्वं सुखम्। "साम्राके भिरेतरी न शूषैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः॥

(११) शुनम्। 'शुन गतौ (तु० प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः। "शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिम् (ऋ० सं० ३, ८, ६, ८)"—शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम् (ऋ० सं० ३, २, ४, ७)—इति निगमौ॥

(१२) शग्मम्। शंशब्दे उपपदे गमेः 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति कः। गमहनेत्युपधालोपः (६, ४, ९८)। पृषोदरादित्वात् शमो मलोपः। सुखं गम्यतेऽनेन दुष्कृतादिशमनेन वा। यद्वा, शकेः 'युजिरुचितिजां कुश्च (उ० १, १४३)'—इति बाहुलकात् मक्प्रत्ययः, ककारस्य गकारश्च। शक्नोति तृप्तिं जनयितुम्। "वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते (ऋ० सं० ५, ६, २१, ३)"—इति निगमः॥

(१३) भेषजम्। (१४) जलाषम्। व्याख्याते उदकनामसु (१०८पृ०) भिषज्यतिरत्र सुखनार्थः। "रुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः॥ 'जलाषजं सुखादौषधम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१५) स्योनम्। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)'। 'सिवेष्टेर्यूट् च (उ० ३, ८)'—इति नप्रत्यये गुणः। स्यूमवदर्थः। स्योनमिति सुखनाम, 'स्यतेरवस्यन्त्येतत्'—इति (निरु० ८, ९) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेश्च स्योनम्'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना। तत्र बाहुलकान्नप्रत्यये टेर्यूट्। "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)"—"स्योना पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)"—इति च निगमौ॥

(१६) सुम्नम्। 'राशदिभ्यां त्रिप्' ... 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः' ... [सुम्नद्युम्नानिम्नेति] भोजसूत्रम्। शोभनेन कर्मणा मीयते निर्मीयते, सुष्ठु मीयते परिच्छिद्यते भागिनेति वा। "कं वः सुम्ना नव्यांसि (ऋ० सं० १, ३, १५, ३)"—"सुम्नायं वर्तयामसि (ऋ० सं० ६, ४, ५१, १)"—इति निगमौ॥

(१७) शेवम्। (१८) शि
पा०)'। 'इण्शीभ्यां वन् (उ॰
, १५१)'—इति शीङो ऽ
पात्यते। 'शेवमिति सुखनाम
थे। शिष्यतेर्व्युत्पादितावेतौ। त
यं, शेषयति वा स्वाश्रयम्। "जन
ऋ॰ सं॰ १, ५, १३, २)"—"शिव
गात् (ऋ॰ सं॰ १, ५, २७, २)"—इति।

(१९) शम्। निपातोऽयम्। यद्वा, शाम्य
यिष्ठ क्लेशानाम्। "शं ते सन्तु प्रचे॑तसे (ऋ॰
॰, २)"—इति निगमः॥

(२०) कम्। अयमपि निपातनम्। "श्रियमे कं भ्राम्मि॑मिचिरे (ऋ॰ सं॰ १, ६, १३, ६)"—"आ वो मक्षू तना॑य कम् (ऋ॰ सं॰ १, ३, १८, २)"—इति निगमौ। "अहे कमिन्द्र चरतो वितर्त्त॑रम् (ऋ॰ सं॰ १, ७, १४, २)"—इत्यत्र 'कमिति सुखनामेदमव्ययम्'—इति हरदत्तः॥

इति विंशतिः सुखनामानि॥ ६॥

निर्णिक् (१)। वव्रिः (२)। वर्पः (३)। वपुः (४)। अमतिः (५)। अप्सः (६)। प्सुः (७)। अप्नः (८)। पिष्टम् (९)। पेशः (१०)। कृशनम् (११)। प्सरः (१२)। अर्जुनम् (१३)। ताम्रम् (१४)। अरुषम् (१५)। शिल्पम् (१६)। इति षोडश रूपनामानि॥ ७॥

(१) निर्णिक्। 'णिजिर् शौचपोषणयोः (जु॰ उ॰)'

नवषट्;) । ५

हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम

सं० १, २, १८, ३)"—इ

ं (स्वा० उ०)'। 'श्राद्दगमहन

२, २, १७१)' द्विर्वचनम्, किल्वात

तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, व्रियते वा।

वव्रि मा हत (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"–

'व्रड् सम्भक्तौ (क्रया० श्रा०)'। 'व्रज्मोङ्भ्यां

ट् च (उ० ४, १८६)'—इत्यसुन्। भज्यते हि

ोतेर्वा बाहुलकादसुन् युट् च। वव्रिवदर्थ:। "मा

स्मदप गूह एतत् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—इति

॥

(४) वपु:। व्याख्यातमुदकनामसु (१०६ पृ०)। उप्यते

स्वाश्रय: "वपुर्भिराचरती अन्यान्या (ऋ० सं० १, ५, २, ३)"

—इति निगम:॥

(५) श्रमति:॥

(६) अप्स:। 'अप्स इति रूपनामाप्सातेः (निरु० ५, १३)'

—इत्यादिभाष्ये स्कन्दस्वामिना अप्सशब्दो व्युत्पादित:। तत्

प्रकारेण निर्वचनं प्रदर्श्यते। नञ्पूर्वात् प्सातेरसुनि बाहुल-

कादाकारलोप: आप्नोतेर्वा। 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्य: स:

(उ० ३, ५८)'—इति सप्रत्यय:। "उषाहुस्तेव निरिणीते

अप्स: (ऋ० सं० २, १, ८, २)"—"अप्स रस: परि जज्ञे वसिष्ठ:

(ऋ० सं० ५, ३, २४, २)"—"अप्स रसां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं०

८, ७, २४, ६)"—इति निगमा:॥

(७) प्सु:। 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)'। 'मृगय्वादयश्च (उ०

...)—इति उनुप्रत्ययः, सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्य-
...निपात्यते। स्फुरति हि तत्। "वहन्ते अप्रुत प्सुवः
... सं० ६, १, ३७, २)"—"युवा इन्द्र मघाता अप्रुत प्सुवः
... सं० १, ४, १२, ४)"—इति निगमौ ॥

(८) अप्रः। अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१४५ पृ०)। तेन
...तत्समाश्रयं व्याप्नोति। "अभिसक्ति जन्यया ता अन-
... ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(...) पिष्टम्। 'पिश अवयवे (तु० प०)' 'पिस गतौ (भू०
...)'—इति चीरस्वामी। 'पिशेः किच्च (उ० ३, ८२)'—
...क्तः, गुणाभावश्च, 'तितुत्रथ (७,२, ८)'—इतीट्प्रतिषेधः।
...शितम्, अवयवशो विभक्तमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी।
...श आम्लवणार्थः'—इति माधवः। आश्लिष्यत्याश्रयम्।
पिष्टं ...भिर्रश्मिभिः (ऋ० सं० ४, ३, १८, १)"—इति
...गमः ॥

(१०) ...नम्। (११) पेशः। व्याख्याते हिरण्यनामसु
(...१६ पृ०) दीप्यते हि तत्, दीप्यतेऽनेन वा तद्वान्। पेशसः
पिष्टवदर्थः। ...नस्य निगमोऽन्वेषणीयः। "पेशो मर्या
अपेशसे (ऋ० सं० १, १, ११, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) प्सरः। 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)'। असुन्। पृषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८) सकारपकारयोर्व्यत्ययः। स्फुरति
हि तत्। "मद्रि प्सरो वरुणस्य (ऋ० सं० १, ३, २३, २)"
—"वयां टेव प्सरस्तम (ऋ० सं० १, ५, २३, १)"—इति
निगमौ ॥

केचिदत्र मदच्छन्द पठन्ति। तद्धिरण्यनामसु व्याख्या-
तम् (१७पृ०)। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) अर्जुनम्। व्याख्यातमुषोनामसु (४१पृ०) अर्जु-

(९) वामः। 'वनषण सम्भक्तौ (भू०प०)'। 'इषियुध्निदसिश्यासुसूभ्यो मक् (उ० १, १४२)'—इति बाहुलकात् प्रत्ययः, नकारस्याकारश्च। सम्भजनीयो हि प्रशस्यः। "दत्से इ अनुददासि वामम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)"—इति निगमः॥

(१०) वयुनम्। अजतेः 'अजियमिशीङ्भ्यश्च (उ० ५८)'—इत्युनन्प्रत्ययः, वीभावः। असेमवदर्थः। 'वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा (निरु० ५, १४)'—इति भाष्यम्। तत्र बाहुलकादुनन्, मत्वर्थीयस्य लुक्, कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा। "विमानमग्निर्वयुनश्च वाघताम् (ऋ० सं० २, ८, २४)"—इति निगमः॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि॥ ८॥

केतः (१)। क्रतुः (२)। चेतः (३)। चित्तम् (४)। क्रतुः (५)। असुः (६)। धीः (७)। शचीः (८)। माया (९)। वयुनम् (१०)। अभिख्या (११)। इत्येकादश प्रज्ञानामानि॥९॥

(१) केतः। 'चायृ पूजानिशामनयोः (भू०उ०)'। 'चायः कौ (उ० १, ६५)'—इति तप्रत्ययो धातोः कीरादेशो गुणश्च। पूज्यते। "पुरु त्वो अनु केतमायम् (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)"—इति निगमः।

(२) क्रतुः।

(३) चेतः। (४) चित्तम्। 'चिती सञ्ज्ञाने (भू०प०)'। 'असिहसिभ्यः (उ० ३, ८६)'—इति बाहुलकात् क्तः। केतव-

र्थः । "ऋतावानं विचेतसम् (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)"-"सत्याचित्तं चित्तेन ममृतम्" इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः । व्याख्यातं कर्मनामसु (१३८ पृ०) क्रियतेऽनया धर्मादिविचारः । "अग्निर्होता कविक्रतुः (ऋ० सं० १, १, १, ५)"—इति निगमः ॥

(६) असुः । अस्यतेः 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इति उप्रत्ययः । 'असुरिति प्राणनाम (निरु० ३, ८)' -इति भाष्ये, अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्या-अर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थपरिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः । (८) शची । व्याख्याते कर्मनामसु (१४१, १४२, पृ०) । निधीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान् ध्यायन्तेऽनया देवताः, गम्यन्ते अवगम्यन्तेऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारञ्च । "चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १९)"—"दोषावस्तर्धियावयम् (ऋ० सं० १, १, २, १)" —"ऋतणोरत्नं न शचीभिः (ऋ० सं० १, २, ३१, ५)"—इति निगमाः ॥

(९) माया । 'माङ् माने (अदा० पा०)' । 'माछाससिभ्यो यः (उ० ४, १०६)'—इति यप्रत्ययः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया पदार्थाः । "मायाभिरिन्द्र मायिनम् (ऋ० सं० १, १, २१, ७)"—"इमामूनु कवितमस्य मायाम् (ऋ० सं ४, ४, ३१, १)"—इति निगमौ ॥

(१०) वयुनम् । व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (२६६ पृ०) । गतौ शचीवदर्थः, क्षेपणेऽसुवत् । "विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनाम् (ऋ० सं० १, ५, १७, २)"—इति निगमः ।

(११) अभिख्या । 'ख्या प्रकथने (अदा० प०)' । 'आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६)'—इत्यङ् । प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽनयार्थाः ।

"द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः" —इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम्।

इत्येकादश प्रज्ञानामानि॥ ९॥

बट् (१)। श्रत् (२)। सत्रा (३)। अद्धा (४)। इत्था (५)। ऋतम् (६)। इति षट् सत्यनामानि॥ १०॥

(१) बट्। (२) श्रत्। (३) सत्रा। (४) अद्धा। (५) इत्था। वडादयो निपाताः। "बण्महाँ असि सूर्य (ऋ० सं० ६, ७, ८, १)"—"श्रद्धयाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ९, १)"—"सत्रादावन्नपा वृधि (ऋ० सं० १, १, १४, १)"—"सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् (ऋ० सं० १, ४, १४, ३)"—"मुच्चिन इत्था धिया नरा (ऋ० सं १, १, ४, १)"—इति निगमाः॥

(६) ऋतम्। व्याख्यातमुदकनामसु (१०० पृ०)। गच्छत्यनेन सुगतिम्। 'ऋतम् सत्तैः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः'—इति माधवः। "ऋतेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)"—इति निगमः।

इति षट् सत्यनामानि॥ १०॥

चिक्यत् (१)। चाकनत् (२)। आचक्ष (३)। चष्टे (४)। विचष्टे (५)। विचर्षणिः (६)। विश्वचर्षणिः (७)। अवचाकशत् (८)। इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः॥ ११॥

(१) चिक्यत्। (२) चाकनत्। (३) आचक्ष। (४) चष्टे। (५) विचष्टे। इति पञ्चैते दर्शनार्थानि आख्यातानि।

'[illegible]यदित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम्। 'कित ज्ञाने (भू० प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७, ४, ८५)'—इति न भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) आचक्ष्म। आङ्पूर्वस्य चक्षिङो लङि महिङो मसादेशो व्यत्ययेन। "अतश्चचाग्ने अदितिं दितिं च (ऋ० सं० ३, ३१, ३)"—इति निगमः॥

(४) चष्टे। (५) विचष्टे। केवलात् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने संयोगादिलोपे ष्टुत्वे च रूपम्। "तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे (ऋ० सं० १, ७, ६, १)"—इति निगमौ॥

(६) विचर्षणिः। (७) विश्वचर्षणिः। विपूर्वात् विश्वपूर्वाच्च 'कृष विलेखने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'कृषेरादेश्च चः (उ० २, ८७)'—इति अनिप्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारः। यद्वा, चायतेरेव बाहुलकात् अनिप्रत्ययो धातोश्चर्षभावश्च। विविधं द्रष्टा विचर्षणिः। विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः। "मक्षू न पिपर्षि विद्म्य विचर्षणे (ऋ० सं० १, ३, ३३, १)"—"स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे (ऋ० सं० १, १, १७, ३)"—इति निगमौ॥

(८) अवचाकशत्। 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)' अवपूर्वः। यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम्। "जनानां धेना अवचाकशद् वृषा (ऋ० सं० ७, ८, २५, १)"—"उभे सोमावचाकशत् (ऋ० सं० ६, ८, २२, ४)"—इति निगमौ॥

इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः॥ ११॥

———

हिकम् (१)। नुकम् (२)। सुकम् (३)। आहिकम् (४)। आकीम् (५)। नकिः (६)। माकिः (७)। नकीम् (८)। आकृतम्। (९) इति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥१२॥

(१) हिकम्। (२) नुकम्। (३) सुकम्। (४) आहिकम्। (५) आकीम्। (६) नकिः। (७) माकिः। (८) नकीम् एते निपाताः। "वसुर्वसुपतिर्हिकम् (ऋ० सं० ६, ३, ४०, ४)"—"इमा नु कम्भुवना (ऋ० सं० ८, ८, १५, १)"—"सौषभामातिष्वर्तलवतासुकम्"—"पृङ्क्त हवींषि मधुना हि कं गतम् (ऋ० सं० २, ८, १, ५)"—"आकीं सूर्यस्य रोचनात् (ऋ० सं० १, १, २७, ३)"—"न किरिन्द्र त्वदुत्तरो (ऋ० सं० ३, ६, १९, १)"—"माकिर्नेशन्माकीं रिषत् (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)"—"नकीं वृधीक इन्द्र ते (ऋ० सं० ६, ५, ३१, ४)"—इति निगमाः ॥

(९) आकृतम्। निष्ठान्तस्य कृतशब्दस्यात्र पाठात् मङ्गलेरयमपि निपातसमाहाररूपो निपातितः। कृतशब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपातत्वमित्याहुः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति नव सर्वपदसमाम्नाय ॥ १२ ॥

इदमिव (१)। इदं यथा (२)। अग्निर्न्ये (३)। चतुरश्चिद्ददमानात् (४)। ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)। वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः (६)। जार आ भगम् (७)। मेषो भूतोऽभि

यन्नयः (८)। तद्रूपः (९)। तद्वर्णः (१०)। तद्वत् (११)। तथा (१२)। इत्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि (निरु० ३, १३—१८) ॥ १३ ॥

अर्चति (१)। गायति (२)। रेभति (३)। स्तोभति (४)। गुङ्‌यति (५)। गृणाति (६)। जरते (७)। ह्वयते (८)। नदति (९)। पृच्छति (१०)। रिहति (११)। धमति (१२)। कृपायति (१३)। कृपण्यति (१४)। पनस्यति (१५)। पनायते (१६)। वल्गूयति (१७)। मन्दते (१८)। भन्दते (१९) छन्दति (२०)। छदयते (२१)। शशमानः (२२)। रञ्जयति (२३)। रजयति (२४)। शंसति (२५)। स्तौति (२६)। यौति (२७)। रौति (२८)। नौति (२९)। भनति (३०)। पणायति (३१)। पणते (३२)। सपति (३३)। पपृक्षाः (३४)। महयति (३५)। वाजयति (३६)। पूजयति (३७)। मन्यते (३८)। मदति (३९)। रसति (४०)। स्वरति (४१)। वेनति (४२)। मन्द्रयते (४३)। जल्पति (४४) इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

(१) अर्चति। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। "अर्चन्त्यर्कमर्किणः (ऋ० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः॥

(२) गायति। 'कै गै शब्दे (भू० प०)'। "गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः॥

(३) रेभति। (४) स्तोभति। 'रेभृ शब्दे (भू० आ०)' 'ष्टुभ स्तम्भे (भू० आ०)'। आत्मनेपदिनौ व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् (ऐ० ब्रा० ६, ५, ६)"—"सोमः पवित्रमभ्येति रेभन् (ऋ० सं० ७, ४, ७, १)"—"परिष्टोभत विंशतिः (ऋ० सं० १, ५, ३०, ४)"—इति निगमाः॥

(५) गूर्दयति॥ नैरुक्तधातुः। "तद्गूर्दया स्वरम् (ऋ० सं० ६, १, २८, १)"—इति निगमः॥

(६) गृणाति। 'गॄ शब्दे' क्र्यादिः स्वादिश्च। "कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)"—इति निगमः॥

(७) जरते। नैरुक्तधातुः। "पुरुणीथ जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १, ४, २५, ७)"—इति निगमः॥

(८) ह्वयते। 'ह्वेञ् स्पर्धायाम् (भू० उ०)'। "वाहिष्ठो वां हवानाम् (ऋ० सं० ६, २, २८, १)"—इति निगमः। 'हवाः स्तोमाः ह्वयतेरर्चतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(९) नदति। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमः॥

(१०) पृच्छति। 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तुदादिः। 'ग्रहिज्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्॥

(११) रिहति। 'रिह कत्थनादौ'—इति क्षीरस्वामी।

[द्युता]दिः । "शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति (ऋ० सं० ८, ७, १)"—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु "समानवृत्तित्व-प्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्य्यायवचनम्'—इति । "विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ० सं० १, २, ६, ४)"—इत्यत्र 'रिहतिधमती-त्यर्चतिकर्मसु पाठात्'– इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) धमति । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२०३ पृ०) ॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपण्यति । (१५) पनस्यति । [कण्ड्वादि]धातवः । "मर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८, ८, ५, ३)"—इत्यत्र 'कृपणन्त स्तुवन्ति'—इति भट्टभास्कर-मिश्रः । "त्वेषं पनस्युमर्किणम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ५)"—इति निगमः । 'पनस्यतिरर्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१६) पनायते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भ्वा० आ०)' । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (३, १, २८)' । "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वल्गूयति । 'वल्गु पूजामाधुर्ययोः' कण्ड्वादिः । "वल्गूयति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० सं० ३, ७, २७, २)"—इति निगमः ॥

(१८) मन्दते । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भू०)' आत्मनेपदी । "प्र वो मह्रे मन्दमानायान्धसः (ऋ० सं० ८, १, ९, १)"—इति निगमः ॥

(१९) भन्दते । 'भदि कल्याणे सुखे च' आत्मनेपदी । "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

(२०) छन्दति । 'छदि संवरणे' चुरादिः । बहुलमन्यत्रापि

सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (उ० २, २१)'—इति लुक्। "वृषाच्छन्दु भवति हर्यतो वृषा (ऋ० सं १, ४, १८, ४)"—इति निगमः

(२१) छदयति। 'छद अपवारणे' चुरादिः। 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ८३)'—इति वृद्धग्भावः। 'अदन्तोद्रष्टव्यः'—इति भट्टभास्करमिश्रः॥

(२२) शशमानः। 'शशमानः शंसमानः (निरु० ६, ८)'-इति भाष्ये 'शंसु स्तुतावित्यस्य शंशन्नित्यवगम्यते'—इति स्कन्दस्वामी। शंसेर्लटि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। यद्वा, 'शश प्लुतगतौ (भू० प०)'। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२९)'। "यो वां यज्ञैः शशमानोह दाशति (ऋ० सं० २, २, २१, २)"—इति निगमः॥

(२३) रञ्जयति। (२४) जरयति। 'रञ्ज रागे (भू० उ०) 'जृष् वयोहानौ (दि०प०)' हेतुमतो णिच्॥

(२५) शंसति। 'शंसु स्तुतौ (भू० प०)'। "मा चिदन्यद्विशंसत (ऋ० सं० ५, ७, १०, १)"—इति निगमः॥

(२६) स्तौति। 'ष्टु स्तुतौ' अदादिः। 'उतो वृद्धिर्लुकिहलि (७, ३, ८९)'। "इदमित् स्तोतारं वृषणं सचासुतः"—इति निगमः॥

(२७) यौति। (२८) रौति। (२९) नौति। 'यु मिश्रणे' 'रु शब्दे' 'नु स्तुतौ' अदादयः। "रुवद्धोक्षापप्रथानेभिरेवैः (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)"—इति निगमः। "द्युक्षं गर्भि प्रणोनुमः (ऋ० सं० १, ५, २६, १)"—इति निगमः॥

(३०) भनति। नैरुक्तधातुः।

(३१) पणायति। (३२) पणते। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च (भू० आ०)'। 'गुपूधूप (३, १, २८)'—इत्यादिना आयः, छान्दसत्वात् आयप्रत्यये विकल्पिते पणते इति रूपम्

देवो नयत् सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)"—इति निगमः। 'पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (२, २६)'—इति निरुक्तम् ॥

(३३) सपति। 'षप समवाये (भू० प०)'। "मत्सरासः स्वर्पः साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, २)"। 'प्रसुपः सपतेर्वतिकर्मणः'। "वि ये चृतन्त्यृता सपन्तः (ऋ० सं० १, ५, १, ४)"—इति निगमौ ॥

(३४) पपृच्चाः। पृच्छतिर्नैरुक्तधातुः। पृचेः सनि 'हलन्ताच (१, २, १०)'—इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः गुणाभावश्च। सनन्ताल्लेटि (३, ४, ७), सिपि (३, १, ३४), आडागमे (३, ४, ९४), 'इतश्चलोपः (३, ४, ९७)'। "वायो तव प्रपृच्चती (ऋ० सं० १, १, ३, ३)'—इत्यत्र 'पपृच्चाः, महयति,—इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् पृच्छतिः स्तुत्यर्थोऽपि'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) महयति। 'मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः। "त्वं सु मेषं महया स्वर्विदम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)"—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति। वर्जेर्णिच्। "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)"—इति निगमः ॥

(३७) पूजयति। 'पूज पूजायाम्' चुरादिः ॥

(३८) मन्यते। 'मन ज्ञाने' दिवादिः। "इमा उ वां भृमयो मन्यमानाः (ऋ० सं० ३, ४, ९, १)"—इति निगमः ॥

(३९) मदति। 'मदी हर्षग्लेपनयोः (दि० प०)'। "द्युमन्तो याभिर्मदेम (ऋ० सं० १, २, ३०, ३)"—इन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् (ऋ० सं० १, ४, ९, १)"—इति निगमौ। 'मदति रसतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(४०) रसति। 'रस शब्दे (भू० प०)'।

(४१) स्वरति। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)'। "स्वरी-त्यद्रिं स्वर्या३ नवग्वैः (ऋ० सं० १, ५, १, ४)"—"ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)"—इति निगमौ॥ "स्वरीत्यद्रिम्"—इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्चति-कर्मसु पाठात्'—इति, "ऋषिस्वरम्"—इत्यत्र 'स्वरतिरर्चति-कर्मा'—इति च स्कन्दस्वामी॥

(४२) वेनति। (४३) मन्द्रयते। नैरुक्तधातू। "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)"—इति निगमः। 'मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्'—इति स्कन्द-स्वामी॥

(४४) जल्पति। 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू० प०)'॥

इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः॥ १४॥

विप्रः (१)। विग्रः (२)। गृत्सः (३)। धीरः (४)। वेनः (५)। वेधाः (६)। कण्वः (७) ऋभुः (८)। नवेदाः (९)। कविः (१०)। मनीषिः (११)। मन्धाता (१२)। विधाता (१३)। विपः (१४)। मनश्चित् (१५)। विपश्चित् (१६)। विपन्यवः (१७)। आकेनिपः (१८)। उशिजः (१९)। कीस्तासः (२०)। अद्धातयः (२१)। मतयः (२२)। मतुथाः (२३)। वाघतः (२४)। इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि॥ १५॥

(१) विप्रः। 'टु वप वीजसन्ताने (भ्वा० उ०)'। 'विप प्रेरणे'—इति क्षीरस्वामी। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० १, २७)'—इत्यादिना रन्प्रत्यये इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते। उप्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा। क्षिपत्यनया पापं वा। यद्वा, 'विप्'—इति सङ्ग्रामनामसु व्याख्यातम् (१६२ पृ०), सास्यास्तीति रो मत्वर्थीयः, पृषोदरादित्वात् जश्त्वाभावः। आश्रयो हि मेधा। यद्वा, 'प्रा पूरणे (अदा० प०)' विपूर्वः। 'आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)'—इति कः। 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)'। विशेषेण पूरयति विद्यार्थिनामपेक्षाः। "गृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ० सं० १, १, २६, २)"—इति निगमः॥

(२) विप्रः। विपूर्वात् गृणातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। विविधं गृणात्यर्थान्। "परे हि विग्रमस्तृतम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)"—इति निगमः॥

(३) गृत्सः। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि०प०)' 'ऋचिवृषिवदिहृश्विगृगद्भ्यः कित्'—इति सप्रत्ययः। अभिकाङ्क्षते सर्वैः। यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्प्रत्ययो ह्रस्वत्वं तुगागमश्च। स्तुत्यो लोकस्य, स्तोता वा देवानाम्। "गृत्सस्य धीरा स्तवसो विवो मदे (ऋ० सं० ७, ७, ११, ५)"—"नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च (य० वा० सं० १६, २५)"—इति निगमौ॥

(४) धीरः। दधातेः 'सुसूधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्प्रत्ययः, 'घुमास्थागापा (६, ४, ६६)'—इतीत्वम्। धत्ते श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः। यद्वा, धीः प्रज्ञा, कर्म वा, रो मत्वर्थीयः। 'धियमीरयति'—इति क्षीरस्वामी। तत्र धीशब्द उपपदे 'कर्मण्यण् (३, २, १)'।

"समाधीर: पाकुमत्राविवेश (ऋ० सं० २, ३, १८, १)" इति निगमः॥

(५) वेनः। अजतेः 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति नप्रत्ययः, वीभावः। गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छत्यर्थान्, अवगच्छत्यस्मादर्थसंशयान्, गच्छन्त्येनं विद्यार्थिनः, क्षिपत्यनर्थान् पापं वा। यद्वा, वेनतेः कान्तिकर्मणो गतिकर्मणो वार्त्तिकर्मणो वा 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। "गिरि न वेना अधिरोह तेजसा (ऋ० सं० १, ४, २१, २)"—इति निगमः॥

(६) वेधाः। दधातेर्विपूर्वात् 'विधाञो वेध च (उ० ४, २१८)'—इत्यसुन् वेधादेशश्च। विदधाति काव्यादि। "मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)"—"सोमो न वेधा ऋतप्रजातः (ऋ० सं० १, ५, ८, ५)"—"आ पृच्छ्यो विश्पतिर्विक्षु वेधाः (ऋ० सं० १, ४, २६, २)"—इति निगमाः॥

(७) कण्वः। 'कण शब्दे (भू० प०)' 'कण निमीलने (चु० प०)' वा। 'अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १, १४८)'। कणति स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कण्यते स्तूयते वा, निमीलयति परान् वा स्वतेजसा। "कण्वा अभि प्रगायत (ऋ० सं० १, ३, १२, १)"—"कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)"—इति निगमौ॥

(८) ऋभुः। 'ऋभुक्षा इत्यत्र व्याख्यातम् (२४८ पृ०)'। "ऋभुरृभुभिरभि वः स्याम (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)"—इति निगमः।

(९) नवेदाः। "एषां भूत नवेदा मतावाम् (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)"—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते

कथमेतत्? निपातनात्, वैयाकरणा 'नभ्राण्नपान्नवेदा (६, ३, ७५)'—इति निपातयन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। तत्र द्विनञ्पूर्वाद् विदेः कर्त्तर्यसुनि एकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च निपात्यत इति भावः। "त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा (ऋ० सं० १, ३, ४, १)"—इति निगमः॥

(१०) कविः। 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निरु० १२, १३)'—इति भाष्ये 'क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी। क्रामतेः कवतेश्च 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च बाहुलकात्। क्रान्तमस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक्। कविः क्रान्तदर्शनः। 'अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः'—इत्युवटः। "कवी नो मित्रावरुणा (ऋ० सं० १, १, ४, ३)"—इति निगमः॥

(११) मनीषिणः। 'मनु अवबोधने (दि० आ०)'। 'ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः' ... 'ऋतभ्यामीषन् (उ० ४, २६)'—इति बाहुलकादीषन्। मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति व्रीह्यादित्वात् इनिः। यद्वा, मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। पूर्ववदीषन्। "घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ० सं० १, १, २३, ५)"—इति निगमः।

(१२) मन्धाता। मन्यतेर्ल्युट्, दधातेस्तृच्। मानस्य ज्ञानस्य विधातयिता, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। "मन्धातासि द्रविणोदा ऋमा वा (ऋ० सं० ७, ५, ३०, २)"—इति निगमः॥

(१३) विधाता। विपूर्वात् दधातेस्तृच्। वेधःशब्दवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) विपः। 'विप क्षेपे (तु० प०)'। इगुपधलक्षणः

कः (३, १, १, ३५)। विप्रवदर्थः। "अस्तृ'णाद् बर्हणा विप्र
(ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)"—इति निगमः॥ नि

(१५) मनश्चित्। मनःशब्दोपपदात् 'चिती संज्ञाने
(भू० प०) इत्यस्मादौणादिकः क्विप्। मनसा चेतयते
निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) विपश्चित्। विपो वाचश्चेतयते 'तत्पुरुषे कृ
बहुलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक्। 'विपश्यंश्चेतयते'—इति
क्षीरस्वामी। पृषोदरादित्वात् पश्यतेरूपम्। "धर्मं कृते
विपश्चितं पनस्यवे (ऋ० सं० ६, ७, १, १)"—इन्द्रं पृच्छ
विपश्चितम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)"—इति निगमौ॥

(१७) विपन्यवः। विपनेः 'कत्युच् चिपेश्च (उ० ३, ४८)
—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कत्युच्प्रत्ययः
यद्वा, विविधं पननं स्तुतिः 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति
कुप्रत्ययः। "विपन्यवो विप्रासो वाजसातये (ऋ० सं० ६,
६, १०, ६)"इति निगमः॥

(१८) आकेनिपः। आङ्शब्दे, केशब्दे, निशब्दे चोपपदे
त्रिपूर्वात् पततेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति
डः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'। के आत्मनि
पतन्ति अध्यात्मज्ञाने पतन्त इत्यर्थः। "अमी यथा केनिपा
मामिनो वृधे (ऋ० सं० ७, ८, २६, ४)"—इति निगमः॥

(१९) उशिजः। 'वश कान्तौ (अदा०प०)' 'वशेः कि
(उ० २, ६८)'—इति इजिप्रत्ययः। ग्रहिज्या (६, १, १६)'
इत्यादिना सम्प्रसारणम्। कामयते शास्त्राण्यभ्यसि
व्याख्यातुं वा। "कक्षीवन्तं य औशिजः (ऋ० सं० १
३४, १)"—इति निगमः॥

(२०) कीस्तासः। कीर्त्तयतेः पचाद्यचि (३, १, १३

विनि वा। कीर्त्तयन्ति प्रशस्तानर्थान् "कीस्तासो अभिद्यवः (ऋ० सं० २, १, १३, २)"—इति निगमः॥

(२१) ऋतायवः। ऋतेति सत्यनाम। ऋततेरतयः। सत्यं प्राप्नोति, गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, सत्यं जानाति वा। "तदृतायवुद्दिदुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, १)"—इति निगमः॥

(२२) मतयः। मन्यतेः क्तिन्। आयन्तेऽस्मादर्थाः। यद्वा, मतिरस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक्। "अद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)"—"त्वामिन्द्र मतिभिः सुतम्"—इति निगमौ॥

(२३) मतुथाः। 'गूथप्रोथपृष्ठादयः'—इति मनेस्थकि अकारस्य तुभावो निपात्यते। "तुथोऽसि विश्ववेदाः (य० वा० सं० ५, ३१)"। 'विभजत्यः 'ब्रह्म वै तुथः (श० ब्रा० ४, ३, ४, १५)'—इति श्रुतिः—इत्युवटः। मतं ज्ञानं तुथो मनुष्यैः। तेन मतुथाः सन्तः पृषोदरादित्वेन मतुथाः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) वाघतः। वहेः 'संश्वत्तृम्पद्वेहत् (उ० २, ८६)'—प्रत्ययः, उपधावृद्धिः, हकारस्य घकारश्च निपात्यते। ... प्रस्यार्थान्। "विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)"—इति निगमः॥

इति चतुर्विंशतिर्मेधाविन इति मेधाविनामानि॥१५॥

रेभः (१)। जरिता (२)। कारुः (३)। नदः (४)। स्तामुः (५)। कीरिः (६)। गौः (७)। सूरिः (८)। नादः (६)। छन्दः (१०)। स्तुप् (११)। रुद्रः (१२)। कृपण्युः (१३) इति त्रयोदश स्तोतृनामानि॥ १६॥

(१) रेभः । रेभतिरर्चतिकर्मा (२७२ पृ०) । अच् । स्तौति [redacted] निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२) जरिता । जरतेरर्चतिकर्मणः (२७२ पृ०) । "त्वामर्च्छा जरितारः (ऋ० सं० १, १, ३, २)"—इति निगमः ॥

(३) कारुः । करोतेः 'कृवापाजि (उ० १, १)'—इत्युण् कर्त्ता "विदुष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १, १, २१, ६)"—इति [redacted] निगमः ॥

(४) नदः । नदति स्तुतिकर्मा (२७२ पृ०) । अच् । "नदस्य मा रुधत काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(५) स्तामुः । 'षम ष्टम अवैक्लव्ये (भू० प०)' । 'छन्द-मीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकादुण् । स्तोत्रकर्मणि "तामु"—इति केचित् पठन्ति । 'तमु काङ्क्षायाम् (दि० प०)' । पूर्ववद् बाहुलकादुण् । काङ्क्षति स्तोतुम् । उभयो-रेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । 'कै गै रै शब्दे (भू० प०)' । 'कायः कीः'—इति इप्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रलक्षणं शब्दमारच-यति । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' "कीरिश्चिद्धान्त्वं मनसा वनोषि तम् (ऋ० सं० १, २, ३४, ३)"—इति निगमः ॥

(७) गौः । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (४ पृ०) । गीयन्ते स्तूयन्तेऽनेन देवताः । "यो अश्वानां गवां गोपतिर्वशी (ऋ० सं० १, ७, १२, ४)"—इति निगमः । 'गोपतिः स्तोत्रपतिः' —इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) सूरिः । 'षू प्रेरणे (तु० प०)' । 'सूङः क्रिः (उ० ४, ६४)'—इति सुवतेः क्रिर्भवति । प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम्

सदा पश्यन्ति सूरयः (ऋ० सं० १, २, ७, ५)"—इति निगमः॥

(९) नादः। नदतेर्घञ्। भवत्यस्मात् स्तुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) छन्दः। छन्दतिरर्चतिकर्मा (२७३ पृ०)। असुन्। छद आच्छादने (चु० प०)'। 'छदेश'—इत्यसुन्। आच्छादयति स्तोतैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) स्तुप्। स्तोभतिरर्चतिकर्मा (२७२ पृ०)। क्विप्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) रुद्रः। रौतेः क्विप्, रुत् शब्दः, मत्वर्थीयो रः। स्तोबलचणशब्दवानित्यर्थः। "क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितः (ऋ० सं० १, ४, २३, ३)"—इति निगमः॥

(१३) कृपण्युः॥

इति त्रयोदश स्तोतृनामानि॥ १६॥

यज्ञः (१)। वेनः (२)। अध्वरः (३)। मेधः (४)। विदथः (५)। नार्य्यः (६)। सवनं (७)। होत्रा (८)। इष्टिः (९)। देवताता (१०)। मखः (११)। विष्णुः (१२)। इन्दुः (१३)। प्रजापतिः (१४)। घर्मः (१५)। इति पञ्चदश यज्ञनामानि॥ १७॥

(१) यज्ञः। 'प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः (३, १९)'—इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बहुधा व्युत्पादितः। यजेः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् (३, ३, ९०)' यजनम्। इज्यन्तेऽत्र देवताः। अन्येषु पृषोदरा-

दित्वेन रूपसिद्धिः। "यज्ञेर्यज्ञे न ऊर्द्ध (ऋ० सं० ३, ८, २ ४)"—इति निगमः॥

(२) वेनः। व्याख्यातं मेधाविनामसु (२७८ पृ०) गच्छत्यनेन स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् हव्यम्, तेनाः देवताः काम्यन्ते वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) अध्वरः। ध्वरतेर्बधकर्मणः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः ४, ११८)'। नञ्पूर्वः। ध्वरा हिंसा, तदभावो यत्र। अतएव शिष्टाः स्मरन्ति—'ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा। यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितां गतिम्'—इति। तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिंसा स्वजित्यामितद्यज्ञीयवचनादहिंसा प्रतीयते। अन्यत्र विस्तरेणोपपादितः। अथवा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः। अविद्यमानोऽध्वरो यस्य सोऽध्वरः रक्षोभिरहिंसितः। "राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)" —इति निगमः॥

(४) मेधः। व्याख्यातं धननामसु (१८० पृ०)। गच्छन्त्यत्र देवता हविर्ग्रहीतुं, दक्षिणार्थं वा मदस्यात्, हिनस्त्यनेन पापं वा। 'कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणामृतसामर्थ्याद्धविषश्च सारभूतात्' —इति माधवः। "मेधं जुषन्त वह्नयः (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीः (ऋ० सं० १, ५, २५, ३)" —इति निगमौ॥

(५) विदथः। 'विद ज्ञाने (अदा०प०)' 'विद विचारणे (रु० धा०)' 'विदॢ लाभे (तु० उ०)' 'विद सत्तायाम् (दि० धा०)'। 'रुदिविदिभ्यां ङित् (उ० ३, ११९)'—इति अथप्रत्ययः। ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरत्र, विचार्यते हि विद्वद्भिः, भावयत्यनेन फलम्। "यधा जिव्रो विदथमावदाथः (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)"—इति निगमः॥

(६) नार्यः । 'नृ नये' क्र्यादिः । 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, २४)' । नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नीयतेऽत्रमनुष्ठानेन वा ।

(७) सवनम् । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' । 'सुयुरुहृभ्यो ल्युट् (उ० २, ७०)' । अभिषूयतेऽस्मिन् सोमः । "उप नः सवना गहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(८) होत्रा । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७३ पृ०) । हूयतेऽस्मिन् हविः । "होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः (ऋ० सं० ३, ६, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(९) इष्टिः । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेर्यत्रवदर्थः, इष्यते हि सः । 'इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः, यज्ञमात्रे नोदात्तः' —इति माधवः । "यथातद्यज्ञमीळये (ऋ० सं० १, २, ३०, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) देवताता । 'दिवु क्रीड़ादौ (दि० प०)' । दीव्यन्ति स्तुवन्त्यत्र देवताः । देव एव देवता । 'सर्वदेवात्तातिल् (४, ४, १४३)' सप्तम्या आकारः (७, १, ३९) । "त्रिर्देवताता त्रिरुताहृत धियः (ऋ० सं० १, ३, ४, ५)"—"आ देवताता हविषा विवासति (ऋ० सं० १, ४, २३, १)"—इति निगमौ ॥

(११) मखः । 'मह पूजायाम् (भू० प०)' । 'महेः ख च' खप्रत्ययो हलोपश्च । महन्त्यत्र देवताः । यद्वा, 'मख गतौ' घः । वेनवदर्थः । "मखः सहस्वदर्चति (ऋ० सं० १, १, १२, ३)"—"विवक्ति वह्निः स्वपस्य ते मखः (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इति निगमौ ॥

(१२) विष्णुः । विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'विषेः किच्च (उ० ३, ३७)'—इति नुप्रत्ययः । विशेषेणाप्नोति स्वर्गम् ।

"जुरसि घृतमानसा जुष्टो विष्णवे तस्यास्ते"—इति निगमः॥

(१३) इन्दुः। 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। 'उन्दे रिच्चादेः (उ० १, १२)'—इत्युप्रत्ययः। क्लिद्यते सूयतेऽस्मिन् सोमः; निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) प्रजापतिः। प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनाम (१४६ पृ०) ऐश्वर्यकर्मनामसु (२३८ पृ०) च व्याख्यातौ प्रजापतिर्वृष्ट्यादिहेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) घर्मः। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भ्० प०)'। मप्रत्ययः क्षरत्यस्मिन् सोमः, दीप्यन्तेऽत्राग्नय इति वा। "धर्मस्य देभिर्द्रविण व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)"—मर्त्यः कृष्णं पितृभिर्धर्मणा (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमौ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि॥ १७॥

भारताः (१)। कुरवः (२)। वाघतः (३)। वृक्तबर्हिषः (४)। यतस्रुचः (५)। मरुतः (६)। सबाधः (७)। देवयवः (८)। इत्यष्टावृत्विङ्नामानि॥ १८॥

(१) भारताः। 'भृञ् भरणे (भृ० उ०)'। 'भृमृदृशियजिपर्वपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच (उ० ३, १०१)'। 'यज्ञहारिणः, मन्भरतीति' स्कन्दस्वामी। विभर्त्तवितच्। 'पुष्यन्ते दक्षिणाभिः। "अमन्थिष्टां भारता (ऋ० सं० ३, १, २३ २)"—इति निगमः॥

(२) कुरवः। 'कृ विक्षेपणे (तु० प०)'। 'कृग्रोरुच्च (उ० १, २४)'—इति कुप्रत्ययः। विक्षिपत्यहानि कर्माणि। यद्वा करोतेर्बाहुलकादुत्वम्। कुर्वन्ति कर्माणि। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) वाघतः। व्याख्यातं मेधाविनामसु (२८१ पृ०)। घ्नन्ति हवींषि। "उप॒ ब्रह्मा॑णि वा॒घत॑ः (ऋ० सं० १, १, २)"—इति निगमः॥

(४) वृक्तबर्हिषः। 'वृजी वर्जने (रु० प०)'। अत्र छेदनार्थः। निष्ठा, 'श्वीदितो निष्ठायाम् (७, २, १४)'—इतीट्प्रतिषेधः। बर्हिःशब्दो व्याख्यातो उदकनामसु (१०३ पृ०)। छिन्नं बर्हिर्यैः। "नास॑त्या वृ॒क्तब॑र्हिषः (ऋ० सं० १, १, ५, ३)" इति निगमः॥

(५) यतस्रुचः। 'यमु उपरमे (भू० प०)' निष्ठा, स्रु गतौ (भ्वा० प०)'। 'स्रुवः कः—चिक् च (उ० २, ५७-५८)'—इति कप्रत्ययः, इकारककाराविलसञ्ज्ञकौ। उद्यताः स्रुवो जुह्वाद्या यैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) मरुतः। व्याख्यातं हिरण्यनामसु (१७ पृ०)। "बृ॒हदिन्द्राय गायत॒ मरु॑तः (ऋ० सं० ६, ६, १२, १)"—"अर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० १, ४, १४, ५)"—इति निगमौ॥

(७) सबाधः। 'बाधृ लोड़ने (भू० आ०)' क्विप्। बाधा सह वर्त्तते इति सबाधः। राक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाधनम्। "तं स॒बाधो॑ य॒तस्रु॑चः (ऋ० सं० ३, १, २८, १)—इति निगमः॥

(८) देवयवः। देवशब्दोपपदात् यातेः 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति कुप्रत्ययान्तो निपात्यते। देवान् यान्ति गच्छन्ति ते देवयवः हविःप्रदानसमये। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इत्यष्टावृत्विङ्नामानि॥ १८॥

ईमहे (१)। यामि (२)। मन्महे (३)। दद्धि

(४)। शुग्धि (५)। पूर्द्धि (६)। मिमिड्ढि (७) मिमीहि (८)। रिरिड्ढि (९)। रिरीहि (१०) पीपरत् (११)। यन्तारः (१२)। यन्धि (१३)। इषुध्यति (१४)। मदेमहि (१५) मनामहे (१६)। मायते (१७)। इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः ॥ १९ ॥

(१) ईमहे। 'ई गतौ' दिवादिः। 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति श्यनो लुक्। "इतो वा सातिमीमहे (ऋ० सं० १, १, १२, ५)"—इति निगमः॥

(२) यामि। 'या प्रापणे' अदादिः। "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १, २, १५, १)"—इति निगमः॥

(३) मन्महे। 'मनु अवबोधने' तनादिरात्मनेपदी। 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः (६, ४, १०७)'—इति उप्रत्ययस्य लोपः। "वयं हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १, २, ३१, ६)"—इति निगमः। 'ईमहे, यामि, मन्महे, इति याच्ञाकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(४) दद्धि। 'दद दाने' भ्वादिः। व्यत्ययेन शपः श्लुः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः (६, ४, १०१)'। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(५) शग्धि। 'शक्लृ शक्तौ' स्वादिः। पूर्ववत् श्लुः। 'झलां जश् झशि (८, ४, ५३)'॥

(६) पूर्द्धि। 'पॄ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः पुादिश्च। व्यत्ययेन शप्, 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति लुक्। 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि (६, ४, १०२)'—इति धिभावः। "शग्धि पूर्द्धि प्रयंसि च (ऋ० सं० १, ३, २५, ४)"—"गायत्रं हि

ावोस्तु (ऋ० सं० १, ३, १०, २)"—इति निगमौ ॥
रको भव यजमानस्य चोदिता (ऋ० सं० १, ४, १०, ३)"
यत्र, "अग्धि पूर्धि (ऋ० सं० १, ३, २५, ४)"—इत्यत्र च
अपूर्धीति याज्ञाकर्मसु पाठात् अकिपृणाती याज्ञाक-
'—इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम् ॥

(७) मिमिड्ढि । 'मिह सेचने (भू० प०)' । 'बहुलं छन्दसि
४, ७६)'—इति शपः श्लुः, छान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च ॥

(८) मिमीहि । 'माङ् माने' जुहोत्यादिः । व्यत्ययेन
'भृञामित् (७, ४, ७५)' । 'ई हल्यघोः (६, ४, ११३)' ।
सो वरिष्ठे बृहती विमिन्वन् (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)"—
'मिमीहि इति याज्ञाकर्मसु पठ्यते, तस्येदं रूपम्,
धं याचन्'—इति हरदत्तभाष्ये दृष्टम् ॥

(९) रिरिड्ढि । 'रिह कत्थने' तौदादिकः । पूर्ववत् श्लुः,
लोपाभावश्च ॥

(१०) रिरीहि । 'रीङ् गतौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदं, ह्रौ शपः
। "प्रजावती रिन्द्रा गोष्ठे रिरीहि (ऋ० सं० ८, ८, २७,
—इति निगमः ॥ 'सञ्ज्ञायेत्यर्थमवोचत्' भट्टभास्करमिश्रः ॥

(११) पीपरत् । पृणोतेर्णिचि, लुङि, उपधाह्रस्वत्वे,
, सन्वद्भावादित्वे, 'दीर्घो लघोः (७, ४, ९४)' 'ऋतश्च
४, ९२)' 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्य-
ः ॥

(१२) यन्तारः । 'यमु उपरमे (भू० प०)' । तृच् । जस् ।
इन्द्रायः चयति अयुन्ता (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)"—
ति निगमः ॥

(१३) यन्धि । 'यमु उपरमे (भू० प०)' । पूर्ववच्छपो
, हेः 'वा छन्दसि (३, ४, ८८)'—इति हेरपित्वे, 'अङि-

तश्च (६, ४, १०३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च। "जुगो यन्धि जीवसे (ऋ० सं० ६, ५, ३, २)"—इति निगमः॥

(१४) इषुध्यति। 'इषु चरणे' कण्ड्वादिः। "विश्वो रा इषुध्यति (ऋ० सं० ४, ३, ४, १)"—इत्यत्र 'इषुध्यतिर्याञ्चाकर्मणः'—इत्युवटः॥

(१५) मदेमहि। 'मदी हर्षग्लपनयोः' स्वरितेत्, लिङ्

(१६) मनामहे। 'म्ना अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाघ्राध्मास्थाम्ना (७, ३, ७८)'—इत्यादिसूत्रेण मनादेशः। "स्वग्नयो मनामहे (ऋ० सं० १, २, २१, ३)"—इति निगमः॥

(१७) मायते। नैरुक्तधातुः॥

इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः॥ १९॥

दाति (१)। दाशति (२)। दासति (३)
राति (४)। रासति (५)। पृणक्षि (६)। पृणाति
(७)। शिक्षति (८)। तुञ्जति (९)। मंहते(१०
इति दश दानकर्माणः॥ २०॥

(१) दाति। 'दाप् लवने' अदादिः, ददातेर्वा 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुक्। "दाति प्रियाणि चिद्वसु (ऋ० सं० ३, ५, ८, ३)"—इति निगमः॥

(२) दाशति। 'दाशृ दाने' स्वरितेत्। "धनं यस्मै ददाशमर्त्यः (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)"—इति निगमः॥

(३) दासति। 'दासृ दाने' स्वरितेत्॥

(४) राति। 'रा दाने' अदादिः। "तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षयाय"—इति निगमः॥

(५) रासति। 'रासृ शब्दे' व्यत्ययेन परस्मैपदम्।

…रायस्कुरुधेसुन्द्रायाः (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः॥

(६) पृणक्षि। 'पृची सम्पर्के' रुधादिः। "पृणक्षि सानुसिं …म् (ऋ० सं० ८, ७, २८, ४)"—इति निगमः॥

(७) पृणाति। 'पृ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। … पृणाति स ह देवेषु गच्छति (ऋ० सं० २, १, १०, ५)"—इति निगमः॥

(८) शिक्षति। शक्तेः 'सनि मीमा (७, ४, ५४)'—इति …। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७, ४, ५८)' संयोगादिलोपः (८, २, २९) "यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिक्षात् (ऋ० सं० …, ५, १२, ३)"—इति निगमः। 'शिक्षतिर्दानकर्मा पठितः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(९) तुञ्जति। 'तुजि हिंसायाम् पालने च'। "तुञ्जे …य उत्तरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)"—इति निगमः॥

(१०) मंहते। 'महि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी। "स्तोतृभ्यो मंहते मघम् (ऋ० सं० १, १, २१, ३)"—इति निगमः॥

इति दश दानकर्माणः॥ २०॥

परिस्रव (१)। पवस्व (२)। अभ्यर्ष (३)। आशिषः (४)। इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः २१॥

(१) परिस्रव। 'स्रु गतौ (भू० प०)' परिपूर्वः। लोण्मध्यमैकवचनम्। "इन्द्रायेन्दो परिस्रव (ऋ० सं० ६, ६, १४, …)"—इति निगमः॥

(२) पवस्व। 'पूङ् पवने (भू० उ०)'। "पवस्व सोम मन्दयन् (ऋ० सं० ७, २, १६, १)"—इति निगमः॥

(३) अभ्यर्ष। 'ऋष गतौ' तुदादिः। 'छन्दस्युभ
(३, ४, ११७)'—इति अस्यार्द्धधातुकत्वे कित्त्वाभावाद् गु
"अभ्यर्ष स्वायुधा"—इति निगमः॥

(४) आशिषः। अश्नोतेर्लेट्। 'सिब्बहुलं लेटि (३
३४)' इट्, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)'॥

इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः॥ २१॥

**स्वपिति (१)। सस्ति (२)। इति द्वौ स्वा
तिकर्माणौ॥ २२॥**

(१) स्वपिति। 'ञि ष्वप शयने' अदादिः। तिपि 'रु
दिभ्यः सार्वधातुके (७, २, ७६)'—इतीट्। "यो दोषि
स्वपिति"—इति निगमः॥

(२) सस्ति। 'षस स्वप्ने' अदादिः। "सस्तु माता स
पिता (ऋ० सं० ५, ४, २२, ५)"—इति निगमः॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणी॥ २२॥

**कूपः (१)। कातुः (२)। कर्त्तः (३)। व्र
(४)। काटः (५)। खातः (६)। अवतः (७)
क्रिविः (८)। सूदः (९)। उत्सः (१०)। ऋश्य
दात् (११)। कारोतरात् (१२)। कुशयः (१३)
केवटः (१४)। इति चतुर्दश कूपनामानि॥२३॥**

(१) कूपः। कुशब्दोपपदात् पिबतेः 'अन्येष्वपि दृश्य
(३, २, १०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (५, ३, १३७
—इति दीर्घः। कुत्सितं पानमत्र, कष्टसाध्यत्वाच्छीघ्र
सम्भवाद्वा। यद्वा, 'कुप क्रोधे' दिवादिः। इगुपधलक्षणः

कौदरादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यस्मै मनुष्याः दूरादानजल-त्वात् । यद्वा, कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुयुभ्याञ्च (उ० ३, २५)'—इति पप्रत्ययः, कित्त्वाद्दीर्घश्च । गम्यते जलार्थिभिः । "त्रितः कूपेऽवहितः (ऋ० सं० १, ७, २३, २)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । सितनिगमिम-सिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)'—इति बाहुलका-त्तुन् । शब्दायते बहुलत्वादिना । यद्वा, कशब्दे उपपदे अततेः 'कृन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकादुण् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसार्थात् । 'हसिमृग्रिण्वामि-दमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति बाहुलकात्तन् । क्रियते उत्पाद्यते पुरुषैः, हिंस्यन्त्यत्र चौराः पथिकादीनथ-वत्तः, कस्य ऋतः प्राप्तिरत्रेति वा । "कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय घ्नन्ति"—इति निगमः ॥

(४) वव्रः । 'वृञ् सम्भक्तौ (स्वा० उ०)' । 'घञर्थे कविधा-नम् (३,३,५८ वा० २)'—इति कः । 'कृञादीनां के द्वे भवतः (३, ३, ५८ वा० ३)' । सम्भज्यते जलार्थिभिः । "वव्रा अनन्ता अवसा पदीष्ट (ऋ० सं० ५, ७, ८, २)"—इति निगमः ॥

(५) काटः । 'कटे वर्षावरणयोः (भू० प०)' घञ् । आत्रि-यते जलार्थिभिः । यद्वा, 'कट पट गतौ (भू० प०)' घञ् । "काटे निबाळ्ह ऋषिरह्व ऊतये (ऋ० सं०, १, ७, २४, ६)" —इति निगमः ॥

(६) खातः । 'खनु अवदारणे (भू० उ०)' । निष्ठा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३, १, १३४) शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् (६, १, ९४ वा०) । अवाततित

खन्यमानोऽधोगच्छति द्रोणाहावमवतमश्मचक्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)"—"आहृतासोऽवतासो न कर्तृभिः (ऋ० सं० १, ४, २०, ३)"—इति निगमौ॥

(८) क्रिविः। करोतेः कृणोतेर्वा 'कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि (उ० ४, ५६)'—इतीन्प्रत्ययो रिदादेशश्च निपात्यते। कर्त्तवदर्थः। "आव इन्द्रं क्रिविं यथा (ऋ० सं० १, २, २८, १)"—इति निगमः॥

(९) सूदः। 'सूद क्षरणे हिंसायाञ्च (भू० आ०)'। क्षरत्यस्मात् जलं, हिंसायां कर्त्तवदर्थः। 'शोभनोदकः सुस्थिरोदको वा सूदः'—इति हरदत्तमिश्रः। 'उदकस्योदः मन्त्रायाम् (६, ३, ५७)'। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) उत्सः। उत्पूर्वात् सर्त्तेः सदेः स्यन्देर्वा डप्रत्ययः स्यन्देर्यलोपो बाहुलकात्। उन्देर्वा 'उन्देर्नलोपश्च'—इति सप्रत्ययः। उद्गच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते आर्द्रीक्रियते वा जलेन। "उत्सं न कश्चिज्जनपानमक्षितम् (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)"—इति निगमः॥

(११) ऋश्यदात्। 'ऋषी गतौ (तु० प०)'। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य शादेशो गुणाभावश्च निपात्यते। ऋश्या मृगाः। ऋश्यान् द्यति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। पञ्चम्येकवचनम्। कूपो हि दुर्ग्रहजलत्वात् ऋश्यान् खण्डयति, खण्डितत्वञ्च जलादानेच्छा न करोति। "युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं (ऋ० सं० ७, ८, १६, ३)"—इति निगमः॥

(१२) कारोतरात्। करणं कारः। करोतेर्घञ्। कारेण खननक्रियया उत्तरः चविकः प्रदेशान्तरादुत्कृष्टो वा। यद्वा, उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः खतोदको वा पृषोद-

[illegible]त् कारोतर:। पञ्चम्येकवचनम्। निगमोऽन्वेष-
णीय:॥

(१४) कुशय:। कौ शेते। 'अधिकरणे शेते: (३, २, १५)'
[illegible]प्रत्यय:। निगमोऽन्वेषणीय:॥

(१४) कैवट:। 'केवृ सेवने (भू० आ०)'। 'शकादिभ्यो-
[illegible] (उ० ४, ७८)'—इत्यट्प्रत्यय:। सेव्यते जलार्थिभि:।
"कौ सं शारि कैवटे (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)"—इति
निगम:॥

इति चतुर्दश कूपनामानि॥ २३॥

तृपु: (१)। तक्वा (२)। रिभ्वा (३)। रिपु: (४)। रिक्वा (५)। रिहायाः (६)। तायु: (७)। तस्कर: (८)। वनर्गु: (९)। हुरश्चित् (१०)। मलिम्लुच: (११)। मलिम्लुच: (१२)। अघशंस: (१३)। वृक: (१४)। इति चतुर्दशैव स्तेननामानि॥ २४॥

(१) तृपु:। 'तृप प्रीणने (दि० प०)'। 'ईषे: किच्च (उ० [illegible]३)'—इति बाहुलकादुप्रत्यय: किच्च। परद्रव्यापहारात् [illegible]ति। निगमोऽन्वेषणीय:॥

(२) तक्वा। तकतिर्गतिकर्मा, 'तक सहने (भू० प०)'। [illegible]भ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप्। गच्छति [illegible]चार्थम्, मोषणेन वा सहते अभिभवति। "तक्वा न [illegible]र्णा सिषक्ति (ऋ० सं १, ५, १०, १)"—इति निगम:॥

(३) रिभ्वा:। 'रभ राभस्ये (भू० आ०)'। पूर्ववद्वनिप्।

पृषोदरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च। रभते मोषणं वेगेन करोति। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रिपुः। 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु (तु० प० 'इषेः किच्च (उ० १, १२)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययः "रिपति" केचित् पठन्ति। तत्र बाहुलकादेव फकारस्य पकारः। रिफति, मोषणार्थं युद्धते हिनस्ति वा निन्द्यते सत्पुरुषैः। "मा नः स रिपुरीशत (ऋ० मं० १, ३, १ १)"—इति निगमः ॥

(५) रिक्वा। 'रिचिर् वियोजने (रु० उ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्वनिप्। चकारस्य ककारो व्यत्ययेन। वियोजयत्यर्थैरर्थतः, वियुज्यते वा प्राणैः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) रिहायाः। 'रिह कत्थनार्थो'—इति क्षीरस्वामी। 'परमेकुसुधाविहायम्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपात्यते। रिपुवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) तायुः। 'तायृ सन्तानपालनयोः (भ्वा० आ०)'। 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकाद् गुणः। पाल्यते यस्मात् सर्वम्। यद्वा, तसिरुपक्षयार्थात् पूर्ववदुणि बाहुलकात् मकारस्य यकारः। 'उपक्षीणोऽसाविह लोके आयुषा, यत् तदा राज्ञामारिष्यमाणत्वात्, परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात् —इति स्कन्दस्वामी। "अपत्ये तायवो यथा (ऋ० ४, ७, २)"—उत स्मैनं वस्त्रमथिनं तायुम् (ऋ० ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(८) तस्करः। तत्करोतीति विगृह्य 'दिवा[redacted] प्रभा (३, २, २१)'—इत्यादिना टप्रत्ययः। 'करोति[redacted] कम्'—इति नैरुक्ताः। तच्छब्देन प्रकरणसामान्य[redacted]

... पापकर्मनिर्देशमभिप्रेतमित्याह—'यत् पापकमिति नैरुक्ताः'—इति। वैयाकरणास्तु शब्दपरत्वात् सामान्येऽप्याहुः 'तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (६, १, १५७ गा० सू०)'—इति। तनोतेर्वा स्यात् सन्तानकर्मेति सम्मतम्। तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—'दिवा पथि मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन'—इति स्कन्दस्वामी। तनोतेः क्विपि नलोपे तुकि चत्वम्। यद्वा, 'त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ० १, १३१)' —इति अदिप्रत्यये तत्। कर्मशब्दस्य मकारलोपः। पृषोदरादित्वात् रूपम्। "तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)"—"तस्कराणां पतये नमः (य० वा० सं० १६, २१)"—इति निगमौ ॥

(८) वनर्गुः। वनशब्दोपपदात् गमेः 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'—इति डुप्रत्ययो रुडागमश्च निपात्यते। तस्करो हि मोषणार्थं सदा वनं गच्छति। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) ह्वरश्चित्। 'ह्वृर्छा कौटिल्ये (भू० प०)'। क्विप्। राल्लोपः (६, ४, २१)'—इति वकारलोपः। 'चिती संज्ञाने (भू० प०)'। क्विप्। ह्वरः कौटिल्यानि चेतयते। यद्वा, ह्वरतः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)—इति विचि गुणः, पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः। ह्वरः अर्थानामाहर्तॄन्, चेतयतेः चिनोतेर्वा क्विप्। ह्वरः ह्रतानर्थान् सञ्चिनोति। ह्वृपिशब्दात् अत्र कर्मणि विच्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक्। "अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः (ऋ० ६, ४, २४, ५)"—इति निगमः ॥

(११) मुषीवान्। 'मुष स्तेये (क्र्या० प०)'। अच्। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्। मुषी मोषणमस्य। 'छन्दसीवनिपौ (५, २, १२२ वा० २)'—इति

वनिप्। "मुषीवाणं हुरश्चितम् (ऋ० सं० १, ३, २४, ३)—इति निगमः। अत्र 'परोक्षहर्त्ता चौरो मुषीवान्, प्रत्यक्षहर्त्ता हुरश्चित्'—इति माधवः॥

(१२) मलिम्लुचः। मलमस्यास्ति। 'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः (५, २, ११४)'—इति मलिनो निपात्यते। म्लुच स्तेयकरणे (भू० प०)'। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३, १, १३५)'। मलिनश्चासौ म्लुचश्च मलिम्लुचः। पृषोदरादित्वेन नलोपः। निगमोऽन्वेषणीयः।

(१३) अघशंसः। आङ्पूर्वात् हन्तेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। पृषोदरादित्वात् आङो ह्रस्वत्वं हकारस्य घत्वञ्च। शंसेः पचाद्यच्। आहन्ता, बधस्वभावः, आशंसमानश्च। "अघशंसस्य कस्यचित् (ऋ० सं० १, ३, २४, ४)"—इति निगमः॥

(१४) वृकः। व्याख्यातमृत्विङ्नामसु (२८७पृ०)। वारको मार्गस्य। "यो नः पूषन्नघो वृकः (ऋ० सं० १, ३, २४, २)"—इति निगमः॥

इति चतुर्दश स्तेननामानि॥ २४॥

निण्यम् (१)। सस्वः (२)। सनुतः (३)। ह्विरुक् (४)। प्रतीच्यम् (५)। अपीच्यम् (६)। इति षट्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि॥ २५॥

(१) निण्यम्। निर्शब्दपूर्वात् नयतेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययष्टिलोपो रेफलोपश्च निपात्यते। निर्णीतं बहिर्नीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा। "वृतस्य निण्यं विचेरुस्रापः (ऋ० सं० १, २, १७, ५)"—"निण्यः सन्नु ह्वो मनसा चरामि (ऋ० सं० २, ४, २१, २)"—इति निगमौ।

(२) सस्वः । सम्पूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचि रपरगुणः । ऽन्तलोपः । सम्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा । "सुस्वर्ह यम-गोतमो वः (ऋ० सं० १, ६, १४, ४)"—"यत् सुस्वर्ती शौब्बरे यदाविः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)"—इति निगमौ ।

(३) सनुतः । (४) ह्विरुक् । स्वरादिः । "स नुतर्हरि तं ततः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ३)"—"य इं ददर्श ह्विरुगिन्नु तस्मात् (ऋ० सं० २, ३, २०, २)"—इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम् । (६) अपीच्यम् । अपीच्यमपगतमपचितम् (निरु० ४, २५)'—इत्यादिभाष्ये 'प्रत्यपचितं स्थितम्' इति स्कन्दस्वामी । प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनोतेः अघ्न्यादित्वात् यप्रत्ययष्टिलोपादि च निपात्यते । प्रतीच्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ "नाम त्वष्टुरपीच्यम् (ऋ० सं० १, ६, ७, ४)"—"(य उस्राणामपीच्या ३ (ऋ० सं० ६, ३, २६, ५)"—इति निगमौ ॥ 'य उस्राणामपीच्या'—इत्यत्र 'अपिपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५९) क्विन्प्रत्ययः, ततो 'भवे छन्दसि च (४, ४, ११०)'—इति यत्, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपः, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'अपीच्योऽप्रकाशः'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके (१)। पराके (२)। पराचैः (३)। आरे(४)। परावतः (५)। इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

(१) आके । (२) पराके । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एतेः 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)'—इति आकप्रत्ययो धातुलो

पत्र निपात्यते। यद्वा, आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरतेः 'अन्येष्वपि (३, २. १०१)'—इति डः। आकीर्णं पराकीर्णं च तद् विक्षिप्तमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः॥ "व्यर्न्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)"—इति निगमः॥

(३) पराचैः। 'नोचैरिति वदन्नयं पराकैः'—इति भट्टभास्करमिश्रः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) आरे। अव्ययम्। "न हि त्वदारे निमिषश्च नेशे (ऋ० सं० २, ७, १०, १)"—इति निगमः॥

(५) परावतः। ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५, १, ११८)'—इति वतिः। पृषोदरादित्वात् प्रशब्दस्य पराभावः। प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं परागतमिव वा तत् भवति। "परावतं परमां गन्तवा उ (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)"—"ससारसीं परावतः (ऋ० सं ३, ६, २१, १)"—इति निगमौ॥

इति पञ्च दूरनामानि॥ २६॥

प्रत्नम् (१)। प्रदिवः (२)। प्रवयाः (३)। सनेमि (४)। पूर्व्यम् (५)। अह्नाय(६)। इति षट् पुराणनामानि॥ २७॥

(१) प्रत्नम्। 'नश्च पुराणे प्रात् (५, ४, २५ वा० २)'—इति नप्रत्ययः। "तम् प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)"—इति निगमः॥

(२) प्रदिवः। "यदीमनु प्रदिवः (ऋ० सं० २, २, ८, ३)"—इत्यत्र पुंलिङ्गद्विवचनान्तेन, "यचं राजाना प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, २३, ५)"—इत्यत्र, षष्ठ्येकवचनान्तेन,

"इन्द्राय सोमाः प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, १८, २)"—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिव इत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः। इन्द्रार्थत्वेनानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयत्। तेन प्रगतानि दिनान्यस्य पृषोदरादित्वान्नकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः। निगमेषु वचनव्यत्ययस्त्वाश्रयणीय एव ॥

(३) प्रवयाः। प्रगतं वयो यस्य। वयः कालमात्रमत्र। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) सनेमि। अव्ययम्। "सनेम्युष्मद्युयवन्नमीवाः (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)"—"सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः (ऋ० सं० १, ५, २, ४)"—"सनेम्यस्मद् मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)"—इति निगमाः ॥

(५) पूर्व्यम्। 'पूरी पूरणे (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। वयःप्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्व्यम् 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। यद्वा, 'पूर्वैः कृतमिनयौ च (४, ४, १३३)'—इति यः। "पूर्व्यं होतरस्य नः (ऋ० सं० १, २, २०, ५)"—"यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिः (ऋ० सं० ३, २, ११, ३)"—इति निगमौ ॥

(६) अह्नाय। अव्ययम्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम् (१)। नूत्नम् (२)। नूतनम् (३)। नव्यम्(४)। इदा(५)। इदानीम्(६)। इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

(१) नवम्। यद्वा, 'णु स्तुतौ (अदा० प०)'। 'ऋदोरप्

(३, ३, ५७)'। नूयते स्तूयते, अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वात् इति। "नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम" (ऋ० सं० ३, १, १४, ३)"—इति निगमः॥

(२) नूनम्। नौतेरेव। 'रास्नासास्ना (उ० ३, १३)'—इत्यादिना नप्रत्ययो दीर्घश्च निपात्यते। "नूयते नूनं । इदिन्द्र ते वयमुतो (ऋ० सं० ६. २, २, २)"—इति निगमः॥

(३) नूतनम्। नवस्य नू—आदेशः 'नवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः वक्तव्याः (५. ४, २५ वा० १)'—इति तनप्प्रत्ययः। "स देवाँ एह वक्षति नूतनैरुत (ऋ० सं० १, १, १, २)"—इति निगमः॥

(४) नव्यम्। नवमेव नव्यम्। 'शाखादिभ्यो यत् (५, ३, १०३)'—इति स्वार्थे यत्। यद्वा, नौतेः 'अचो यत् (३, १, ९७)'—'वान्तो यि प्रत्यये (६, १, ७९)'। "इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् (ऋ० सं० १, ७, २८, २)"—इति निगमः॥

(५) इदा। 'तयोर्दाहिलौ च छन्दसि (५, ३, २०)'—इति इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् दाप्रत्ययः। "इदा हि व उपस्तुतिम् (ऋ० सं० ६, २, ३३, १)"—इति निगमः॥

(६) इदानीम्। 'दानीं च (५, ३, १८)'—इति तस्मादेव दानींप्रत्ययः। "इदानीमह्न उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३, ८, ५, १)"—इति निगमः॥

इति षडेव नवनामानि॥ २८॥

प्रपित्वे (१)। अभीके (२)। दभ्रम् (३)। अर्भकम्(४)। तिरः(५)। सतः(६)। त्वः(७)। नेमः(८)। ऋक्षाः(९)। स्तृभिः(१०)। वम्रीभिः (११)। उपजिह्विका (१२)। ऊर्दरम् (१३)। कृदरम् (१४)। रम्भः (१५)। पिनाकम्(१६)।

मेना(१७) । ग्नाः(१८) । शेपः (१९) । वैतसः (२०) । अया(२१) । एना(२२) । सिषक्तु(२३) । सचते(२४) । भ्यसते (२५) । रेजते(२६) । इति षड्विंशतिर्द्विश उत्तराणि नामानि ॥२९॥

प्रपित्वे इत्यादीनि भाष्यकारेणैव निरुक्तानि (निरु० ३, २०, २१) ॥ २९ ॥

स्वध्ये (१) । पुरन्धी (२) । धिषणे (३) । रोदसी(४) । क्षोणी(५) । अम्भसी(६) । नभसी (७) । रजसी(८) । सदसी(९) । सद्मनी(१०) । घृतवती (११) । बहुले (१२) । गभीरे (१३) । गम्भीरे (१४) । ओण्यौ (१५) । चम्वौ (१६) । पार्श्वौ(१७) । मही (१८) । उर्वी(१९) । पृथ्वी (२०) । अदिती (२१) । अह्नी (२२) । दूरेअन्ते (२३) । अपारे (२४) । अपारे इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नामधेयानि ॥ ३० ॥

उर्व्यृहन्महद्दूगयदूरज्यतिशिम्बातानिर्णिगसेमाकेतुर्वट्चिक्यद्धिक्वमिदमिवार्चतिविप्रोरेभोयच्चोभरताईमहेदातिपरिखवखपितिकूपस्तृपुर्निण्यमाकेप्रतत्नवस्प्रपित्वे स्वधे त्रिंशत् ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(१) स्वधे। व्याख्यातमन्ननामसु (१०७ पृ०। १७५ पृ०)। स्वेनात्मना भूतग्रामं धारयतः, स्वं धनं धीयते अनयोरिति वा। द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम्। तथाच "आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम (ऋ० सं० ३, ३, २८, २)"—इत्यत्र, स्कन्दस्वामी—'मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि 'स्वधे पुरन्धी'—इत्यादीनि स्तोतृभ्यः'—इति॥

(२) पुरन्धी। पुराणि धीयन्तेऽनयोः। 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ४, ८३)'—इति किप्रत्ययः। पृषोदरादित्वान्मकार उपजनः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) धिषणे। व्याख्यातं वाङ्नामसु (७५ पृ०)। स्वं रक्षितुं प्रगल्भे समर्थे, धारयित्र्यौ वा देवमनुष्यादीन्, शब्दाते स्तूयते वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) रोदसी। 'इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्, द्यावापृथिव्योर्वर्त्तमानं चास्ति नपुंसकद्विवचनान्तम्, अस्ति चाव्ययम्। तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि साधारणोऽयं पाठः'—इत्याहुः। 'प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् "रोदसी रोदसी च ते"—इत्यत्र आद्य ईवन्तो दिवि भुवि च वर्त्तते, अन्त्यः सान्तः'—इति चीरस्वामी। तत्र रुधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य दकारः, स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्, 'वा छन्दसि (६, १, १०६)'—इति पूर्वसवर्णः। आभ्यां हि विविधं रुद्धानि सर्वभूतानि। "नमो दिवे बृहते रोदसीभ्याम् (ऋ० सं० २, १, २६, ६)"—"होतारं सत्ययजं रोदस्योः (ऋ० सं० ३, ४, २०, १)"—"इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे (ऋ० सं० ३, २, १, ५)"—इति निगमाः। "विषितस्तुका रोदसी नृमणाः (ऋ० सं० २,४,४,५)"—इत्यादौ अन्तोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्रपत्नीवचनः'—इति माधवः।

(५) क्षोणी। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (७ पृ०)। "अयः क्षोणी सचते माहिना वाम् (ऋ० सं० २, ४, २३, ५)"—इति निगमः॥

(६) अम्भसी। व्याख्यातमुदकनामसु (८२ पृ०)। बाहुलकादत्रापि नुम्। यद्वा, अम्भ उदकमनयोरस्ति, मत्वर्थीयस्य लुक्। एकत्रावशिष्टमपरत्रावशिष्यमाणमादित्यमण्डलस्थम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) नभसी। 'णह बन्धने (दि० उ०)'। 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)'—इति असुन्। साहचर्य्यात् उभे अपि नभःशब्देनोच्यते। सम्बध्यते पुण्यवद्भिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) रजसी। 'रञ्ज रागे (भू० उ०)'। 'भूरञ्जिभ्यां कित् (उ० ४, २११)'—इत्यसुन्। 'रजकरजनरजःसुपसंख्यानम्'—इति वा नलोपः रजके स्वगुणे भूतानां 'रजोरजतेर्गतिकर्मणः'—इति माधवः। गम्यते पुण्यवद्भिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९) सदसी। सदेरसुन्। सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) सद्मनी। सदेरेव मनिन्। "पुराण्योः सद्मनोः केतुरन्तः (ऋ० सं ३, ३, २८, २)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(११) घृतवती। उदकवत्यौ। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) बहुले। 'बंहिष्ठः'—इति महन्नामसु व्याख्यातम् (२५१ पृ०) बहुभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ। "उ॒र्वी पृ॒थ्वी ब॒हु॒ले दूरे॒अ॑न्ते (ऋ० सं० २, ५, ३, २)'—इति निगमः॥

(१३) गभीरे। (१४) गम्भीरे। व्याख्याते वाङ्नामसु (६५ पृ०)। गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः। निगमावन्वेषणीयौ॥

(१५) ओण्यौ। 'ओणृ अपनयने (भू० प०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्। अपनयतः स्वाश्रितानां क्लेशान्। यद्वा, अवतेर्लुटि, छान्दसत्वात् सम्प्रसारणो गुणश्च, टित्त्वात् ङीप्। "अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः (य० वा० सं० ४, २५)"—इति निगमः॥

(१६) चम्वौ। 'चमु अदने (भू० प०)'। 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः (उ० १, ७८)'—इति ऊप्रत्ययः। चमन्त्यनयोः। "उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तः (ऋ० सं० २, ३, २०, ३)"—इति निगमः।

(१७) पार्श्वौ। 'स्पृश संस्पर्शने (तु० प०)'। 'स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च (उ० ५, २७)'—इति श्वणप्रत्ययो धातोः पृभावश्च। णित्त्वाद् वृद्धिः। व्यत्ययेन पुंलिङ्गता। "पार्श्वे"—इति पाठान्तरम्। संस्पृशतो व्याप्नुतः सर्वान् पदार्थान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१८) मही। एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि (८ पृ०)। महत्यौ पूजनीये वा। "वेपेते भियसा मही (ऋ० सं० १, ५, ३१, १)"—इति निगमः॥

(१९) उर्वी। विस्तीर्णे, आच्छादयित्र्यौ वा स्वर्गाधःस्थितलोकस्य। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) पृथ्वी। प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२१) अदिती। देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेऽप्यदीने इत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) अही। गोनामसु व्याख्यातम् (१८२ पृ०)। गम्यते प्राणिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२३) दूरेअन्ते। दुःशब्दोपपदात् एतेः 'दुरीणो लोपश्च (उ० २, १८)'—इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च। 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफलोपः, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६, ३, १११)। 'अन्तो अततः (निरु० ४, २५)'—इति भाष्यम्। तत्र बाहुलकात्तन् मकारस्यान्तादेशः। 'दुःखेन गम्यते दूरमतोऽस्यादेर्मध्याच्च सततगतो भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति'—इति स्कन्दस्वामी। दूरे अन्तमवसानगतिर्ययोः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक्। "समान्या वियुते दूरेअन्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)"—इति निगमः॥

(२४) अपारे। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिरदन्तः। घञ्। समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पारः। 'अपारे दूरपारे (निरु० ६, १)'—इति भाष्ये। 'अविद्यमानं पारमन्त ययोः ते अपारे। दूरत्वेन पराभवं दर्शयति पुराणदृष्ट्या वा लोकपथ्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमिति सिद्धम्॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने तृतीयाध्यायः॥ ३॥

इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम्॥

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

—०•—

स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणद्वयस्य (२५पृ०, २७०पृ०, ३०२ पृ०), निगमदैवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं तदत्र क्रमेण लिख्यते। तत्र, निगमव्याख्यानादि यदत्राननुसंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्॥

(१) स्वः। सुपूर्वादर्त्तेरीरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विचि दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्त्तर्य्यपि भवति। ईरयतेरिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः। 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१, १, ३०)' सुपो लुक् (२, ४, ७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८, ३, १५)। शोभनमरणं गमनं सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रश्मिभिः रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्त इति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च। सु सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशरूपैर्वा पुण्यवद्भिरर्य्यते, सुष्ठु वा पुण्यकृत ईरयति स्वृतो रसैः स्वृतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दीप्तम्। "भूर्भुवः स्वः (य० वा० सं० ३, ३७)—इति दिव उदाहरणम्। "एभिर्नो अर्कैर्भवानो अर्वाङ् स्वऽर्ण ज्योतिः (ऋ० सं० ३, ५, १०, ३)'—इत्यादित्यस्य॥

(२) पृश्निः। प्रपूर्वादश्नोतेः स्पृशतेर्वा 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि (उ० ४, ५२)'—इति निप्रत्ययः, प्राशेः स्पृशेश्च पृशभावो निपात्यते। प्राश्नुत एनं शुक्लो वर्णः संस्पृष्टा रसान्। कृतव्याख्यानमन्यत् पूर्वेण। संस्पृष्टा भासं ज्योतिषामस्पृष्टो भासेति वा पृश्निरादित्यः। द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि (ऋ० सं०

१, ४, ७, २, मा० भा०)'—इति श्रुतेः। "पृश्न्यः पुत्रा उप-मासो रभिष्ठाः (ऋ० सं० ४, ३, २३, ५)"—इति निगमो दिवः। "अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)" —इत्यादित्यस्य॥

(३) नाकः। नयतेः 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)'—इत्या-कप्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते। नेता रसानाम्, नेता भासा-मात्मीयानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः। द्यौस्तु, कमिति सुखनाम, न कम् अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः। 'नभ्राण्नपान्नवेदा (६, ३, ७५)'—इत्यादिना नञः प्रकृति-भावः। "न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २, १४)"—इति ब्राह्मणम्। अत्यन्तसुखमित्यर्थः। "नाकस्य पृष्ठे अधितिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २, १, १०, ५)"—इति दिवः। "तन्नो अधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८, ७, १८, २))" —इति निगम आदित्यस्य॥

(४) गौः। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (४ पृ०)। गमिर-वान्तर्णीतश्यर्थः। गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः, गच्छति वान्तरिक्षे इति गौरादित्यः। यत् पृथिव्या उपरि दूरं गता, यद्वास्यां ज्योतींषि गच्छन्तीति गौः द्यौः। "गवा-मसि गोपतिरेक इन्द्र (ऋ० सं० ५, ६, २३, ६)"—इति दिवः। "उतादः परुषे गवि (ऋ० सं० ४, ८, २२, ३)"— इत्यादित्यस्य॥

(५) विष्टप्। 'ष्टभि प्रतिबन्धे (क्रा० सौ० प०)'। विपू-र्वात् क्विपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन। विष्टम्भिराविशते-ऽर्थे वर्त्तते। यद्वा, विशेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। पृथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्ट इत्यर्थः। एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टो व्याप्तः आदित्यः। द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुञ्ज-

क्वचिच्च। "उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपम् (ऋ० सं० ६, ४, ६, १)"—इत्याद्युदाहरणम् ॥

(६) नभः। नयतेरसुनि गुणे 'नयः' इति स्थिते बाहुलकात् यकारस्य भकारः। नाकशब्देन समानोऽर्थः। अथवा भासनशब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्य्ययः, सान्तत्वञ्च। सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनुक्तौ पृषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम्। यद्वा, न भाति 'नभः'। असुनि भातेष्टिलोपश्च। एतेन द्यौर्व्याख्याता। "ज्योतिष्मति प्रतिमुञ्चते नभः"—"स्वर्जज्ञानो नभसा (ऋ० सं० ७, ३, १४, ५)"—इत्युदाहरणम् ॥

इति षट् साधारणानि दिवश्चादित्यस्य ॥ १, ४ ॥

इदमाद्युपमानामानि। भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निरु० ३, १३—१८)। निपातप्रायत्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्श्यते।—

(१) इदमिव। (२) इदं यथा। अत्र इदंशब्द उपमानशब्दसन्निधानाय प्रयुक्तः। इवादयश्च निपाताः, पराश्रयस्योपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः। "इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठ (ऋ० सं० ८, ८, ३१, २)"—"यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)" ॥

(३) अग्निर्न ये। अत्र नशब्द उपमानार्थे। "अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः (ऋ० सं० ८, ३, १२, २)" ॥

(४) "चतुरश्चिद्ददमानात्" (ऋ० सं० १, २, २३, ४)। अत्र चिच्छब्दः ॥

(५) "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"। उपमाप्रतिपादनेनादिलोपाल्लुप्तोपमः ॥

(६) "वृत्रस्य नु ते पुरुहूत वयाः (ऋ० सं० ४, ६, १७, ३)"। अत्र नुशब्दः॥

(७) जार आ भगम्। "उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"। अत्र आकारः॥

(८) "मेषो भूतो ३ भि यन्नयः (ऋ० सं० ५,७,२४, ५)"। अत्र भूतशब्देनोपमोच्यते॥

(९) तद्रूपः। (१०) तद्वर्णः। रूपशब्देन वर्णशब्देन चोत्तरपदेन समासादुपमा प्रतीयते॥

(११) तद्वत्। पूर्ववत्तच्छब्दस्यार्थः। "प्रियमेधवदत्रिवत् (ऋ० सं० १, ३, ३१, ३)"। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः (५, १, ११५)"॥

(१२) तथा। "तम्प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)"। 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि (५, ३, १११)'—इति इवार्थेऽयं थाल् विहितः॥

इति द्वादशोपमानामानि॥ ३, १३॥

"तथा"—इत्यस्यानन्तरं "सिंहः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तन्न पठनीयम्, अथ लुप्तोपमानि (निरु० ३, १८)'—इत्यादिभाष्यस्य तु "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)"—इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य प्रपञ्चत्वात्॥

(१) प्रपित्वे। (२) अभीके। इत्यासन्नस्य। प्रपूर्वादाप्नोतेर्निष्ठायां प्राप्तशब्दस्य प्रपित्वभावः। यद्वा, 'इत्वनादयोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'—इतीत्वन्प्रत्यये बाहुलकादाप्नोतेराकारलोपः। पित्वशब्द आसन्नार्थः। प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपित्वे इति। अभिपूर्वादञ्चतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकन्प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते। अभ्यक्ते आसन्ने इत्यर्थः। सोपसर्गौ सप्तम्यन्तौ यथादृष्टाविति पठितौ॥

"प्राग्नित्वे नः प्रपित्वे तूय मागहि (ऋ० सं० ५,७, ३०, ३)"—"अभीके चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"—इत्यपि निगमौ॥

(३) दभ्रम्। (४) अर्भकम्। इत्यल्पस्य। दभ्रमिति दम्नोतेर्बधकर्मण: 'स्फायितञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः। सुदभ्रं सुच्छेदम् अल्पत्वात्॥ हरतेः 'अर्भकश्च पृथुकपाका वयसि'—इति कप्रत्यये, हकारस्य भकारे गुणे रपरत्वे अकारे चोपजने च अर्भकमिति निपात्यते। अवहृतमूनपरिमाण इत्यर्थः॥ "मा मे दभ्राणि मन्यथाः (ऋ० सं० २, १, ११, ७)"—"नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः (ऋ० सं० १, २, २४, ३)॥

(५) तिरः। (६) सतः। इति प्राप्तस्य। अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः। तरतेरसुनि बाहुलकात् अकारस्येकारः। तीर्णं प्राप्तमागतम्॥ सर्त्तेरसुनि रेफस्य वकारः। सतः संसृतम्॥ अप्राप्तस्येति पाठे पराजितं तरणं सरणं च द्रष्टव्यम्॥ "तिरश्चिदर्यया परि (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—"पात्रेव भिन्दन्त्सत एति रक्षसः (ऋ० सं ५, ७, ८, १)॥

(७) त्वः। (८) नेमः। इत्यर्द्धस्य। अर्द्धशब्दोऽत्र सम्प्रविभागवचनः, अर्द्धं हरते इति नपुंसकनिर्देशात्। त्वः अपगतः अपेत्य समुदायात् गतः पृथग्भूतः। तनोतेरुपधायाः पूर्व उकारः, यणादेशः, नकारस्य विसर्जनीयः इति स्कन्दस्वामी। तनोतेः 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्व (उ० १, १५१)' इति वन्प्रत्ययटिलोपौ निपात्येते॥

नेमशब्दोऽन्ननामसु व्याख्यातः (१७५ पृ०)। सर्वादिरयम्। समुदायादवनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः॥ "पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति (ऋ० सं० २, २, १६, २)" "प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तः (ऋ० सं० ८, १, ६, ५)"।

(९) ऋचाः। (१०) स्तृभिः। इति नक्षत्राणाम्। 'ऋष गतौ (तु० प०)'। ऋषेः 'इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)'—इति किदिन्प्रत्ययः। ऋषिरत्र उदर्थविशिष्टः। उद्गतानि ऊर्द्ध्वमीरितानीव प्रकाशन्ते॥ 'स्तृञ् आच्छादने (क्रया० उ०)'। कर्मण्यौणादिकः क्विप्, बाहुलकात्तुग् न भवति। तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानि च प्रकाशन्ते हि। तस्य पाठो यथादृष्टम्॥ "अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा (ऋ० सं० १, २, १४, ५)"—"पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)"॥

(११) वम्रीभिः। (१२) उपजिह्विका। इति सीमिकानाम्। वम्रशब्दो कृस्वनामसु व्याख्यातः (२४५ पृ०)। 'जातेरस्त्रीविषयात् (४, १, ६३)' इति ङीष्। जातिशब्दश्चायं स्त्रीपुंसयोर्दृष्टो लोके स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति स पठितः॥ वमन्ति हि ते मृदमुपजिह्विकाः। 'शेवयह्वजिह्वा (उ० १, १५२)'—इति जिघ्रतेर्जिघत्तेर्वा वप्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, 'संज्ञायां कन् (५, ३, ८७)' 'प्रत्ययस्थात् (७, ३, ४४)'—इतीत्वम्। उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरचणाद्वोदकस्य उपजिह्विका॥ "यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)" वम्रशब्दस्यायमेव निगमः॥ "वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् (ऋ० सं० ३, ६, २, ४)"—इति स्त्रीलिङ्गस्य॥

(१३) ऊर्दरम्। (१४) कृदरम्। इत्यावपनस्य। ऊर्दरं—उत्पूर्वात् 'दॄ विदारणे (क्रया० प०)'—इत्यस्मात् 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्माद्वा 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)' घञि च उदरमुदीरं वा सदूर्दरम्। ऊर्द्ध्वं तद्दीर्णश्च मध्यतः, ऊर्द्ध्वमीर्णं गतं वा दीर्णमिति स्वादित्वान्निष्ठानत्वम् (८, २, ४४)॥ कृदरम्, गृहनामसु व्याख्यातम् (२५२ पृ०)। कृतदरम्।

"तमूदरं न पृणता यवेन (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)"—
"समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनाम् (य० वा० सं० २८, १)" ॥

(१५) रम्भः। (१६) पिनाकम्। इति दण्डस्य। 'रभ राभस्ये (भू० आ०)' अत्रालभने वर्त्तते। कर्मणि घञ्। 'रभेरशब्लिटोः (७, १, ६३)'—इति नुम्। आरभन्ते आश्रयन्ते ह्यवष्टम्भाय दण्डः। "आ त्वा रम्भन्त जिव्रयः (ऋ० सं० ६, ३, ४५, ५)" ॥ पिनाकं—'पिष सञ्चूर्णने (रु० प०)'। 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)'—इति आकप्रत्ययः, षकारस्य नकारो गुणाभावश्च निपात्यते। प्रतिपिनष्टि छिनत्त्यनेन शत्रून्, दण्डाकारं धनुरुच्यते, तच्च रूढितो महादेवीयमेव सामान्येन। अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः (य० वा० सं० ३, ६१)" ॥

(१७) मेना। (१८) ग्नाः। इति स्त्रीणाम्। उभावपि शब्दौ व्याख्यातौ वाङ्नामसु ६७पृ०। ७४पृ०)। नामयन्ति हि ताः पतिश्वशुरमातुलादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति स्मरणात्। गच्छन्त्येना अपत्यार्थिनः। "अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ (ऋ० स० ४, १, २८, २)"—"ग्नास्त्वाकृन्तं तपसोऽतन्वत (ता० ब्रा०)" ॥

(१९) शेपः। (२०) वैतसः। इति सुप्रजननस्य। शेपः—सपतेरसुनि बाहुलकात् सशब्दस्य शभावः। स्पृशत्यनेन स्त्रीन्द्रियम्। तद्धेतुतश्च विशिष्टानन्दलक्षणं स्त्रीसुखं स्पर्शशब्देनोच्यते। त्वगिन्द्रियस्पर्शमात्रकं शेपमित्युदाहरणेऽकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे घञन्त इति केचित्, सकारलोपो वा तत्र द्रष्टव्यः। यद्यपि 'हृङ्शीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (उ० ४, १९६)'—इति शीङः असुनागमेन कथञ्चिच्छेपः सिध्यति तथापि तत्रार्थानौचित्यात् "मुष्कयोरदधात् सपः"

—"मुष्कयोर्निहिता भपः"—"मा नो भवेव निःषपि"—इत्यादौ सपशब्देन मेहनस्याभिधानादर्थौचित्याच्च सशब्दस्य शेभावेन कथञ्चिन्निर्वोढुं युक्तमिति सपतेरित्युक्तम्। तथा-चोक्तम्—'अर्थो नित्यः परीक्षेत न संस्कारमाद्रियेत'—इति। विपूर्वात् 'तसु उपक्षये (दि॰ प॰)'—इत्यस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) वितसः। वितस एव वैतसः। प्रज्ञादित्वा-दण्। विशेषेण तस्यति क्षीणो भवति प्राक् सम्भोगकालात्। यद्वा, विमध्यकमितिवत् विशब्दः प्रतिषेधार्थीयः। न तस्यति अक्षीणम् सेकसामर्थ्यस्यानुपक्षीणत्वात्। "यस्यामुशन्तः प्रह-राम शेपम् (ऋ॰ सं॰ ८, ३, २७, २)"—"त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेन ऋ॰ सं॰ ८, ५, १, ५)"॥

(२१) अया। (२२) एना। इत्युपदेशस्य। प्रत्यक्षाभि-धानमिहोपदेशोऽभिमतः। सामान्येन चैते त्रिष्वपि लिङ्गेषु। अनयेति ढदस्य नशब्दलोपेन अया। "अया ते अग्ने समिधा विधेम (ऋ॰ सं॰ ३, ४, २५, ५)"—इति स्त्रिया समिधा सामानाधिकरण्यात्॥ एना 'द्वितीयाटौस्स्वेनः (२, ४, ३४)" —इति इदमेतदोरन्वादेशविषये एनादेशः, तृतीयैकवचन-स्याकारः। "एना वो अग्निं नमसा (ऋ॰ सं॰ ५, २, २१, १)"—इति नपुंसकस्य मनसा सामानाधिकरण्यात्। एना पत्या तन्वं१ संसृजस्व (ऋ॰ सं॰ ८, ३, २५, २)"—इति पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात्॥

(२३) सिषक्तु। (२४) सचते। इति। सिषक्तीति कर्त्तु-रभिधानम्। तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादत आह सेवमान-स्येति। वैयाकरणसिद्धान्तप्रसिद्धार्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु धात्वर्थप्रतिपादनपरतयैवाख्यातपदोपादानमर्थाभिगमत्वच्च। अतश्चैतदुक्तं भवति। सिषक्तु सचत इति सेवार्थौ धातू इति।

तथाहि। "भावप्रधानमाख्यातम्"—इति हि स्वसिद्धान्तः सिषक्तु: सचते। 'षच समवाये' भूवादिः स्वरितेत्, अत्र सेवार्थः। सिषक्तिति लोटि तिपि शप्। तस्य 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७६)'—इति श्लुः। 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च। 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इत्यभ्यासस्येत्वम्। "स नः सिषक्तु यस्तुर (ऋ० सं० १, १, ३४, २)"—सचस्वा नः स्वस्तये (ऋ० सं० १ १, २, ४)"—इति तु यथानिगममुदाहरणम्॥

(२५) भ्यसते। (२६) रेजते। इति। भयवेपनयो र्धातुः भ्यसते इति। रेजते इति नैरुक्तो धातुः। उभावप्यु भयोरर्थयोः। "यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६ ७, १)"—"रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः (ऋ० सं० ५, १, ८ ४)"—इति॥

इति षड्विंशतिर्द्विशनामानि॥ ३, २८॥

(इति नैघण्टुकटीकापरिशिष्टं समाप्तम्)

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

—:○:—

अथ नैगमं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

जहा(१)। निधा(२)। शितास(३)। मेहना (४)। दमूनाः(५)। मूषः(६)। इषिरेण(७)। कुरुतन(८)। जठरे(९)। तितउ (१०)। शिप्रे (११)। मध्या (१२)। मन्दू (१३)। ईर्मान्तासः (१४)। कायमानः(१५)। लोधम्(१६)। शीरम्

(१७)। विद्रधे (१८)। द्रुपदे (१९)। तुग्वनि (२०)। नंसन्ते (२१)। नसन्त (२२)। आहनसः (२३)। अश्नमत् (२४)। इष्मिणः (२५)। वाहः (२६)। परितक्म्या (२७)। सुविते (२८)। दयते (२९)। नूचित् (३०)। नूच (३१)। दावने (३२)। अकूपारस्य (३३)। शिशीते (३४)। सुतुकः (३५)। सुप्रायणाः (३६)। अप्रायुवः (३७)। च्यवनः (३८)। रजः (३९)। हरः (४०)। जुहुरे (४१)। व्यन्तः (४२)। क्राणाः (४३)। वाशी (४४)। विषुणः (४५)। जामिः (४६)। पिता (४७)। शंयोः (४८)। अदितिः (४९)। एरिरे (५०)। जसुरिः (५१)। जरते (५२)। मन्दिने (५३)। गौः (५४)। गातुः (५५)। दंसय (५६)। तूताव (५७)। चयसे (५८)। वियुते (५९)। ऋधक् (६०)। अस्याः (६१)। अस्य (६२)। इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

(१) जघ्ना। हन्तेर्लिडुत्तमैकवचने णलि, द्विवचने, अभ्यासचर्त्वे, कुत्वाभावो नकारलोपश्छान्दसत्वात्। जघानेत्यर्थः। "जघ्ना को अस्मदीषते (ऋ० सं० ६, २, ४९, २)"॥

(२) निधा। निपूर्वाद्धधातेः 'आतश्चोपसर्गे (३, १, १३६)' —इति कः। निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय। निधा

पाशसमूहः। "मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)"॥

(३) शिताम। श्रितशब्दस्य रेफलोपोऽतो दीर्घत्वं मशब्दश्चोपजनः। अङ्गे श्रितत्वाद् दोः शिताम। सितशब्दस्य वा सकारस्य शकारः, अन्यत् पूर्ववत्। योनिः शिताम। योनिर्गुदम्। विषितः। विविधं सितो बद्धो भवति पुरीषोत्सर्गवेलायां विकसति सङ्कोचः। "पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः (य० वा० सं० २१, ४३)"॥

(४) मेहना। मंहतेर्दानकर्मणो ल्युट्, बाहुलकादकारस्यैकारो नकारलोपश्च। सुपां सुलुगित्यादिना मेराकारादेशः। मंहनीयं धनादि। छन्दोगानां 'मइहना'—इत्येवं रूपं पाठः। प्रसङ्गेन च वेदान्तराधीतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम् (निरु० ४, ४)। "यदिन्द्र चित्र मेहना (ऋ० सं० ४, २, १०, १)"॥

(५) दमूनाः। 'दम उपशमे दाने वा'। दान्ते पुरुषे वा, दमे यज्ञगृहे वा मनो यस्य स दमूनाः। दन्तमशब्दस्य नलोपः। दमदान्तशब्दयोर्दभावः, मनःशब्दे मकारात्परस्याकारस्य ऊकारादेशः। दमशब्दो व्याख्यातो गृहनामसु (२५४ पृ०)। ददातेर्ल्युटि दानं, दमेर्निष्ठायां मतुपि दन्तमः। 'दमेरूनसिः (उ० ४, २२८)'—इति वैयाकरणाः। "जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं ३, ८, १८, ५)"॥

(६) मूषः। 'मुष स्तेये (क्र्या० प०)'। 'क्विब्वचिप्रच्छि (३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (भा०)'—इति क्विप् दीर्घश्च। जस्। मूषिकाः। सुगुप्तमपि मुष्णन्ति हरन्ति। "मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः (ऋ० सं० १, ७, २१, ३)"॥

(७) इषिरेण। 'इषु इच्छायाम् (तु० प०)'। 'इषिमदिमुदि उ० १, ५१'—इत्यादिना किरच्प्रत्ययः। यद्वा, ईषयतेर्गतिकर्मणः ईषेर्दर्शनार्थस्य वा बाहुलकात् किरच् इषभावश्च। मनो विशेषणमेतत्। "इषिरेण ते मनसा सुतस्य (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)"॥

(८) कृणुतन। करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तशब्दस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४५)'—इति छान्दसस्तनादेशः। तत्र तशब्द एवार्थवान् नशब्दस्तूपजनोऽनर्थकः। कृणुतनेत्यस्य प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः,—'कर्त्त नहन्तनयातनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति (निरु० ४, ७)'—इति। अत्र बहुवचनमन्येऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम्। 'क्तो यक्' 'आज्जसेरसुक्'—इत्येवमादयः। "रिप्रेण तपसा कृणुतन" —"अध्वर्यवः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मै (ऋ० सं० २, ६, १४, ३)" —"तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)"— "प्रयातन सखीं रच्छा सखायः (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)"— "हत्वाय शत्रून् विभजस्व वेदः (ऋ० सं० ८, ३, १८, २)"— "ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ५, १, २०, ५)"॥

(९) जठरम्। जग्धशब्दोपपदात् धृङो दधातेर्वा 'कृदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इति अरन्प्रत्ययो जग्धशब्दस्य जभावो धकारस्य ठकारश्च निपात्यते। जग्धं भक्षितमन्नमस्मिन् भ्रियते तिष्ठति, धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः। "आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिम् (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)"।

(१०) तितउ। तनोतेस्तुदेश्च निष्ठायां मतुपि उपधाया इत्वं दकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं तलोपश्च। तिलमात्रं तुन्नं वा। तिलशब्दात् तिः, तुन्नशब्दात् उकारतकारौ। मत्वर्थे बहुव्रीहिः। ततेन मध्येन, तुन्नैश्छिद्रैः, तिलमात्रैश्च

तैस्तडन्। तनोतेः क्तान्तादडितिर्वैयाकरणाः। ततं तितउ। "सक्तुमिव तितउना पुनन्तः (ऋ० सं० ८, २, २३, २)"॥

(११) शिप्रे। 'सृप्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपि (उ० २, १२)'—इति रक्, बाहुलकात् सृपशब्दस्य शिभावः। अत्रं गन्धनं प्रति सृप्ते भवतः। "विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने (ऋ० सं० १, ७, १३, ४)"॥

(१२) मध्या। मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना आकारः। मध्ये इत्यर्थः। "मध्या कर्त्तोर्विततं संजभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"॥

(१३) मन्दू। मन्देस्तृप्त्यर्थात् 'भृमृशीङ्तृचरि (उ० १, ७)'—इत्यादिना बाहुलकादुप्रत्ययः। मदेर्वा उप्रत्ययो नुम् च। प्रथमाद्विवचनम्। तृतीयैकवचनस्य वा 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना पूर्वसवर्णः। मदिष्णू मदिष्णुना वा। "मन्दू समानवर्चसा (ऋ० सं० १, १, १२, २)"॥

(१४) ईर्मान्तासः। 'ईर प्रेरणे (चु० प०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षि (उ० १, १३७)'—इति मन्प्रत्ययः। अन्तशब्दो व्याख्यातः (२१८ पृ०)। आदित्याश्वा उच्यन्ते। ते च सप्त। तेषां ये अन्तान् ईर्त्ते, ईरिताः प्रेरिता विरला इत्यर्थः। अथवा अश्वस्य अन्ता जघन सर्वेषामीर्मः पृथुरित्यर्थः। "ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"॥

(१५) कायमानः। 'चायृ पूजानिशामनयोः' भ्वादिः स्वरितेत्। चायमानः। चकारस्य ककारः। यद्वा, कमेर्णिङ्, ततो लटः शानच्। कामयमान इत्यस्य मकारलोपः। "कायमानो वना त्वम् (ऋ० सं० ३, १, ५, २)"॥

(१६) लोधम। 'लुभ गार्ध्ये' क्तः। लुब्धशब्दस्य बलोप

उकारस्यौत्वञ्च। दुःखमित्यर्थः। "लोधं नयन्ति पशुमन्यमानाः (ऋ० मं० ३, ४, २३, ३)"॥

(१७) शीरम्। शिङः 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक्। अश्नोतेर्वा पूर्ववद्रक् धातोः शीभावश्च। अयमग्निरुच्यते। अनुशायिनमाशिनं वा। अनुगम्यन्ते भूतानि जङ्गमानि जाठरात्मना, स्थावराणि च सूक्ष्मेण अनभिव्यक्तशक्त्यात्मना यः शेते व्यवतिष्ठते, अश्नोति वा। एवंशीलः। "शीरं पावकशोचिषम् (ऋ० सं ३, १, ६, ३,)"॥

(१८) विद्रधे। विपूर्वात् 'दृभी भये' इत्यस्मात् अनेकार्थत्वेन हिंसार्थात् क्तः। विदृब्धा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो बकारलोपश्च। बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। विविधं हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः। "कनीनकेव विद्रधे (ऋ० सं० ३, ६, ३०, ७)"॥

(१९) द्रुपदे। द्रुशब्दो द्रुमपर्य्यायः। द्रुममयेषु पदेषु पादुकाख्येषु इत्यर्थः। वचनव्यत्ययः पूर्ववत्। "नवे द्रुपदे अर्भके (ऋ० सं० ३, ६, ३०, ७)"॥

(२०) तुग्वनि। तूर्णशब्दोपपदात् गमेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिपि तूर्णशब्दस्य तुभावो गमेष्टिलोपश्च। लुठतीत्यर्थः। तद्दिपानायावगाहनाय वा क्षिप्रमागच्छन्ते। सप्तम्येकवचनम्। "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)"॥

(२१) नंसन्ते। नमेर्मकारात् परः सुगागमः, व्यत्ययेनात्मनेपदम्। नमन्ति इत्यर्थः। "कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं० ५, २, ८, ५)"॥

(२२) नसन्त। 'नस कौटिल्ये' भूवादिरात्मनेपदी,

अत्राप्नोतिर्नमतेर्वार्थे वर्त्तते। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'—इति वर्त्तमाने लङ्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)—'इत्यड्भावः। प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा। "घृतस्य धाराः समिधो नसन्त (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)"॥

(२३) आहनसः। आहन्तेरसुन्, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'सूते इदमाहतम्' 'ब्राह्मणे इदमाहतम्'—इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आहन्तिर्वचनार्थः। आहनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः। "ये ते मदा आहनसो विहायसः (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"॥

(२४) अद्मसत्। 'अदेर्मन्'—इति मनिन्। अद्यत इत्यद्म अन्नम्। तस्मिन् सीदन्ति सनोति वा तत्। अद्मन्युपपदे सदेः सनोतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विपि रूपम्। सनोतेर्नकारलोपे ह्रस्वत्वे पिति तुक्। "अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २, १, ७, ४)"॥

(२५) इष्मिणः। 'इषेरिच्छार्थात् (तु० प०)' 'इषियुधीन्धि (उ० १, १४२)'—इति मक्प्रत्ययः। ईषतेरिषतेर्वा बाहुलकात् मकि धातोरिषभावः। इच्छा, गमनं, दर्शनं वा इष्मः। 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)'। यद्वा, उणादिको मिन्प्रत्ययः। एषितारो हविषां स्तुतीनाञ्च गन्तारः, द्रष्टारो वा सर्वार्थानाम्। "ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)"॥

(२६) वाहः। वहतेः 'वहश्च'—इति णिदसुन्। देवताः प्रत्युह्यमानत्वात् वाहः स्तुतिः। अथवा यदेतत् कूपसमीपे तदुदकस्योद्धृतस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धं, तत्सादृश्य-

त्वात् सोमरसस्य पूर्णमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते । "इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् (ऋ० सं० ३, ३, १८, ३)" ॥

(२७) परितक्म्या । परिपूर्वात् तकतेर्गतिकर्मणो मनिन् । परितः सर्वतो गच्छति, सर्वास्मिन् देशे रात्रिरस्ति । अथवा तक्मोष्णं तत् परित उभयत एनां परिगृह्यते वर्त्तते इति । तदुक्तम् । 'तक्मेत्युष्णनाम, तक इति सत इति तेन परितक्मा सति यकारोपजननेन परितक्म्या' । "कस्मै हितिः का परितक्म्यासीत् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"

(२८) सुविते । सुपूर्वादितेः क्तप्रत्ययः । 'षुङ् प्राणिगर्भमोचने'—इत्यस्माद्वा क्ते छान्दसत्वादिडागमः, उवङ् च । सप्तम्येकवचनम् । शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजायां वा । "सुविते माधाः (य० वा० सं० ५, ५)" ॥

(२९) दयते । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भू० आ०)' अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते । "मघोधनानि दयमानः (ऋ० सं० २, १, १८, २)"—इति दाने । "नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम (निरु० ४, १७)"—इति रक्षणे । "य एक इद्विदयते (ऋ० सं० १, ६, ६, २)"—इति दाने विभागे वा । "दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि (ऋ० सं० ४, ५, ८, ५)"—इति दहने । "विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् (ऋ० सं० ३, २, १५, १)"—इति हिंसायाम् । "मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् (निरु० ४, १७)"—इति गतिकर्मा ॥

(३०) नूचित् । (३१) नूच । अनयोः पदद्वययोः । "अद्या चिन्नूचित्तदपो नदीनाम् (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"नूचे पुरा च सदनं रयीणाम् (ऋ० सं० १, ७, ४, २)" ॥

(३२) दावने । ददातेः 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३, २, ७४)'—इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप् । ततः षष्ठ्यर्थे द्वितो-

यार्थे वा चतुर्थी (२, ३, ६२, वा०), अल्लोपाभावश्छान्दसः (६, ४, १३४)। देवस्य देवं वेत्यर्थः ॥

(३३) अकूपारस्य। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। घञ्। पारः पालनं पूरणं वा। अकुत्सितं पालनं पूरणं वा यस्य तदकुपारं सत् कोर्दीर्घत्वेनाकूपारम्। तस्य दावने इति सम्बन्धः। "अकूपारस्य दावने (ऋ० सं० ४, २, १०, २)"। आदित्यसमुद्रावप्यकूपारौ। पूर्ववत्। कच्छपोऽप्यकूपारः। कूपशब्दे कर्मण्युपपदे अर्त्तेः कर्मण्यण्। न कूपारः अकूपारः। कच्छपो हि सति सम्भवे ह्रदं गच्छति न कूपमल्पोदकत्वात्। त्रयाणां निगमाः पर्य्यष्याः ॥

(३४) शिशीते। 'शो तनूकरणे' दिवादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन शपः श्लौ ओकारस्येत्वमात्मनेपदञ्च। श्यतीत्यर्थः। "शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे (ऋ० सं० ३, ८, १५, ३)" ॥

(३५) सुतुकः। सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणः 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कप्रत्ययोऽकारस्योकारश्च। सुपूर्वाद्वा तुच्छब्दस्याकार उपजनः चकारस्य जकारस्य वा ककारभावश्च। सुगमनः सुप्रजा वा। "अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः (ऋ० सं० ७, ५, ३१, ७)" ॥

(३६) सुप्रायणाः। सुप्रपूर्वादयतेर्ल्युट्। 'उपसर्गस्यायतौ (८, २, १९)'—इति लत्वाभावश्छान्दसः। सुप्रगमना इत्यर्थः। ""सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधः (य० वा० सं० २८, ५)" ॥

(३७) अप्रायुवः। प्र-आ-इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कप्रत्ययः, उवङि कृते अन्त्यस्याकारस्य लोपे च जसि रूपम्। 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इति जसः स्थाने

सु: । न प्रायुवोऽप्रायुवः । अप्रगतमनस्का: न प्रमाद्यन्त इति । "अप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे (ऋ० सं० १, ६, १५, १)" ॥

(३८) च्यवानः । अन्तर्णीतण्यर्थात् च्यवतेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि पूर्ववत् बाहुलकाद्दीर्घः । देवान् प्रति स्तोमानां च्यावयिता गमयिता स्तोतेत्यर्थः । रूढित्वादिप्रसङ्गनिवृत्तिः । "युवं च्यवानं सनयं यथारथम् (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४)" । च्यवनस्य तु "च्यवनो भार्गवः शार्यातं मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८, ४, ७)"—"अप्नवानवत् च्यवनवत् भृगुवत्"—इत्यादिनिगमः प्रसिद्धः ॥

(३९) रजः । व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (२०५ पृ०) । (४०) हरः । ज्वलन्नामसु (१३४ पृ०) व्याख्यातम् । रजस्तु ज्योतिरुदकलोकासृगहर्दिनवाचकम् । अनुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्वेन स्वेन व्यापारेण सर्वप्राणिनः । "या ते अग्ने रजःशया (य० वा० सं० ५, ८)"—"भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)"—"त्वया हतानि सुक्रतो रजांसि (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"त्रिरात्रेण रजस्वला शुचिर्भवति"—"विवर्त्तेते रजसी वेद्याभिः (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)"—इति क्रमेण निगमाः ॥ हरो ज्योतिरुदकलोकवाचकम् । ज्योतिर्हरति तमसम्, उदकं वहत् हरति सर्वं लोकेषु, ह्रियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनाम्रियन्ते । "प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ९, ५)"—इति ज्योतिषाम् । उदकलोकवाचिनिगमौ पर्येष्यौ ॥

(४१) जुहुरे । जुहोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'—इति लिट्, 'इरयोरे (६, ४, ७६)'—इति रे, जुह्वति ।

यद्वा, यथाप्राप्तो लिट् जुह्विरे हुतवन्तः। "जुहुरे वि चित-यन्तः (ऋ० सं० ४, १, ११, २)"॥

(४२) व्यन्तः। व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा (निरु० ४, १८)'। व्यन्त इत्यत्र य एष धातुः स दयतिवदनेकार्थ इत्यर्थः। 'वी गतिप्रजनन[illegible]नखादनेषु (अदा० प०)'। अनेकार्थत्वात् पश्यत्यर्थो[illegible]॥

(४३) [illegible]। करोतेर्लटः शानचि विकरणव्यत्ययेन लुक्। "गोभिः क्राणा अनूषत (निरु० ४, १८)"॥

(४४) वाशी। व्याख्यातं वाङ्नामसु (६५ पृ०)। यद्वा, वासीशब्दश्छेदनद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य शकारेण व्युत्पत्तिः। "वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"॥

(४५) विषुणः। विषमशब्दस्य अकारस्योकारो मकारस्य णकारश्च। विषमः। "सश्चिद्वर्यो विषुणस्य जन्तोः (ऋ० सं० ५, ३, ३, ५)"॥

(४६) जामिः। व्याख्यातमङ्गुलीनामसु (१६४पृ०)। अतिरेकबालिशसमानजातीयानां वाचको जामिशब्दः। अतिरेकः पुनरुक्तमुच्यते, पुनर्जायमानत्वात्। "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते (ऐ० ब्रा० ३, ५, ३)"। बालिशो मूर्खः। स हि कस्मैचित् पुरुषायालम्। अत्र निगमः पर्येष्यः। समानजातीयो भगिनीलक्षणोऽर्थः। समानाभ्यां मातापितृभ्यां जातत्वात्। जाशब्देनैवाभिधातुं शक्यमिति मिशब्द उपजनः। "यत्र जामयः कृणवन्न जामि (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५)"॥

(४७) पिता। 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ (उ० २, ८८)'—इत्यादिना पातेः [illegible]किवन्तकात्

श्रन्ताद्वा तृच्प्रत्ययान्तो निपात्यते। पतिशब्दत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः (२४० पृ०)। "द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र (ऋ० सं० २, ३, २२, ३)" ॥

(४८) शंयोः। शाम्यतेः क्विप् शम्। 'यु पृथग्भावे' इत्यस्माद् विच्। अन्ये पदद्वयमिति वर्णयन्ति। 'शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम्'। "अथा नः शंयोररपो दधात (ऋ० सं० ७, ६, १७, ४)"। प्रसङ्गेन श्रुतिसारूप्यात् भाष्ये 'अथापि शंयुर्बार्हस्पत्यः (निरु० ४, २१)'—इत्युक्तम् ॥

(४९) अदितिः। पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१० पृ०)। ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणः अथवात्मपक्षे प्रकृतिः। "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् (ऋ० सं० १, ६, १६, ५)" ॥

(५०) एरिरे। प्रोपसर्गार्थवृत्त्याङ्पूर्वात् 'ईर गतौ (चु० प०)'—इत्यस्माल्लिटि झस्य रे च। प्रेरितवन्त इत्यर्थः। "यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसम् (ऋ० सं० २, २, १२, ४)" ॥

(५१) जसुरिः। 'जसु ताडने (चु० प०)'। 'जनिमसघोरुरिन् (उ० २, ६९)'—इति उरिन्प्रत्ययः। यद्वा, अस्यतेर्बाहुलकादुरिन्प्रत्यये जुडागमश्च धातोः। ताडितो बद्धमुक्तो हतवेगश्रान्तो जसुरिः। "नीचायमानं जसुरिं न श्येनम् (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)" ॥

(५२) जरते। नैरुक्तधातुः। यद्वा, 'गॄ स्तुतौ (क्रया० प०)'—इत्यस्य गकारस्य जकार इति स्कन्दस्वामी। "इन्द्रान एनं जरते स्वाधीः (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)" ॥

(५३) मन्दिने। मन्दतेः स्तुतिकर्मणो घञि मन्दः स्तुतिः। छान्दसत्वादत इनिठनौ नेष्यते हि एकाक्षरात्, ततो जातं

समस्याश्च। "प्र मुन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)"॥

(५४) गौः। व्याख्यातं रश्मिनामसु (२६ पृ०)। "अत्राह गोरमन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)"॥

(५५) गातुः। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१२ पृ०)। अत्र भावे तुन् गमनमित्यर्थः। "गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (निरु० ४, २१)"॥

(५६) दंसयः। दंस इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१३७पृ०)। अत्र तु 'अच इः (उ० ४, १३४)' जम्। दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि। "कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)"॥

(५७) तूताव। तवतेर्वृद्धिकर्मणो लिटि णलि 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)'। "स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः (ऋ० सं० १, ६, ३०, २)"॥

(५८) चयसे। 'चय गतौ' भूवादिरात्मनेपदी। अत्र चातयतेर्नाशनार्थस्यार्थे वर्त्तते। यद्वा, चातयतेरेव विकृतं रूपम्। "बृहस्पते चयस इत् पियारुम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)"॥

(५९) वियुते। यौतिरेव पृथग्भावार्थो विपूर्वः। "समान्या वियुते दूरे अन्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)"॥

(६०) ऋधक्। अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम्। यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)"। अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते, तदा 'ऋधु वृद्धौ (स्वा० प०) 'अस्मात् 'प्रथः कित् (उ० १, १३०)'—इति बाहुलकादजिप्रत्ययः किच्च। ऋध्नुवन् वृद्धं कुर्वन्। "ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः (य० वा० सं० ८, २०)"।

(६१) अस्याः । (६२) । अस्य । अन्वादेशेनादिष्टस्य द्विविधविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः आदिष्टतमस्य तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषय-मादुदात्तं पदद्वयं तीव्रार्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्याना-दिष्टस्यार्थत्वात् । अन्वादेशविषयतामस्वादनुदात्तं पदद्वयम-णीयोऽर्थतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अन्यादिष्टस्यार्थत्वात् । "अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवः (ऋ० सं० २, २, २, ४)"— दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)" ॥ "अस्य वामस्य पलितस्य होतुः"—"तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)" ॥

इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्निम्(१) । वाहिष्ठः(२) । दूतः(३) । वाव-शानः(४) । वार्य्यम्(५) । अन्धः(६) । असश्चन्तौ (७) । वनुष्यति(८) । तरुष्यति (९) । भन्दनाः (१०) । आहनः(११) । नदः(१२) । सोमो अक्षाः (१३) । श्वात्रम्(१४) । ऊतिः (१५) । हासमाने (१६) । पद्भिः (१७) । सुसम् (१८) । द्विता (१९) । व्राः(२०) । वराहः(२१) । स्वसराणि (२२) । शर्य्याः(२३) । अर्कः(२४) । पविः(२५) । वक्षः(२६) । धन्व(२७) । सिनम्(२८) । इत्था (२९) । सचा (३०) । चित् (३१) । आ (३२) । द्युम्नम् (३३) । पविचनम् (३४) । तोदः (३५) ।

खञ्चाः(३६)। शिपिविष्टः(३७)। विष्णुः(३८)। आघृणिः(३९)। पृथुज्रयाः(४०)। अथर्युम्(४१)। काणुका(४२)। अध्रिगुः(४३)। आङ्गूषः(४४)। आपान्तमन्युः(४५)। श्मशा(४६)। उर्वशी (४७)। वयुनम्(४८)। वाजपस्त्यम्(४९)। वाजगन्ध्यम् (५०)। गध्यम्(५१)। गधिता(५२)। कौरयाणः (५३)। तौरयाणः(५४)। अह्रयाणः (५५)। हरयाणः(५६)। आरितः(५७)। व्रन्दी(५८)। निष्षपी(५९)। तूर्णाशम्(६०)। क्षुम्पम्(६१)। निचुम्पुणः(६२)। पदिम्(६३)। पादुः (६४)। वृकः(६५)। जोषवाकम्(६६)। कृत्तिः (६७)। श्वघ्नी (६८)। समस्य (६९)। कुटस्य (७०)। चर्षणिः(७१)। शम्बः(७२)। केपयः(७३)। तूतुमाकृषे (७४)। अंसत्रम् (७५)। काकुदम् (७६)। बीरिटे (७७)। अच्छ (७८)। परि (७९)। ईम्(८०)। सीम्(८१)। एनम्(८२)। एनाम्(८३)। सृणिः(८४)। इति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि ॥ २ ॥

(१) सखिम्। 'खा वेष्टने (भ्वा० प०)' 'खा शौचे (भ्वा० प०)'। 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनादिः। 'आतो-

लोप इटि च (६, ४, ६४)'। अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभिः शोषितो वा मेघः सब्विः। "सत्रिमविन्दच्चरणे नदीनाम् (ऋ० सं ८, ७, २७, ७)"॥

(२) वाहिष्ठः। वोढृशब्दात् 'तुश्छन्दसि (५, ३, ५९)'—इतीष्ठनि 'तुरिष्ठेमेयःसु (६, ४, १५४)'—इति तृचो लोपः। वाहिष्ठ इति उपधादीर्घश्छान्दसः। अतिशयेन वोढा वाहिष्ठः। "वाहिष्ठोवां हवानाम् (ऋ० सं० ६, २, २९, १)"॥

(३) दूतः।

(४) वावशानः। 'वश कान्तौ (अदा० प०)' 'वाशृ शब्दे (दि० आ०)'। 'लिटः कानज् वा (३, २, १०६)'। द्विर्वचनादिः। 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)'। 'न वशः (६, १, २०)'—इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् विन्प्रत्यये कानज्यपि न भवति, वाश्यतेरूपधाह्रस्वत्वञ्च व्यत्ययेनैव। यङ्लुकि शानचि रूपमिति श्रीनिवासः। "सप्तस्वसृररुषीर्वावशानः (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)"॥

(५) वार्यम्। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् (३, १, १०९)'—इति क्यपि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति ण्यत्। 'क्यब्विधौ वृ-ग्रहणे वृञो ग्रहणमिष्यते न वृङः'—इति वैयाकरणाः। अथवाऽऽवश्यकार्थो ण्यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः। वार्यं वरणीयम्, अतिशयेन वर श्रेष्ठ वा। तद् वार्यं वृणीमहे (ऋ० सं० ६, २, २३, ३)"॥

(६) अन्धः। व्याख्यातमन्ननामसु (१७० पृ०)। "आमंत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)"॥ तमोऽपचक्षुष्यन्धः। अत्र ध्यायतिर्नञ्पूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलोकाभावात्। चक्षुर्हीने अकारान्तमिदम्। "पश्यदक्ष-

श्वा॑व वि॒चे त॒दु॑ख: (ऋ० सं० २, ३, १७, १)"—इति यथु-र्णनस्य ॥

(७) असश्चन्तौ। सश्चतिर्गतिकर्मा, अत्र सश्चतिरस्यतेर्वार्थे वर्त्तते। शतरि ङीपा नञ्समासः। परस्परेण सम्मितिश्री-भवन्त्यौ। अर्वाचपन्त्या वाग्निते वा द्यावापृथिव्या उच्येते। "अस॑श्चन्ती॒ भूरि॑धारे॒ पय॑स्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)" ॥

(८) वनुष्यति। व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (१८४ पृ०)। अत्र तु हन्त्यर्थः। "व॒नुया॑म वनु॒ष्यतः (ऋ० सं० २, १, २१, १)" ॥

(९) तरुष्यति। नैरुक्तधातुर्गत्यर्थः। 'मृत्युं तरति' 'ब्रह्म-हत्यामुत्तरन्ति'। विनाशयन्ति व्यपोहन्तीति हन्त्यर्थे तरतेः प्रयोगदर्शनात् तरतेरुकारषकारावुपजनावित्याहुः। "इन्द्रे॑ण युजा॑ तरुषेम वृ॒त्रम् (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)" ॥

(१०) भन्दनाः। भन्दतेः स्तुतिकर्मणः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् टाप् शस्। भन्दना स्तुतिरित्यर्थः। "सभ॒न्द॒ना उदि॑यर्त्ति प्र॒जाव॑तीः (ऋ० सं० ७, ३, २०, १)" ॥

(११) आहनः। आहन्तेरसुनि आहन्ति आहनाः सन्तुष्टो आहनः अमत्थवचनादाहन्तुः। "अ॒न्येन॒ मदा॑हनो याहि॒ तू॒यम् (ऋ० सं० ७, ६, ७, ३)" ॥

(१२) नदः। व्याख्यातं स्तोतृनामसु (२८२ पृ०)। "न॒दस्य॑ मा रुध॒तः काम॒ आग॑न् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)" ॥

(१३) सोमो अच्चाः। अश्नोतेर्लुङि सिचि 'उदितो वा (७, २, ५६)'—इति अनिट् पचे आड़ागमे च आष्टेति, इट्पक्षे आशिष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिपि पक्ष आदेशे आकार इतश्चविसर्जनीयौ। चियतेर्वा अचैषमिति प्राप्ते व्यत्ययेन वर्त्तमाने लुट्, तिपः स्थाने सिप्, चु रुक्, धातोष्टि-लोपः टोपश्च, इतश्च विसर्जनीयौ। चियतोत्यर्थः। "ऊनृपे

इमान् गोभिरक्षाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)" ॥ 'चर सम्बने (भू० प०)' अचारीदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ बहुलं छन्दसीतीडभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे रात्सस्येति लोपे रेफस्य विसर्जनीयः आडागमः चरतीत्यर्थः । "सोमो'-श्वाभिरक्षाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)" । 'सर्वे क्षियति-निगमाः'—इति शाकपूणिर्निवाह चक्षाः ॥

(१४) श्वात्रम् । व्याख्यातं धननामसु (१८६ पृ०) । इह क्षिप्रनाम । "श्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)" ॥

(१५) ऊतिः । अवतेः 'ऊतियूतिजूतिसातिहेति (३, ३, ९७)'—क्तिन्नुदात्तो निपात्यते । ज्वरत्वरेत्यूठ् । अत्रावनं रक्षणं तर्पणं वा । "आ त्वा रथं यथोतये (ऋ० सं० ६, ५, १, १)" ॥

(१६) हासमाने । हासतिः स्पर्द्धायां हर्षणे वा वर्त्तते । स्पर्द्धमानौ परस्परं हृष्यन्तौ वा । "अश्वे इव विषिते हासमाने (ऋ० सं० ३, २, १२, १)" ॥

(१७) पड्भिः । पिबतेः स्पाशयतेर्वा बन्धनार्थात् स्पृशतेर्वा 'मत्तेरटिः (उ० १, १३३)'—इति बाहुलकाट्टिप्रत्ययो धातूनां पकारभावश्च । पानैः सोमस्य । यद्वा, स्पाशनैर्बन्धनैः स्पर्शनैः स्तुतिलक्षणैर्गुणानाम् । "वम्रकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १५, ६)" ॥

(१८) ससम् । 'षस स्वप्ने (अदा० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १३४) । स्वपीतीति ससम्, माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते, वर्षाव्यतिरिक्तकालेऽदर्शनात् स्वापव्यपदेशः । "मसं न पक्वमविदच्छुचन्तम् (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)" ॥

(१९) द्विता । द्विशब्दात् 'सङ्ख्याया विधार्थे धा (५, ३,

४२)। धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः। द्विधेत्यर्थः। "द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः (ऋ० सं० ३, १, १७, ५)" ॥

(२०) व्राः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः, यणादेशः, जस्। वरितारोऽन्वेष्टारो मृगादीनाम्। व्रात्यस्थानीयाः लुब्धकादयः। "मृगं न व्रा मृगयन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)" ॥

(२१) वराहः। व्याख्यातो मेघनामसु (५३ पृ०)। निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२२) स्वसराणि। अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं शब्दः (४६ पृ०) निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२३) शर्याः। अङ्गुलीनामसु व्याख्यातः (१६१ पृ०)। अत्र इषव उच्यन्ते। "शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)" ॥

(२४) अर्कः। अर्चतेः 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'—इति कः। अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम् इति अन्ये। मृग्यमुदाहरणम्। अतएव केचिन्न पठन्त्यत्र अर्कम्। वृक्षेऽप्यर्चति। "अर्कपर्णं जुहोति" ॥

(२५) पविः। व्याख्यातो वाङ्नामसु (६६ पृ०)। रथनेमिर्यज्ञश्च पविः। "उत पव्या रथानाम् (ऋ० सं० ४, ३, ८, ४)"। यज्ञस्य दर्शितः ॥

(२६) वक्षः। वहतेः 'वहः सुट् च'—इत्यसुन्। मध्यं काय उपरि कायस्य प्राप्तं प्रापितं वेत्यर्थः। उर इत्युच्यते। "उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)" ॥

(२७) धन्व। व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु (२१ पृ०)। स एव निगमः ॥

(२८) सिनम् । व्याख्यातमन्ननामसु (१७१ पृ०) । स एव निगमः ॥

(२९) इत्था । इदंशब्दात् 'था हेतौ च छन्दसि (५, ३, २६)'—इति हेतौ प्रकारवचने थाल्प्रत्ययः । एतर्वा थाल् 'इदंपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि (५, ३, १११)'—इति इवार्थे थाल् विहितो व्यत्ययेन प्रकृतिभूतादिदंशब्दादपि भवति । अनेन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अयमेवेति वार्थः । इत्था धियमसो गृहे (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)" ॥ 'अमुथा (निरु० ५, ५)'—इत्यर्थकथनं कर्थमिति निरूपणीयम्, इत्थावित्ति छन्दस्वामिग्रन्थश्च निरूपणीयः ॥

(३०) सचा । सहार्थोऽयं निपातः । "आदित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचा भुवः (ऋ० सं० ६, ३, १४, १)" ॥

(३१) चित् । निपातो नाम च । निपातोऽनुदात्तः । 'चिदित्येषोऽनेककर्मा'—इत्यादिना व्याख्यातः (निरु० १, ४) । "चतुरश्चिद्ददमानात् (ऋ० सं० १, ३, २३ ४)"—इत्युपमायाम् । अवकुत्सनादिष्वपि निगमा अन्वेष्याः । नाम तु चिनोतेश्चेतयतेर्वा क्विपि चिदिति भवति । चितां भागैः क्षीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमक्रयण्युच्यते । "चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १९)" ॥

(३२) आ । 'आ इत्यर्वागर्थे'—इत्युपसर्गो व्याख्यातः (निरु० १, ३,) । "परा याहि मघवन्ना च याहि (ऋ० सं० ३, ३, १९, ५)"—इत्युपसर्गस्य । "जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इत्युपमायाः । "आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपः (ऋ० सं० ४, ३, २, १)"—इत्यध्यर्थस्य ॥

(३३) द्युम्नम् । व्याख्यातं धननामसु (१८८पृ०) । अत्र

यशोऽन्नं वाभिधीयते। "अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि (ऋ० सं० ५, ३, ८, ३)"॥

(३३) पवित्रम्। पुनाते: 'पुव: सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)'—'कर्त्तरि चर्षिदेवतयो: (३, २, १८६)'—इतीत्रप्रत्यय:। मन्त्ररश्म्यापोऽग्निवायुसोमसूर्य्येन्द्राश्चाभिधेया:। मन्त्रादिषु करणसाधन: अग्न्यादिषु कर्मसाधन:। "येन देवा: पवित्रेण (सा० सं० २, ५, २, ८, ४)"—इति मन्त्रस्य। "गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभि: सुत: (ऋ० सं० ७, १, १८, ४)"—"पवित्रवन्त: परि वाचमासते (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"—इति च रश्मीनाम्। "शतपवित्रा: स्वधया मदन्तो: (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)"—इत्यपाम्। "अग्नि: पवित्रं स मा पुनातु वायु: सोम: सूर्य इन्द्र: पवित्रन्ते मा पुनन्तु (निरु० ५, ६)—इत्यग्न्यादीनाम्॥

(३४) तोद:। तुद्यते पुत्रपौत्रादिभि: स्वसमीहितसाधनाय। तुदेर्घञ्। यद्वा, 'देवसेवमेवादय: पचादौ द्रष्टव्या:'—इति पचाद्यच्। तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति तोदो गृहस्थ:। "तोदस्येव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २, २, १८, १)"॥

(३६) स्वश्वा:। सुपूर्वादश्वतेरसुन्। सुगमन इत्यर्थ: "आ जुह्वानो घृतपृष्ठ: स्वश्वा: (ऋ० सं० ८, २, ८, १)"॥

(३७) शिपिविष्ट:। (३८) विष्णु:। एते विष्णोरादित्यस्य नामनी। शिपिविष्टशब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थ: 'यादृश: शेपो निर्वेष्टित: तादृश इति, शेप इव वेष्टनत्वग्विवर्जित:'—इति श्रीभोजनिवास:। उदितमात्रत्वादप्रतिपन्नरश्मि:। अपिवा, 'उपमानयोगात् कुत्सितार्थीयमिदम्'-

र्यौपमन्यवः। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च। 'प्रशं-नाम'—इत्याचार्य्यः। शिपिभिः रश्मिभिः आविष्टः शिपिविष्टः प्राप्तरश्मिः॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०) र्थोऽनुगुणः। "किमित्ते विष्णो परि चक्ष्यं भूत् प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—इत्युभयोर्निगमः॥

(३९) आशुशुक्षणिः। शुक्षणिशब्दो ज्वलननामसु (१३४ पृ०), क्रोधनामसु (१८५ पृ०) च व्याख्यातः। आगतदीप्तिरागतक्रोधो वा। "आशुशुक्षणिः संवावृधे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)" —इति दीप्तिनामत्वे निगमः। क्रोधवचने त्वस्य उदाहरणं कर्त्तव्यम्॥

(४०) पृथुज्रयाः। 'ज्रि अभिभवे (भू० प०)'। असुनि बाहुलकात् ककारस्य रेफः। ज्रयो वेगः। पृथुः ज्रयो यस्य सः। वेगेनान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः। "पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः (ऋ० सं० ३, ३, १३, २)॥

(४१) अथर्युम्। अततः। 'जनिमनिर्यजिदमिभ्यः'—इति बाहुलकात् युम्प्रत्ययो धातोरथरादेशश्च सकार इत्सञ्ज्ञकः। अतनं गमनमथर्युशब्देनोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गमनवन्तमित्यर्थः। "दूरे दृशं गृहपतिमथर्युम् (ऋ० सं० ५, १, २३, १)"॥

(४२) काणुका। कान्तक्रान्तकृतशब्दानां काणुभावः। तत्र स्वार्थे कः। शसि 'शेश्छन्दसि बहुलम् (६, १, ७०)'—इति शेर्लुक्। कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आहवनीयं प्रति गतानि, ऋत्विक् प्रति कृतानि, ऋत्विग्भिः संस्कृतानि सरांसि विशिष्यन्ते। यद्वा, काणुकेति इन्द्रविशेषणम्। सोमस्य कान्तः वल्लभः। यद्वा, कर्णशब्दः 'कर्णमनसी श्रद्धा-

प्रतिभाति'—इति, तस्य काणुकेति रूपं क्रियाविशेषणञ्च "इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)"॥

(४३)। अभ्रिगुः। अधिकृतो गौर्यस्मिन् मन्त्रे सोऽभ्रिगुः। अधिकृतशब्दस्याभ्रिभावः, गोशब्दश्चात्र पशुमात्रोपलक्षकः छागादिष्वधिकृतत्वात्। यद्वा, अधिग्वादिशब्दवत्त्वादभ्रिगुः। अधिग्वप्रभृतीनामधिगोर्मुख्यत्वादभ्रिगुशब्देनाभिधानम्। अग्निरिन्द्रश्चाभ्रिगुशब्देनोच्यते। अधृतगमनः सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः। अत्राधृतशब्दस्याभ्रिभावः। गमनं गौः। "अभ्रिगोशमीध्वं (ऐ० ब्रा० २, १, ७)"—"तुभ्यं श्चोतन्त्यभ्रिगो शचीवः (ऋ० सं० ३, १, २१, ४)"—"ऋचो षमायाभ्रिगवमोहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति क्रमेण निगमाः॥

(४४) आङ्गूषः। आङ्पूर्वात् घुषेर्घञ्। आघुष्यते आघोषः। घोकारस्य ङ्गूकारभावः। 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि (६, १, १२६)'—इत्यनुनासिको व्यत्ययेन। स्तोमोऽभिधेयः। "एना-ङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १, ७, २३, ४)"॥

(४५) आपान्तमन्युः। आपादितमुत्पादितं संस्कारेण मन्युर्दीप्तिर्यस्य। आपादितशब्दस्यापान्तभावः, मन्युशब्दो व्याख्यातः क्रोधनामसु (१८६ पृ०)। सोम उच्यते। इन्द्रस्यापान्तमन्युः। उत्पादितदीप्तिर्यस्य उत्पादितक्रोधो वा। "आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"॥

(४६) श्मशा। श्म शरीरमश्नुते व्याप्नोति। श्मशब्दोपपदात् अश्नोतेः पचाद्यच्। उदकवाहिनी कुल्या नाड़ी वान्नरसवाहिनी वा श्मशोच्यते। श्म अश्नुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिमन्ये नास्ति श्रीनिवासमते तु स्वशब्दोपपदात् अश्नोतेः पूर्ववदच्। स्वं शासती श्मशा, वकारस्य मकारः। "आवं श्मशा रुधुद्वाः (ऋ० सं० ८, ५, २६, १)"॥

(४७) उर्वशी। उरुशब्दोपपदात् अश्नोतेर्वष्टेर्वा 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्यये 'कृदिकारात् (४, ४५ वा०)'—इति ङीप् वश्युत्तरपदे उरुशब्दस्य उलोपश्च। उरु महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोति। उरुभ्यां वा अश्नुते सम्भोगकाले कामिनं वशीकरोति, शिल्पोपचारकुशलेत्यर्थः। उरुर्वा वशः कामो यस्याः महेच्छेत्यर्थः। व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। बहुषु कामो यस्याः, बहूनां वा कामो यस्याः। "उर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः (ऋ० मं० ५, ३, २४, १)"॥

(४८) वयुनम्। व्याख्यातं प्रज्ञानामसु २६६ पृ०)। कान्तिः प्रज्ञा वाभिधेया। "स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार (ऋ० मं० ४, ६, ११, ३)"॥

(४९) वाजपस्त्यम्। वाजशब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु (१७० पृ०), पस्त्यशब्दो गृहनामसु (२५३ पृ० वाजस्य पस्त्यस्य परममेतदन्नाद्यमस्माकमिति मन्यमाना यस्मिन् देवाः पतन्ति तम्। सोम उच्यते। "सनेम वाजपस्त्यम् (ऋ० मं० ७, ४, २४, ६)"॥

(५०) वाजगन्ध्यम्। 'गन्ध अर्दने' चुरादिरात्मनेपदी। अत्र मिश्रणार्थः। 'अचो यत् (३, १, ९७)'। गृह्णातेर्गन्ध्यादेशो वाच्येति केचित्। गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् गन्ध्यं मिश्रयितव्यमित्यर्थः। "अश्याम वाजगन्ध्यम् (ऋ० मं० ७, ४, २४, ६)"॥

(५१) गध्यम्। गृह्णातेः अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययो धातोर्गध्यादेशश्च। ग्राह्यं गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् आत्मना मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः। सोम उच्यते। "ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन् (ऋ० मं० ३, ५, १९, १)"॥

(५२) गधिता। ग्रहेः तौ ग्रहस्य गधादेशः। "आगधिता

परिगधिता" (ऋ० सं० २, १, ११, ६)"। आगृहीता, अ
यवैर्गाढं परिष्वक्ता सतीत्यर्थः। परिगधिता, सर्वतोऽन्तर्वर्ति
मिश्रितः आलिङ्गनचुम्बनपुरःसरं प्राप्तप्रजनना सती सा
वागं सम्भोगाय परिगृहीता च सतीत्यर्थः॥

(५३) कीरयाणः। कीरशब्दः कृतशब्दपर्यायः। शत्
प्रति कृतमेव यानमायानं नित्यं कृतमनः। यद्वा, हस्त्यश्व
रथ इत्यादिमङ्गामं कृतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वा
यस्य स कीरयाणः। "पाकं स्थामा कीरयाणः (ऋ० सं
५, ७, २८, १)"॥

(५४) तौरयाणः। तूर्णशब्दस्य तौरभावः। तूर्णयाण
क्षिप्रगमन इत्यर्थः। "स तौरयाण उपयाहि यज्ञम् (ऋ०
सं० ३, ३, १६, ३ वा०)"॥

(५५) अक्रयाणः। क्रीतशब्दस्य क्रभावः। अक्रीयमाण
अलज्जितमानः यो ह्यर्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स क्रीत
गच्छति, तदस्य नास्ति, अतः श्लाघ्यगमन इत्यर्थः। "अ
ष्टुपा क्रतुह्यक्रयाणः (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४)"॥

(५६) हरयाणः। हरतेः पचाद्यचि हरः। शत्रूणां जीवि
तैश्वर्यादिहन्तृ यानं यस्य सः। शत्रुजीवितादीनां हर्त्तेत्यर्थः
"रजतं हरयाणे (ऋ० सं० ६, २, २५, २)"॥

(५७) आरितः। 'ऋ गतौ'। 'सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्य
शूर्णोतीनाम् (३, १, २२ वा०)'—इति विहितस्य यङ
'यङोऽचि च (२, ४, ७४)'—इत्यत्र बहुलानुवृत्तेरनैमित्तिकं
लुकि प्रत्ययलक्षणेऽत्र 'सन्यङोः (६, १, ९)'—इति ऋइत्यस्य
द्विर्वचने उरदत्वाभ्यासस्य ऋकारस्यात्वे 'र्ग्रिकौ च लुकि
(७, ४, ९१)' इति लुकि निष्ठायां छान्दसत्वादिट्, ऋकारस्य
यणादेशः 'रोरि (८, ३, १४)' इत्यभ्यासरेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्

६, ३, १११) दीर्घत्वे च आरित इति। ण्यन्तस्य लुगभावश्छान्दसत्वात्। स्तोमान् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत इत्यर्थः। "य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः (ऋ० सं० १.७,१२,४)"॥

(५८) व्रन्दी। व्रन्दति नैरुक्तधातुः। 'गमेरिनिः (उ० ४, ६)'—इति बाहुलकादिनिः। "शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुवद् वना (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)"॥

(५९) निषपी। 'षप समवाये (भू० प०)'—इत्यस्मात् स्पृशत्यर्थे वर्त्तमानात् असुनि सकारपकारविपर्य्ययः। स्पर्शश्चात्र तद्द्वारकः सुखातिशयोऽभिप्रेतः। सपति स्पृशति सुखयतीति सपः, निःपूर्वः, निषपा इति प्राप्ते निषपी। "मा नो मघेव निष्षपी परा दाः (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)"। यदा विनिर्गतपसा इति पठन्ति, तदा सपेरपि विपर्य्यस्ताच्चरात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। अर्थः स एव। अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। अथापि विनिर्गतपसा इति पाठस्य प्राचुर्यात् तमाश्रित्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्॥

(६०) तूर्णाशम्। 'तूर्णाशमुदकं भवति। तूर्णमश्नुते (निरु० ५, १६)'—इति भाष्यम्। तूर्णाशमित्यनवगतं शब्दतश्चार्थतश्च उदकमभिधेयम्। तूर्णमश्नुते चत्यर्थे व्याप्नोति एवं निर्वचनात् तूर्णशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मत्वात् कर्मोपपदाभावात् अणो न स्यादिति चेत्,—अश्नुत इत्यश तूर्णञ्च तदशञ्च तूर्णाशम्। "तूर्णाशं न गिरेरधि (ऋ० सं० ६, ३, १, ४)"॥

(६१) चुम्पम्। 'चुभ सञ्चलने (दि० प०)'। 'शकि लिङ् च (३, ३, १७२)'—इति शक्यार्थे यत्। चौभ्यमिति प्राप्ते चौकारस्य ह्रस्वत्वं, भकारस्य पकारो यकारलोपे मकारश्चोपजनः। चयत्वेनैव चोभयितुं शक्यम्। अहिच्छत्रकमु-

च्यते। "प्रदा चुर्म्यमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३)॥

(६२) निचुम्पुणः। 'वीणास्थूणव्रणभ्रूणचूणवाणत्वणघूणादयः'—इति निचान्तनियमनीचैःशब्दोपपदेभ्यः प्रीणातिपृणातिपूणातिभ्यो णुक्प्रत्ययो धातूनां पुभावः उपपदानां निचुभावश्च निपात्यते। नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववन्निपातनम्। 'चमु अदने (दि० आ०)'। निचान्तो भक्षितः प्रीणातीति निचुम्पुणः सोमः। "अपां जामिर्निचुम्पुणः (ऋ० सं० ६, ६, २५, २)"। नियमेन चम्यते इति निचमनमुदकं, तेन पूर्य्यते इति समुद्रः। निगमः पर्य्ययः। नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैःशब्देनात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवभृथो निचुम्पुणः। "अवभृथनिचुम्पुणः (य० वा० स० ८, २७)"॥

(६३) पदिम्। 'पत्लृ गतौ (भू० प०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' पदिः पक्षी। आकाशे ह्यसौ नित्यं पत्यते गच्छति। "मुक्षीजयेव पदिमुत्सितानि (ऋ० सं० २, १, १०, २)"॥

(६४) पादुः। पद्यतेः 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकादुण् वृद्धिः। पदनं पादुः। "स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"॥

(६५) वृकः। व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् वृणोतेः 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कित् (उ० ३, ३८)'—इति कप्रत्ययः। वृकश्चन्द्रमाः। विवृतं स्पष्टज्योतिष्मत्वात् विवृत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः। विकृतविक्रान्तशब्दयोर्वृकभावः। विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् ह्रासवृद्धिभ्यां वा। विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात्। "अरुणो मा सकृद्वृकः (ऋ० सं० १, ७, २३, ३)"। यद्वा, 'वृजी वर्जने' पदादिः। धनेकार्थत्वादावृणोत्यर्थः। पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् को नकारजका-

लोपश्च। आदित्य उच्यते। आवृत्को आवृणोति जगत् प्रकाशेन, आवृणोति चोदकानि रश्मिभिः समाजत इत्यर्थः। यद्वा, वृणक्तेर्वधकर्मणः पूर्ववद्रूपम्। विनाशयति तमांसि। "यो यत्सोममुक्षत् वृकस्य (ऋ० सं० १, ८, १६, १")।

अथं कृन्तति उरणादीनि विकर्त्ता सन् वृकश्च। विपूर्वात् कृन्तेः पूर्ववद्रूपसिद्धिरूह्येया। "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः ऋ० सं० ६, ४, ४८, ३)"। अपि वा शृगालो शिवेति प्रसिद्धा, सा वृकयुच्यते। "शतं मेषान् वृक्ये चचदानम् (ऋ० सं० १, ८, ११, १)"॥

(६६) जोषवाकम्। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)'। कर्मणि घञ्, वचेर्भावे। जोषयितव्यं वचनम्। विस्पष्टार्थे सेवितव्यं वचनम्। अविस्पष्टं वचनमित्यर्थः। "जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)"॥

(६७) कृत्तिः। कृन्ततेः रूपम्। यशोऽन्नं वा। यशो हि द्विषतः कृन्तति दुर्भक्तं वान्नं मायादि भोक्तारम्।"मही च कृत्तिः शरणा त इन्द्र (ऋ० सं० ६, ६, १३, ६)"। शरीरात् कृन्तति चर्ममय्यपि कृत्तिः। सूत्रमय्यपि कृत्तिः खरद्वस्त्र-खण्डग्रथितत्वात् कर्त्तनसामान्यात्। कृत्तिरिव कृत्तिः चन्द्रो-च्यते। कृत्तिं वसान आचर (य० वा० सं० १६, ५१)"॥

(६८) श्वघ्नी। स्वशब्दे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे 'कर्मणि हनः (३, २, ८६)'—इति णिनिप्रत्ययः। स्वं धनं हतवान् स्वघाती सन् श्वघ्नी कितवः। स्वशब्दः स्वधेत्यत्र (१०७ पृ०) व्याख्यातः। "कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने (ऋ० सं० ७, ८, २४, ५)"॥

(६९) समस्य। समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पठ्यते 'त्वत्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि (फि० ४)'—इति सर्वानुदात्तः। "मा नः समस्य दूढ्यः" (ऋ० सं० ६, ५, २५, ४)"। "उद्-

ष्याणो अघायतः समस्मात् (य० वा० सं० ३, २६)"। "उत-समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो: (ऋ० सं० ६, २, २, ३")। "नभन्तामन्यके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)"॥

(७०) कुटस्य। (७१) चर्षणिः। कृतशब्दस्य कुटभावः। कुअर्थात् कुटेः कप्रत्यय इत्यन्ये। चर्षणिशब्दो व्याख्यातः पश्यतिकर्मसु (२६८ पृ०)। "पिना कुटस्य चर्षणि (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)"॥

(७२) शम्बः। व्याख्यातं शम्बर इति मेघनामसु (५४ पृ०)। "उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन (ऋ० सं० ७, ८, २३, २)"॥

(७३) केपयः। कुशब्दोपपदात् पुनातेः 'अनिपुणकृतिभ्यः क्यप्'—इति बाहुलकात् क्यप्, कोः कादेशः। कपूयः दुःपूयः दुःशोध्यः दुःकामित्यर्थः। कपूयेन तद्वन्तोऽपि कपूयाः, अकारो मत्वर्थीयः। कुत्सितकर्माण उत्थापितपापकर्माणो वोच्यन्ते। कपूयाः सन्तः केपयः। "ई मेवते न्यविशन्त केपय (ऋ० सं० ७, ८, २७, १)"॥

(७४) तूतुमाकृषे। 'तूतुमित्यस्य शीघ्रगत्यर्थस्य तूर्णमित्यवगमः'—इति स्कन्दस्वामी। निर्वाहो निरूपणीयः। करोतेर्लटि 'थासः से (३, ४, ८०)' उप्रत्ययस्य 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति लुक् कुरुष इत्यर्थः। "एना विश्वा सवना तूतुमा कृषे (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)"॥

(७५) असत्रम्। आङ्पूर्वाद्धन्तेरसुनि टिलोप आकारस्य ह्रस्वत्वं च। आहन्तीत्यंहः पापम्। पापेन वात्र तत्फलभूतप्रहारादिकं लक्ष्यते। अंहसस्त्रायते। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'—इत्यंहसस्त्रं सदंसत्रम्। धनुर्वा कवचञ्च। "असत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)"॥

(७६) काकुदम्। कौतेः शब्दकर्मणो यङि, पचाद्यचि,

"यङोऽचि च (२, ४, ७४)'—इति यङ्लुकि, द्विर्वचनादौ, 'न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिषेधः। कोकूयते पुनः पुनः शब्दं करोतीति काकुजिह्वा। कोकुवाधानं द्व वर्णस्तुत्यादिना काकुदं तालु। कोकूयमाना नुदतीति वा। कोकूयतेर्नुदेश्च काकुदम्। अनुचरन्ति काकुदम् (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)" ॥

(७७) वीरिटे। भियो वा नक्षत्रादीनां वाभामस्तुतिस्तननं यस्मिन्। तत् भीतननं भास्तननं वा मत् वीरिटमन्तरिक्षम्, मनुष्यगणो वा अनालम्बेऽन्तरिक्षे हि भीतिः कस्य न जायते, वृहन्निन्द्रो यतो हि तस्मात्तत्रापि तद् भयं। "आ विश्यतौ व वीरिट इयाते (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)" ॥

(७८) अच्छ। निपातः। अभेरर्थे। आभिमुख्यार्थे वर्त्तते। आप्तुमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि। (८०) ईम्। (८१) सीम्। इति व्याख्यातानि प्राथमिके निपातप्रकरणे (१, ३ पृ०) अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः। एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि ॥

(८२) एनम्। (८३) एनाम्। एतत्पदद्वयमस्या अस्येत्यनेन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे'—इत्येवं व्याख्यातम् (निरु० ४, २५)। अनेकार्थत्वादुपन्यासः। "वित एनमायुनग"—इत्येवमादीन्युदाहरणानि ॥

(८४) सृणिः। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'पृयुवृत्रिप्रच्छिज्वरित्वरिभ्यः कित्'—इति णिप्रत्ययः। लवितव्यं प्रति मरणात् सृणिशब्देनात्र दात्रमभिप्रेतम् ॥ "नदीयु इतसृस्वः पुत्रमेयात् (य० वा० सं० १२, ६८)" ॥

इति चतुरशीतिः पदानि ॥ २ ॥

आशुशुक्षणिः(१)। आशाश्यः(२)। काशिः (३)। कुणारुम् (४)। अलातृणः(५)। सलालूकम् (६)। कत्पयम्(७)। विस्रुहः(८)। वीरुधः(९)। नक्षद्दाभम्(१०)। अस्कृधोयुः(११)। निशृम्भाः (१२)। बृबदुक्थम् (१३)। ऋदूदरः (१४)। ऋदूपे(१५)। पुलुकामः(१६)। असिन्वती(१७)। कपना (१८)। भार्ऋजीकः (१९)। रुजानाः (२०)। जूर्णिः(२१)। ओमना(२२)। उपलप्र-क्षिणी(२३)। उपसि(२४)। प्रकलवित्(२५)। अभ्यर्धयज्वा(२६)। ईक्षे (२७)। क्षोणस्य(२८)। अस्मे (२९)। पाथः (३०)। सवीमनि (३१)। सप्रथाः(३२)। विदथानि(३३)। श्रायन्तः (३४)। आशीः(४५)। अजीगः (३६)। अमूरः (३७)। शशमानः (३८)। देवो देवाच्याकृपा (३९)। विजामातुः (४०)। ओमासः (४१)। सोमानम् (४२)। अनवायम् (४३)। किमीदिने (४४)। अमवान्(४५)। अमीवा(४६)। दुरितम्(४७)। अप्वे (४८)। अमतिः (४९)। श्रुष्टी (५०)। पुरन्धिः(५१)। रुशत् (५२)। रिशादसः(५३)। सुदत्रः(५४)। सुविदत्रः(५५)। आनुषक् (५६)।

वर्पाः (५७) । गिर्वणाः (५८) । असूर्त्त सूर्त्त (५९) । अम्यक् (६०) । याद्दश्मिन् (६१) । जारयायि (६२) । अग्रिया (६३) । चनः (६४) । प्रचता (६५) । शुरुधः (६६) । अमिनः (६७) । जज्झतीः (६८) । अप्रतिष्कुतः (६९) । शाशदानः (७०) । सुप्रः (७१) । सुशिप्रः (७२) । रंसु (७३) । द्विबर्हाः (७४) । अक्रः (७५) उराणः (७६) । स्तियानाम् (७७) । स्तिपाः (७८) । जबारु (७९) । जरूथम् (८०) । कुलिशः (८१) । तुञ्जः (८२) । बर्हणा (८३) । ततनुष्टिम् (८४) । इलीबिशः । (८५) । कियेधाः (८६) । भृमिः (८७) । विष्पितः (८८) । तुरीपम् (८९) । रास्पिनः (९०) । ऋञ्जतिः (९१) । ऋजुनीती (९२) । प्रतद्वसू (९३) । हिनोत (९४) । चोष्कूयमाणः (९५) । चोष्कूयते (९६) । सुमत् (९७) । दिविष्टिषु (९८) । दूतः (९९) । जिन्वति (१००) । अमत्रः (१०१) । ऋचीषमः (१०२) । अनर्शरातिम् (१०३) । अनर्वा (१०४) । असामि (१०५) । गल्दया (१०६) । जल्हवः (१०७) । बकुरः (१०८) । बेकनाटान् (१०९) । अभिधेतन

(११०)। अंहुरः (१११)। बतः (११२)। वाताप्यम् (११३)। चाकन् (११४)। रथर्यति (११५)। असंक्राम् (११६)। आध्रवः (११७)। अनवब्रवः (११८)। सदान्वे (११९)। शिरिम्बिठः (१२०)। पराशरः (१२१)। क्रिविर्दती (१२२)। करूलती (१२३)। दनः (१२४)। शरारुः (१२५)। इदंयुः (१२६)। कीकटेषु (१२७)। बुन्दः (१२८)। वृन्दम् (१२९)। किः (१३०)। उल्बम् (१३१)। ऋबीसम् (१३२)। ऋबीसमिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि ॥ ३ ॥

ऊहासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

(१) आशुशुक्षणिः। शुचेर्ज्वलतिकर्मणः क्विपि शुक् दीप्तिः, क्षणिर्हिंसार्थः, 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्, सनोतेर्वा इन्। आशु शुचा दीप्त्या क्षणिता हिंसिता तमसः सनिता सम्भक्ता वा पाके दाहप्रकाशनादेः स्वव्यापारस्य। अग्निरुच्यते। यद्वा, आङ्पूर्वाच्छुचेरन्तर्णीतण्यर्थात् सनि आशुशुक्ष इति स्थिते 'आङि शुषेः सनः'—इति विहितः अनिप्रत्ययो बाहुलकाच्छुचेरपि भवति। 'आङि शुचेः'—इत्येव वा तत्र पाठः। आशु शोचयिषा आदीपयितुमिच्छा, तस्याः कर्त्ता आशुशुक्षणिः आदीपयिषुरित्यर्थः। "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)" ॥

(२) आशाभ्यः। व्याख्यातं दिङ्नामसु (३२ पृ०)। स एव निगमः (ऋ० सं० २, ८, ६, २) ॥

(३) काशिः। काशतेः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः। प्रकाश्यते इति काशिर्मुष्टिः। "यत्स गृभ्णा मंघवन् काशिरित्ते (ऋ० सं० ३, २, ९, ५)" ॥

(४) कुणारुम्। क्वणतेः शब्दकर्मणः 'क्वणेरारुः'—इति बाहुलकात् आरुप्रत्ययस्ताच्छीलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च। शब्दनशीलः कुणारुः, तन्मेघ उच्यते। "अहस्त मिन्द्र संपिणक् कुणारुम् (य० वा० सं० १८, ६८)" ॥

(५) अलातृणः। अलशब्दोपपदात् तृदेर्हिंसार्थात् 'वीणास्थूणप्रवणभ्रूणतूणतृणघृणादयः (उ० ३, १३)'—इति णप्रत्ययो दकारलोपो गुणाभावोऽलमोमकारस्याकारश्च निपात्यते। यद्वा, लुटि दकारस्य लोपो गुणाभावश्च पृषोदरादित्वात्। अलं पर्याप्तमातर्दनं हिंसा यस्य, बहूदकत्वात् मेघो विशिष्यते। "अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)" ॥

(६) सल्लूकम्। सम्पूर्वाल्लुभेर्निष्ठायां 'लुभो विमोहने (७, २, ५४)'—इतीडागमः। यद्वा, सर्त्तेः 'मण्डूकोलूकोल्लुक-शूकशम्बूकयूकवरूकादयः (उ० ४, ४०)'—इत्यूकप्रत्यये गुणे रपरे कृते अरित्यस्य द्विर्वचनरेफयोर्लत्वापत्तिश्च निपात्यते। सरणशीलमत्यन्तदूरं नष्टमित्यर्थः। रक्षो विशिष्यते। "मा जीवतः सल्लूकं चकर्थ (ऋ० सं० ३, २, ४, २)" ॥

(७) कतपयम्। कमिति सुखनाम। तस्य मकारस्य तकारः पयसश्च सलोपः। कम्पयसं सुखपयसमित्यर्थः। मेघोऽभिधेयः। "त्वश्चिद्दित्या कतपयं शयानम् (ऋ० सं० ४, १, २, ६)" ॥

(८) विस्रुहः। विपूर्वात् स्रवतेः क्विपि। विविधं रु स्रव
त विस्रुहः आपः। "वृथा इव करुहः सप्त विस्रुहः (ऋ०
१, ५, ८, ६)"॥

(९) वीरुधः। विपूर्वात् रुहेः क्विपि वेर्दीर्घो हकारस्य
रश्च। मूलविभुजादित्वात् के विरुहाः सत्यः वीरुधः।
धं रोहन्तीति ओषधय उच्यन्ते। "वीरुधः पारयिष्ण्वः
० सं० ८, ५, ८, ३)"॥

(१०) नक्षद्दाभम्। नक्षतेर्गतिकर्मणो व्याप्तिकर्मणो वा
वि नक्षत्, दभ्नोतीति दभ्नोतेर्वधकर्मणः कर्मण्यणि नकार-
पस्छान्दसः, वृद्धिः। युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्नुवताञ्च शत्रूणां
तारमित्यर्थः। "नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं०
६, १३, २)"॥

(११) अस्कृधोयुः। दीर्घायुरित्यर्थः, चिरस्थायी पुत्रपौत्रा-
चत इति यावत्। कृध्विति ह्रस्वनामसु व्याख्यातम् (२४४
०)। नञ्पूर्वम् धातौ सकार उपजनः, धुशब्दस्य धोभावः।
दा, नञ्पूर्वात् करोतेर्निष्ठायामकृतशब्दस्यास्कृभावः, दधा-
र्भ्रियतेर्वा 'इणो णित्'—इति बाहुलकात् उसिप्रत्ययः,
णित्त्वाद् युगागमः, धकारस्य धोभावः। अकृतदानो यादृशो
न कस्मैचित्त्वया दत्तपूर्व इत्यर्थः। अकृतयानो वा अनुक्त-
पूर्वः केनचिदित्यर्थः। धनविशेष उच्यते। "यो अस्कृधो-
युरजरः स्वर्वान् (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३)"॥

(१२) निशृम्भाः। निपूर्वात् 'श्रथ शैथिल्ये (भू० प०)'
—इत्यस्मात् घञ्। निर्गतः श्रथः शैथिल्यं यस्याः सा निश्रथ
मतिः, अशिथिलया गत्या हरन्तीति 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०१)'—इति डः। श्रथशब्दस्य शृम्भावः। अशिथिलया
गत्या हरणशीला अविश्रामहरणा इत्यर्थः। "निशृम्भास्ते-

जनुश्रियम् (ऋ० सं० ४, ८, २१, ६)"। भाष्ये शृध्यशब्दः शृथशब्दपर्य्यायः (निरु० ६, ३)॥

(१३) बृबदुक्थम्। बृहच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (२४७ पृ०)। तत्र हकारस्य बः। यद्वा, 'संश्चत्पद्वेहत् (उ० २, ७८)'—इति बृधातोरतिप्रत्यये बृबच्छब्दो निपात्यते, उक्थशब्द उक्थ्य इत्यत्र व्याख्यातः (२६५ पृ०)। बृहद् वक्तव्यं वा उक्थं स्तुतिर्यस्य स बृहदुक्थः, तम्, स्तुत्यर्हमित्यर्थः। "बृबदुक्थं हवामहे (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)"॥

(१४) ऋदूदरः। मृदु उदरमस्य। मृदुर्वा वमनविरेचनयोरकर्त्ता उदरे अस्तु इत्येवं य आशास्यते यजमानैः स मृदूदरः सोमः, आदेर्मकारस्य लोपः। "ऋदूदरेण सख्या सचेय (ऋ० सं० ६, ४, १२, ५)"। सोमपायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ याज्यैषा॥

(१५) ऋदूपे। 'अर्द अर्दने' हिंसार्थः। 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकादुण धातोर्ऋदादेशः, ऋदुशब्दोपपदे पतेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (२, २, १०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। बाहुविशेषणमेतत्। शत्रूणामर्दनेन पातयितारौ। "ऋदूपे चिद्दूदवृधा (ऋ० सं० ६, ५, २०, ६)"॥

(१६) पुलुकामः। पुरुर्बहुकामो यस्य सः। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। "पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० सं० २, ४, २२, ५)"॥

(१७) असिन्वती। 'षिञ् बन्धने (स्वा० उ०)'। अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र सङ्घादनार्थः। लटः शतरि श्नुः। 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्, पूर्वसवर्णदीर्घः। असङ्खादन्त्यावित्यर्थः। हनू विशेष्यते। "असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः (ऋ० सं० ८, ३, १४, १)"॥

(१८) कपना । 'कपि चलने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'युच् बहुलम् (उ० ४, ७४)'—इति युचि बाहुलकादागमानित्यत्वान्नुम् न क्रियते । घुणाः क्रिमय उच्यन्ते । "मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)" ॥

(१९) भाऋजीकः । ऋजुका अकुटिला अप्रतिहता प्रसिद्धा भा दीप्तिर्यस्य स ऋजुकभाः सन् भाऋजीकः । अग्निरुच्यते । "धूमकेतुः समिधा भाऋजीकः (ऋ० सं० ७, ६, ११, २)" ॥

(२०) रुजानाः । व्याख्यातं नदीनामसु (११२ पृ०) । स निगमः (ऋ० सं० १, २, ३७, १) ॥

(२१) जूर्णिः । व्याख्यातं क्रोधनामसु (१८६ पृ०) । अत्र सेनाभिधेया । "क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० २, १, १७, ३)" ॥

(२२) ओमना । अवनशब्दस्याकारवकारयोरोकारमकारौ विभक्तेराकारः । अवनाय अवनेन वा । "परि प्र सन्मोमना वां वयो गात् (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)" ॥

(२३) उपलप्रक्षिणी । उपलशब्दोपपदात् क्षिणोतेः क्षिपतेर्वा 'सुप्यजातौ (३, २, ७८)'—इति णिनिप्रत्यये व्यत्ययेन टिलोपः । उपलेषु श्लक्ष्णेषु वालुकासु यवान् क्षिणोति हिनस्ति भृज्जतीत्यर्थः, उपलेषु यवान् प्रक्षिपति चूर्णयतीत्यर्थः । सक्तुकारिकाभिधेया । "उपलप्रक्षिणी नना (ऋ० सं० ७, ५, २५, ३)" ॥

(२४) उपसि । उपस्थशब्दस्य । "आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति (ऋ० सं० ७, ७, १७, ३)" ॥

(२५) प्रकलवित् । प्रकर्षेण कलाः मानोन्मानप्रतिमानादिविषयाः प्रकृष्टाश्वगणितरत्नपरीक्षादिका वेद विजानाति ।

ात्सूद्विष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विपि 'ङ्यापोः सञ्-
ाच्छन्दसोर्बहुलम् (६, ३, ६३)'—इति ह्रस्वः। प्रकलविद्
णिग् भवति। "दुर्मि॒त्रा॒सः॑ प्रकल॒विन्मिमा॑नाः (ऋ० सं०
, २, २६, ५)"॥

(२६) अभ्यर्धयज्वा। 'ऋधु वृद्धौ (दि० प०)'। णिजन्तात्
चार्थेऽपि णिलोपे अभ्यर्ध, यजेर्दानार्थात् 'सुयजोर्ङ्वनिप् (३,
, १०३)' अल्पानपि स्मान् अभ्यर्धयन् मरुद्गणो ददाति धनं
ा स्तोतृभ्यो यो ददाति सः। पूषा विशेष्यते। "सिषक्ति
ूषा अ॒भ्य॒र्ध॒य॒ज्वा (ऋ० सं० ४, ८, ८, ५)"॥

(२७) ईशे। ईश ऐश्वर्ये (अदा० आ०)'। 'थासः से (३,
, ८०)'; व्यत्ययेन ईशसे न भवति। "ईशे॒ हि वस्व॑ उ॒भ-
स्य राजन् (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)"॥

(२८) क्षाणस्य। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'। 'कृत्य-
युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट्। क्षयण-
त्यत्र यकारस्याकारे 'आद्गुणः (६, १, ८७)'। निवसितु-
रित्यर्थः। "म॒हः क्षा॒णस्या॒श्विना॒ कण्वाय (ऋ० सं० १, ८,
१४, ३)"॥

(२९) अस्मे। अस्मदः। जसादीनां शे प्रगृह्यं, लुवेव
टेः। जसादिषु सुवन्तेषु क्रमशोदाहरणानि,—"अस्मे ते
बन्धुः (य० वा० सं० ४, २२)" "अ॒स्मे या॒तं ना॑सत्या स॒जोषाः
(ऋ० सं० १, ८, १९, ६)" "अस्म स॒मानेभि॑र्वृषभ पौंस्ये॑भिः
(ऋ० सं० २, ३, २५, २)" "अ॒स्मे प्रय॑न्धि मघवन्नृजीषिन्
(ऋ० सं० ३, २, २०, ५)" "अ॒स्मे आ॒राच्चि॒द्द्वेषः सनुतर्यु॑योतु
(ऋ० सं० ४, ७, ३२, ३)" "ऊ॒र्व इ॑व पप्रथे कामो॑ अ॒स्मे (ऋ०
० ३, २, ४, ४)" "अ॒स्मे ध॑त्त वसवो॒ वसू॑नि॒ (य० वा० सं०
, १८)"॥

(३०) पाथः। पथतेः पन्थतेर्वा गत्यर्थादसुनि धातूनां पाथ इत्ययमादेशः। पथ्यते गम्यते पक्ष्यादिभिरन्तरिक्षवासिभिर्वा पाथः। अन्तरिक्षम्। "श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)"। उदकमपि पाथः। 'पिबतेस्थुट् च'—इत्यसुन्। पीयते ह्युदकम्। अत्र पिबतिरभ्यवहारार्थः। "आचष्ट आसां पाथो नदीनाम् (ऋ० सं० ५, ३, २५, ५)"—इत्युदकस्य। "देवानां पाथ उप प्रविद्वान् (ऋ० सं० ८, २, २२, ४)"—इत्यन्नस्य॥

(३१) सवीमनि। 'षु प्रसवैश्वर्य्ययोः' (भू० प०)। 'हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् (उ० ४, १४३)'—इति इमनिच्। प्रसवशब्दस्य एव वर्णव्यत्ययादिना। प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने। "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि (ऋ० सं० ५, १, १५, २)"॥

(३२) सप्रथाः। प्रथतेरसुन्। सर्वतःशब्दस्य सभावः। सर्वतः पृथुः। "त्वमग्ने सप्रथा असि (ऋ० सं० ४, १, ५, ४)"॥

(३३) विदथानि। विदेरथक् (उ० ३, १११)। वेदनानि विज्ञानानीत्यर्थः। "विदथानि प्रचोदयन् (ऋ० सं० ३, १, २८, २)"॥

(३४) आयन्तः। 'श्रिञ् सेवायाम् (भू० आ०)'। शर्तापि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः। समाश्रयन्तः। यद्वा, भृ ल्युट्। समाश्रिताः। "आयन्त इव सूर्य्यम् (ऋ० सं० ७, ३, ३)"॥

(३५) आशीः। आङ्पूर्वात् श्रयतेः शृणोतेर्वा 'क्विब्वचिप्रच्छि (३, २, १७८ वा० १)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशात् सिद्धिः (भा०)'—इत्युक्ते क्विपि प्रकृतेः शीरादेशः। य एतयोरर्थे वर्त्तमानात् शृणातेः क्विपि शीरशब्दे निर्वा

आङ् ईषदर्थद्योतकः आश्रयणात् होमार्थस्य सोमस्य श्रपणं इष्युच्यते। "इन्द्राय गाव आशिरम् (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)"। 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्मात् क्विपि। "सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात्" रेफान्तसकारान्तयोरपि साधारणं पाठः समाम्नाये ॥

(३६) अजीगः। जिगर्त्ति नैरुक्तधातुर्निगरणार्थो वा शब्दार्थो वा। लङि, सिपि, इतश्च लोपे, 'रात्सस्य (८, २, २४)'—इति सलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। अवगिरति, गृह्णाति वा। भक्षयतीत्यर्थः। "आदिद् ग्रासेष्ठ ओषधीरजीगः (ऋ० सं० २, ३, १२, २)" ॥

(३७) अमूरः। 'मुह वैचित्ये (दि० प०)'। निष्ठायाम् उत्वम्, ष्टुत्वढलोपदीर्घाः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः सम्मूढो अमूरः। अमूढेत्यर्थः। "मूरा अमूर न वयं चिकित्वः (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)" ॥

(३८) शशमानः। व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (२७४ पृ०)। स निगमः (ऋ० सं० २, २, २१, २) ॥

(३९) देवोदेवाच्या कृपा। देवशब्दोपपदात् अञ्चतेः 'ऋत्विग् (३, २, ५९)'—इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपः, (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीपि 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्च तावप्रत्यये (६, ३, ९२)' न भवति, 'कृपू सामर्थ्ये (भू० आ०)' क्विपि। देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः। "देवोदेवाच्या कृपा (ऋ० सं० २, १, १२, १)" ॥

(४०) विजामातुः। धनाढ्ये कुलीनत्वादयो विगता जामाढ्यगुणा यस्मात्, सोऽयमप्राप्तगुणो विजामाता कन्या-

पतिरुच्यते। ततः षष्ठमी। "विजामातुरुत वा घा स्यालात् (ऋ० सं० १, ७, २८, २)"॥

(४१) ओमासः। अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्त्तरि कर्मणि वा 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन्प्रत्यये 'ज्वरत्वर (६, ४, २०)'—इत्यादिना ऊठि ऊमास इति प्राप्ते व्यत्ययेन गुणः। जस। 'आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)'। रक्षितारस्तर्पयितारस्तर्पणीया। "ओमासश्चर्षणी-धृतः (ऋ० सं० १. १. ६. १)"॥

(४२) मामानम्। सुनोतेर्मनिन्प्रत्यये। अभि मामानम्। मातारम्। अभिषोतारं मामानाम्। "सोमानं स्वरणम् (ऋ० सं० १, १. ३४, १)"॥

(४३) अनवायम्। (४४) किमीदिने। अनवयवशब्दस्यानवायभावः। अनवयवं सकलांकृत्यं। किमिदानीं कस्य किञ्चिदिति चरति, किमिदं वस्तु इति वा चरति। साधुजनवैरी सदा विरुद्धबुद्धिः पिशुनोऽभिधेयः। किमिदशब्दस्य वाक्यस्य वा किमीदिनभावः। "हतं धत्तमनवाय किमीदिने (ऋ० सं० ५, ७, ५, २)"॥

(४५) अमवान्। अमा सहार्थाव्ययम्। तस्य मतुपि ह्रस्वः समसहायः। यद्वा, 'अम रोगे (चु० प०)'। 'पुंसि संज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। अमो रोगः कर्त्तव्यः शत्रूणां रोगस्तद्वान्, दस्यूनां रोगभूत इत्यर्थः। आत्मशब्दस्य वा अमभावः। यत्नवान् 'आत्मा जीवे यत्ने कलौ मनौ चार्ता' —इति निघण्टुः। "याहि राजेवामवाँ इभेन (ऋ० सं० ४, २३, १)"॥

(४६) अमीवा। 'अम रोगे (चु० प०)'। 'अमेरीवः' [illegible] अमीवा रोगः [illegible]मता वा। यद्

शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। "यस्ते गर्भममीवा (ऋ० सं० ८, ८, २०, २)" ॥

(४७) दुरितम्। दुर्मतिप्रापकं कारणभूतम्। 'पापकं कर्म दुरितमुच्यते। "अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा (निरु० ६, १२)"। दुःशब्दोऽत्र दुर्गतौ वर्त्तते। 'इणश्विषृषिभ्यः क्तः' इति बाहुलकात् करणे क्तः। दुर्गतिर्गम्यते येन तत् दुरितम् ॥

(४८) अप्वे। अपपूर्वात् वेञ्धातोरन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डप्रत्यये अपेत्यस्या-न्त्यलोपश्छान्दसः। टाप्। अपवयति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यर्थः। 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्प्रत्यये वेञो लोपोऽपशब्दस्यान्त्यलोपश्च निपात्यते। व्याधिर्वा भयं वा अप्वा। "गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि (ऋ० सं० ८, ५, २३, ६)" ॥

(४९) अमतिः। अमाशब्द आत्मवचनः। आत्ममयी तति-र्मतिर्वा अमतिः। तन्यत इति ततिर्दीप्तिः। मतिरपि प्रका-शरूपत्वाद् दीप्तिः। आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः दीप्तिरभिधेया। अमाततिशब्दस्य आत्ममतिशब्दस्य वा अम-तिभावः। सविर्तृविशेषणत्वादात्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा

२ ३उ २ ३ १ २उ २

यमतिरित्युपपद्यते। 'ऊर्द्ध्वा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् (सा० सं० आ० ५, २, ३, ८)" ॥

(५०) श्रुष्टी। (५१) पुरन्धिः। अश्नोतेः 'ह्रकृषिकर्षि-वर्षिमुषिशासुव्यशिश्याभ्यः क्तिन्'। 'क्तिकारादक्तिनः (४, १, ४५, ग० वा०)'—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य ग्रहणात्

विकल्पो ङीष्। श्रु अष्टि व्याप्तिरत्र श्रुष्टी। पुरुशब्दो बहुनाम। धीरिति कर्मनाम, प्रज्ञानाम वा। बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा पुरुधिः सन् पुरन्धिः। पुराणि दारयतीति वा पुरन्धिः। 'वेञो डित्'—इति बाहुलकात् डिदिन्प्रत्ययः, दकारस्य धकारः, नकार उपजनः। भगो वरुण इन्द्रश्च पुरन्धिः। श्रुष्टी भगं नामल्या पुरन्धिम् (ऋ० म० ५, ४, ६, ४)"। श्रुष्टीशब्दः सुखस्याभिधायको धान्यशलाकायाश्च। "श्रुष्टीवरी भूत नाम्मभ्यंमापः (ऋ० म० ७, ७, २६, १)"—इति सुखस्याभिधायकः। "श्रुष्टी सहरा असह्यः"—इति धान्यशलाकायाः॥

(५२) रुशत्। 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)'। 'संश्चत्तृम्पद्वेहत् उ० २, ७८)'—इति अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च चकारस्य शकारश्च निपात्यते। रोचते रुशत् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभिधीयते। यद्वा, रुशेर्हिंसार्थात्तुदादेः रोचत्यर्थे वर्त्तमानाल्लट् शतरि। "समिद्धस्य रुशदर्दशि पाजः (ऋ० म० ३, ८, १२, २)"॥

(५३) रिशादसः। 'रिश हिंसायाम्' तुदादिः। अन्तर्णीतिण्यर्थः। लटः शतरि छान्दसो दीर्घः। अस्यतेर्विच्। रिशतां शत्रूणां वा असितारः क्षेप्तारः नाशयितार इत्यर्थः "अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसः (ऋ० म० ६, २, ३, ५)"॥

(५४) सुदत्रः। सुपूर्वात् ददातेः ष्ट्रन्, ष्ट्रनि बाहुलकाद्ध्रस्वत्वम्। सुदानः। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायः (ऋ० म० ५, ३, २७, २)"॥

(५५) सुविदत्रः। सुपूर्वात् 'विद ज्ञाने (अदा० प०)' इत्यस्मात 'अमियजिवधिपतिकलिनचिभ्योऽत्रन'—इति बा

…कादत्वन्प्रत्ययो गुणाभावश्च । सुविद्यत इत्यर्थः । "आग्ने ॥भिः सुविदत्रेभिरर्वाङ् (ऋ० सं० ७, ६, १८, ३)" ॥

(५६) आनुषक् । अनुपूर्वात् 'षञ्ज सङ्गे (भू० प०)'—त्यस्मात् क्विपि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः, …नारकारस्य दीर्घश्छान्दसः । अनुषक्तमुपर्युपरि लग्नमि…र्थः । "स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् (ऋ० सं० ६, ३, ४२, २)" ॥

(५७) तुर्वणिः । तूर्णशब्दोपपदात् वनोतेः 'इन् सर्वधा…भ्यः (उ० ४, ११८)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते । तूर्णवनिः । "स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)" ॥

(५८) गिर्वणाः । गीःशब्दोपपदात् वनोतेरसुन्तादसुनि …नेर्घटादित्वेन मित्संज्ञकत्वात् ह्रस्वत्वम् । गीर्वण इति …प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन …समानार्थः । अतो देवोऽभिधेयः । स्तोतुरभिमतप्रदानादा…त्मानं स्तोतृभिः सम्भाजयति । भाष्ये तु (निरु० ६, १४) 'गीर्भिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थनिर्वचनमिति स्कन्दस्वामी । …निवासस्तु स्वार्थे णिच् । गीर्भिरेनं वनयन्ति । "जुष्टं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)" ॥

(५९) असूर्ते सूर्ते । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठायां छान्दसत्वादिडभावे ईकारस्य पूर्वसवर्णे पूर्वत्र दीर्घश्छान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् । असुः प्राणः । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि …आः । सूर्ते इति रजसीत्यस्य विशेषणम् । सुसमीरिते …सु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । "असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते (ऋ० सं०, ३, १, ७, ४)" ॥

(६०) अम्यक् । माशब्दद्वितीयैकवचन उपपदे अञ्चतेः

क्विप् नकारलोपे माशब्दस्य इटटो द्रष्टव्योऽकारोपजनेन च भाव्यम्। आयुधाख्या शक्तिरभिधेया ज्ञिमा सती मां प्रति इव गता। यद्वा, अभिपूर्वादञ्चतेः क्विनि अभ्यक् सती भकारस्य मकारापत्त्या अम्यक्। शत्रून् प्रत्यभिगता। यद्वा, अमाशब्दः सहार्थे निपातः। अमाक् सह अम्यक् सहभूता। "अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे (ऋ॰ सं॰ २, ६, ८, ३)"॥

(६१) यादृश्मिन्। यादृशे इत्यर्थः "यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत् (ऋ॰ सं॰ ४, २, २१, ३)"॥

(६२) जारयायि। उषोविशेषणम्। तेन व्यत्ययेन नपुंसकत्वावगमः। ततश्चेदं नाख्यातम्। जार इत्यस्य वा धातोरवगन्तव्यस्याख्यातस्य सम्भवात्। निघातप्रसङ्गश्च। अन्ये तु जनेर्यत्याभिगतमाख्यातमेतदिति मन्यन्ते। ततश्च जारयायि अजायतेत्यवगमः इत्युक्त्वा मन्त्रव्याख्याने निघातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्तप्रतिपादनेन परिहृतत्वात् अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनाऽप्यवगमः। उषोविशेषणवादिनां जारश्चासौ यायीति जारयायि। गवां यौवनस्य जरयितृत्वाज्जारत्वम् गवामभिगमनाद् यायित्वम्। "उषः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ॰ सं॰ ४, ५, १४, [illegible])"॥

(६३) अग्रिया। अग्रशब्दोपपदात् यातेः 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः। आकारस्येकारः। तृतीयैकवचनस्याकारः। यद्वा, अग्रमर्हति 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यप्रत्यये इकार उपजनः। अर्हार्थो वा घनि घस्य इयादेशो विभक्तेराकारः। अग्रार्हा। यद्वा, अग्रा एवाग्रिया। अग्रभूताग्रा। "विश्वे अग्रियोत वाजाः (ऋ॰ सं॰ ३, ७, ३, ३)"॥

(६४) चनः। (६५) पचता। पचतेर्ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहु-

म् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि ल्युटि पच्यत इति पच-
नम्। वचनशब्दस्य वकारलोपेनान्ते सकारोपजनेन चनः।
चनम्। यद्वा, वचेरसुनि बाहुलकात् नोऽन्तादेशः। पचतेः
दृशियजिपचिवचमि' 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति
चनात् भूते द्रष्टव्यः। विभक्तेराकारः। पक्तः पक्तौ पक्ता
इति वावगमः। पदान्तस्य बहुलसामर्थ्याद् विशेषनिश्चयः।
'चनो दधिष्व पचुतोत सोमम् (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)"
—इति बहुवचनस्य। "तम्मे दस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्
निरु० ६, १६)"—इति द्विचनस्य। "पुरोला अग्ने पचतः
ऋ० सं० ३, १, ३१, २)"—इत्येकवचनस्य॥

(६६) शुरुधः। शुचं दीप्तिं तापं वा रुधत्यः। 'अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्विप्। शुग्रुधः शुरुधः।
"ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)"॥

(६७) अमिनः। 'माङ् माने (अदा० प०)'। निष्ठा क्तः।
द्यतिस्यतिमास्थाम् (७, ४, ४०)"—इति इत्त्वम्। मितः
परिच्छिन्नः। न मितः अमितः सन्नमिनः अपरिमाण इत्यर्थः,
अपरिगणितकालो वा। यद्वा, मिनोतेर्वधकर्मणः 'इणसिञ्-
जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इति बाहुलकान्नक्।
नञ्समासः। अमिनः अहिंसितः केनचित्। यद्वा, क्त एव
त्ययः। अमितोऽभ्यमितो वा सन् अमिनः। "उत द्विबर्हा
अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"॥

(६८) जज्झती। जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्य
इति। जस। पूर्वसवर्णः। "मरुतो जज्झतीरिव (ऋ० सं०
, ३, ९, ६)"॥

(६९) अप्रतिष्कुतः। 'स्कुञ् आप्रवणे (क्र्या० उ०)'। आप्र-
वणमागमनम्। स्कवतेर्गत्यर्थाद्वा निष्ठा। षषोपदेशत्वाद्

व्यत्ययेन षत्वम्। अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कुतः। युद्धे अन्येनाप्रतिहतपूर्व इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा। अत्र पक्षे स्खलितशब्दस्य ष्कुतभावः। "अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः (ऋ० सं० १, १, १४, १)"॥

(७०) शाशदानः। 'शद्लृ शातने (भू० प०)'। अस्माद् यङ्लुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच्। पुनः पुनरसुरांस्तत्पुराणि वा शातयन्तः "प्रत्वां मतिर्मतिरुच्छाशदानः (ऋ० सं० १, ३, ३, ३)"

(७१) सृप्रः। शिप्रे इत्यत्र (३२० पृ०) सृप्रशब्दो व्याख्यातः। "सृप्रकरस्नमूतये (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)"। सृप्रौ करस्नौ बाहू यस्य होमेन तर्पणाय पालनाय वात्मनः सर्पिस्तैलमपि सृप्रम् सर्पणात्। निगमः पर्य्यः॥

(७२) सुशिप्रः। शिप्रे व्याख्याते (३२० पृ०)। शोभनत्वविशिष्टत्वमत्र विशेषः। सुहनुः सुनासो वा सुशिप्रः। "वाजे सुशिप्र गोमति (ऋ० सं० ६, २, २, ३)"। क्वचिच्छिप्रशब्देन शिरस्त्राणमुच्यते। शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीरिति सुशिप्रः सुशिरस्त्राण इत्यर्थः सम्भवति॥

(७३) रंसु। रमतेर्विच्। सप्तमीबहुवचनम्। रमणीयेष्वित्यर्थः। रमणीयशब्दस्य रम्भावः। "स चित्रेण चिकिते रंसु भासा (ऋ० सं० २, ४, २४, ५)"॥

(७४) द्विबर्हाः। द्विशब्दे सप्तम्यन्ते उपपदे 'वृहु वृद्धौ (भू० प०)'—इत्यस्मादसुन्। द्वयोः स्थानयोर्वीर्य्येण परिवृढ इन्द्रः। न ह्यन्तरिक्षे वीर्य्येणापरिवृढः शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्याद्रसान् परिगृहीतुं दिवः सर्वदेवतासाधारणत्वात् देवराजत्वेन च प्रसिद्धिरितिहासेषु द्विबर्हा उच्यते "उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"॥

७५) अक्रः। आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २. १०१)'—इति डः, आङो ह्रस्वत्वम्। आक्रामति सर्वमित्यक्रमाकाशमाक्रम्यते वा। "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् ऋ० सं० २, ८, १५, २)"॥

(७६) उराणः। उरु कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपादिना वाक्यार्थः। उराण इति पदवचनम्। "दूत ईयसे प्रदिव उराणः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)"। स्वल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः। तथाच श्रुतिः। "यद्ध देवो जोषत हविस्तत हिमोतु वर्द्धते अथोऽयमपरिमितः"—इति॥

(७७) स्तियानाम्। स्त्यायतेः सदनार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्। दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वान्निरुपपदादपि भवति। इकार उपजनः। षष्ठीबहुवचनम्। हिमभावेन संहता आप उच्यन्ते। "वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् (ऋ० सं० ४, ७, २०, १)"॥

(७८) स्तिपाः। स्तियाः पातीति विच्। स्तियापाः सन् स्तिपाः। यद्वा, उपस्थितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना स्तिपाः। अग्निरुच्यते। स ह्याहुतिद्वारेण पालयिता, अङ्गभावोपगमनेन चोपस्थितानां कर्त्तव्यतया ज्योतिष्टोमादीनाम्। "स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः (ऋ० सं० ८, २, १८, ४)"॥

(७९) जबारु। जवमद्भिर्जरमद्भिर्गरवद्भिर्वा रश्मिभिर्यदावृणोति तदादित्यमण्डलमुच्यते। जवमज्जरमद्गरमच्छब्दानां जबभावः, आङ्पूर्वाद्वृञश्च डुप्रत्ययो निपात्यते। "अग्रे प पादपितं जबारु (ऋ० सं० ३, ५, २, २)"॥

(८०) जरूथम्। गृणातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वार्चतिकर्मणः 'जॄवृभ्यामूथन्'—इति भावे कारके वा ऊथन्। बाहुलकाद्

गकारस्य जकारः। स्तवनं स्तूयतेऽनेनेति वा जरूथं स्तोत्रम्। "जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)"॥

(८१) कुलिशः। वज्रनामसु व्याख्यातम् (२३८ पृ०)। स निगमः (ऋ० सं० १, २, ३६, ५)॥

(८२) तुञ्जः। तुञ्जतेर्दानकर्मणो भावे घञ्। दानमित्यर्थः "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)"। वज्रोऽपि तुञ्ज स्तवैव व्याख्यातः॥

(८३)। बर्हणा। बृहिर्वृद्ध्यर्थस्य 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति भूते कर्त्तरि ल्युट्। परिवृढः। हिंसाकर्मणो वा भावे। हिंसा बर्हणा। तृतीयैकवचनस्थाने डादेशः बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)"॥

(८४) ततनुष्टिम्। 'तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३, ८५)'—इति तनोतेः तन्प्रत्ययः, नुदतेर्निष्ठायां नुत्तं नुष्टिभावः। यद्वा, ततशब्दस्य ततन्भावः, वष्टेर्वा बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिचि सम्प्रसारणे उष्टिः। तद्धर्मसन्तानादग्निहोत्रादेः कर्मणो नुन्नप्रेरितः ततनं भोगसन्तानं वष्टि ततनुष्टिः, नलोपाभावः। ततनुष्टिम्। "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)"॥

(८५) इलीबिशः। इलाशब्द उखाशब्दपर्यायः। इला अन्नम्, अन्नहेतुभूते उदके वर्त्तते। बिले दरे शेते इति 'अधिकरणे शेतेः (३, २, १५)'—इत्यच्। इलाबिले शयं यस्य। निपातश्छान्दसः। मेघ उच्यते। इलाबिलशयः स इलीबिशः। "न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा (ऋ० सं० १, ३, ३, २)"॥

(८६) कियेधाः। कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे वोपपदे दधातेर्विच्। कियदर्थे विज्ञायमानपरिमाणं स्वबलं धारयति

ममाणं वाभिमुखं परबलं धारयति निरुणद्धीति। कियद्वा क्रममाणधा वा सन् कियेधाः। इन्द्रविशेषः। "वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)" ॥

(८७) भृमिः। 'भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, ११७)'—मीन्प्रत्ययः। अग्निरुच्यते। भ्रमिता। स्वयं त्रिष्वपि लोकेष्वप्रतिहतगतिरित्यर्थः। अन्तर्णीतण्यर्थो वा भ्रमिः। भ्रामयिता। "भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् (ऋ० सं० १, २, ३५, १)" ॥

(८८) विष्पितः। विप्राप्तशब्दस्य विष्पितभावः। यद्वा, विषेर्व्याप्त्यर्थात् क्तः, इकारपकारावुपजनौ। विस्तीर्ण इत्यर्थः। "पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् (ऋ० सं० ५, ५, २, १)" ॥

(८९) तुरीपम्। तूर्णं व्याप्नु शीलमस्य णिनिः। तुर्णापि सत् तुरीपम्। उदकमभिधेयम्। "तन्नस्तुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २, ११, ४)" ॥

(९०) रास्पिनः। रपतेर्वा रसतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ्। रापो रासो वा शब्दा यस्य तद्रापि रासि वा सत् सकारपकारोपजनेन रास्पिशब्दो बहूदकं स्तोत्रं वोच्यते। तदस्यास्तीत्यर्थ आदित्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः। दण्डिमतो शालेति यथा। अतश्च शब्दवदुदकं नद्यान्न घोऽभिधेयः। गायमानेन स्तोत्रेण स्तोता वा। "प्रमातरा रास्पिनस्यायोः (ऋ० सं० २, १, १, ४)" ॥

(९१) ऋञ्जतिः। धातुनिर्देशात् 'ऋजो भर्जने' भूवादिः प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं तद्वान्त्यर्थः। "यजिष्ठमृञ्जसे गिरा (ऋ० सं० ३, ५, ८, १)" ॥

(९२) ऋजुनीती। "ऋजुनीती नो वरुणः (ऋ० सं० १, १७, १)" ॥

(९३) प्रतद्वसू। प्राप्तवसुनौ। पकारलोपश्छान्दसत्वतकारोपजनैः प्रतद्वसू। हरी विशेष्यौ। "हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभिस्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)"॥

(९४) हिनोत। 'हि गतौ (स्वा० प०)'। लोटि यस्य तः 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् ङित्त्वाभावे गुणः प्रहिणुतेत्यर्थः। "हिनोता नो अध्वरं देवयज्या (ऋ० सं० ७, ७, २६, १)"॥

(९५) चोष्कूयमाणः। (९६) चोष्कूयते। 'ष्कुञ् आप्रवणे (स्वा० उ०)' इह दानार्थः, क्वचिद् व्युदसनार्थश्च। यङि पूर्वत्र लट् शानच्, उत्तरत्र व्यत्ययेन पत्वम्। "चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् (ऋ० सं० १, ३, १, ३)। अत्यर्थं ददादित्यर्थः। चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)"। अत्यर्थं व्युदस्यति॥

(९७) सुमत्। स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानो निपातः। "उप प्रागात् सुमन्मे धायि मन्म (ऋ० सं० २, ३, ८, २)"॥

(९८) दिविष्टिषु। दिविशब्दोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिच्छार्थाद्वा करणे क्तिन्। द्यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः। "कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)"॥

(९९) दूतः। जवतेर्द्रवतेर्वारयतेर्वा 'हृतनिभ्याम् (उ० ३, ८३, ८५)'—इति बाहुलकात् क्तप्रत्ययो धातूनां दूभावश्च। गच्छति हि सः, द्रवते वा शैघ्र्यात्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादिभिरपरम्। "स्तोमो दूतोहुवन्नरा (ऋ० सं० ६, २, २८, १)॥

(१००) जिन्वति। जिविः प्रीणनार्थः भ्वादिः इदित्त्वान्नुम्। "भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)"॥

(१०१) अमत्रः। अमात्रशब्दस्य ह्रस्वः। मात्रा परिमाणमपरिमाणोऽपरिमितो वा [illegible]

'मुहा अमवो वृजने विरप्शी (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)" ॥

(१०२) ऋचीषमः। 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)'। इप्रत्ययः। कृदिकारात् (४, १, ४५ ग० वा०)'—इति ङीष्। ऋची स्तुतिः। तया समः। अधिकगुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुतिः नातिरिच्यत इत्यर्थः। "स्तवे वज्रयृचीषमः (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)" ॥

(१०३) अनर्शरातिम्। अर्शशब्दोऽश्लीलवाची। रातिः दानि रातिर्दानम्। अश्लीलविषया रातिर्दानं यस्य सोऽर्शरातिः पापकदानस्तद्विपरीतोऽनर्शरातिः। उत्कृष्टस्य दातेत्यर्थः। "अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहि (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४)" ॥

(१०४) अनर्वा। अर्त्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)' —इति वनिप्। नञ्समासः। 'अवर्णसमावनञः (६, ४, १२७)'—इति शत्ववद्भावाभावः। अप्रत्यृतः अप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः। "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)"। अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याश्रितं तथा अपराश्रितमित्यर्थः ॥

(१०५) असामि। असामीत्यनवगतम्। अग्रे च सामिशब्द एवानवगतः। यत आह—'सामि प्रतिषिद्धम् असामि (निरु० ६, २३)'—इति। सामि कस्मात्। स्यतः समाप्येति केचित्। तेन सामि समाप्तं चोच्यते। तस्य नञ् प्रतिषेधः। ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः। अथवा न समोति। किन्तर्हि। असुसमाप्तमिति। पाठान्तरेणार्थमाह उदाहरणम् (निरु० ६, २३)—"असाम्योजो बिभृथा सुदानवः (ऋ० सं० १, ३, १८, ५)"। असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः। सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः। 'स्यतिः किल'

—इति बाहुलकात् मिन्प्रत्ययः। साम्यर्थधर्मसामिसमग्रमि- त्यस्य भाष्यं (निरु॰ ६, २३) द्रष्टव्यम्॥

(१०६) गल्दया। गल्दाशब्दो गालनपर्यायः। गल्दया गालनेन स्रावणेन प्रदानेन पूरणेन तर्पणेनेत्यर्थः। "मा त्वा सोमस्य गल्दया (ऋ॰ सं॰ ५, ७, १३, ५)"॥

(१०७) जल्हवः। ज्वलतेः क्विपि ज्वलनं ज्वल्, ज्वलनं जहातीति 'मृगय्वादयश्च (उ॰ १, ३६)'—इति कुप्रत्ययः पूर्व- पदस्य जल्भावश्च निपात्यते। ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः। "नारायामो न जल्हवः (ऋ॰ सं॰ ६, ४, ३७, ६)"॥

(१०८) बकुरः। भास्करशब्दस्य भासमानद्रविणशब्दस्य वा बकुरभावः। "अभि दस्युं बकुरेणाधमन्त (ऋ॰ सं॰ १, ८, १७, १)"। बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भास- मानगमनेन वा सामर्थ्यात् स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा॥

(१०९) बेकनाटान्। बेक इति द्विशब्दस्यार्थे बहुशो दृष्टः। एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं प्रदातव्याविद्ये- वमभिनायनं दर्शयन्ति। ततो द्विशब्दादेकशब्दान्नटयतेश्च बेकनाटाः। एतद्दतनाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्ते इति वेति। द्व्येकयोर्नाटा नटनं तद्वन्तो बेकनाटाः। मत्वर्थीयस्य लुक्। नटेर्घञि नाटः। द्व्येक- शब्दस्य बेकभावः। वार्द्धुषिका अभिधेयाः। "इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृशः (ऋ॰ सं॰ ६, ४, ४९, ५)"॥

(११०) अभिधेतन। धावतेर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४५)'—इति तनबादेशः। धावश- ब्दस्य धेभावः। अभिधावत। "जीवाञ्जो अभिधेतन (ऋ॰ सं॰ ६, ४, ५१, ५)"॥

(१११) अंहुरः। आङ्पूर्वाद्धन्तेः मृगय्वादित्वात् (उ॰ १,

३६) कुप्रत्ययः। आङो ह्रस्वत्वं रुगागमश्च निपात्यते। आ इन्ति श्रेयसो विनश्यन्तीति अंहः पापं, रो मत्वर्थीयः अंहुरः। अंहस्वान्। "तासामिक्रामिदृभ्यं हुरोगात् (ऋ० सं० ७, ५, १३, ६)"॥

(११२) वतः। सत्ववाची प्रथमान्तः। बलाद्तीत इति वाक्यस्यार्थे पदम्। बलशब्दादतेर्निष्ठायां च बलातीतः सन् वतः दुर्बल इत्यर्थः। वत निपातोऽसत्ववचनोऽव्ययम्, खेदो दुःखमानसः, अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते। "वतो बतासि यम नैव ते मनः (ऋ० सं० ७, ६, ८, ३)"

(११३) वाताप्यम्। आङ्पूर्वादाप्यायतेरन्तर्णीतण्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि डः। उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम्। वातः पुरोवात एव। तद्वृष्ट्युदकमाप्याययति वातेनाप्याय्यत इत्यर्थः। अथवा वातो यदाप्याययात कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः। वातमाप्याययति वाताप्यम्। "पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् (ऋ० सं० ७, ४, ३, ५)"॥

(११४) चाकन्। चायतेः स्वरितेत्वाल्लटः शतरि यकारस्य ककारो बाहुलकात्। अनेकार्थत्वादिच्छार्थोऽपि। चायन् कामयमानो वा। "वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"॥ शाकल्यपक्षे चाकन्नित्याख्यातम्। तत्र लटि भियस्य कत्वं "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'। कामयते इत्यर्थः॥

(११५) रथर्यति। रथमात्मन इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनो व्यवधानादीत्वाभावः। "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)"॥

(११६) असक्राम्। सम्पर्वात् समानपूर्वाद्वा क्रमेः 'जन-

सनकमगमो विट् (३, २, ६७)'। छन्दस्युपसर्गेऽपि इति हि तत्रानुवर्त्तते। 'विड्वनोरनुनासिकः स्यात् (६, ४, ४१)'। आतो लोपश्छान्दसः। 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध (६, ३, ४)'—इति समानशब्दस्य सभावः। न सक्रा असक्रा तां यावज्जीवमनपायिनोमसमानजातैरप्राप्तपूर्वामित्यर्थः। "धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् (ऋ॰ सं॰ ५, १, ४, ३)"॥

(११७) आधवः। 'धूञ् कम्पने (स्वा॰ प॰)'। पचाद्यच्। अन्तर्णीतण्यर्थोऽत्र धूञ्। आधावकः। कम्पयतेत्यर्थः। "विप्राणाञ्चाधवम् (ऋ॰ सं॰ ७, ७, १३, ४)"

(११८) अनवब्रवः। ब्रूञ। 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)'। छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यपः सार्वधातुकत्वाद् वच्यादेशो न भवति। ब्रवः वचनम्। अनवक्षिप्तवचनः। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य (१, ४, ७९, वा॰)'—इति समासादिः। अप्रतिहतशासन इत्यर्थः। "विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवः (ऋ॰ सं॰ ८, ३, १९, ५)"॥

(११९) सदान्वे। सदानोनुवशब्दात् सम्बुद्धौ नोनुवशब्दस्य न्वभावः। दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया। सदाकरणनलक्षणशब्दकारिणीत्यर्थः। "गिरिङ्गच्छ सदान्वे (ऋ॰ सं॰ ८, ८, १३, १)"॥

(१२०) शिरिम्बिठः। "शिरिम्बिठस्य सत्वभिः (ऋ॰ सं॰ ८, ८, १३, १)"॥

(१२१) पराशरः। परापूर्वस्य शृणातेः विशरणार्थस्य हिंसार्थस्य वा 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)'—इति रूपम्। पराशीर्णः पराशरः ऋषिः। पराशीर्णस्य स्थविरस्य लघिष्ठस्य नप्ता चिरस्मृते शक्तौ जात इत्यर्थः। "पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ॰ सं॰ ५, २, २८, १)"। रक्षसां परा शातयिता पराशर इन्द्रः।

इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)" ॥

(१२२) क्रिविर्दती। 'क्रविघृविच्छविष्वविकिकीदिवि (उ० ५६)'—इति विन्प्रत्ययो रिदादेशश्च निपात्यते। ददातेः तरि 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुक्। उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्। क्रिविर्विकर्त्तनस्य दती। ेम उपजनः। शतघ्न्यामायुधविशेषे वर्त्तते। "यद्वा वो द्युद्रदति क्रिविर्दती (ऋ० सं० २, ४, २, १)" ॥

(१२३) करूलती। कृत्तदन्तशब्दस्य करूलतीभावः। सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इति सोर्लुक्। स्त्रीलिङ्गप्रति-पकमेतत्। 'तल्कः (निरु० ६, ३१)'—इति पुंलिङ्गनिर्दे-ात् पूषोच्यत इति निश्चयः। भग इति पूर्वः पक्षः। तस्मात् प्रदन्तकः पूषा (शत० ब्रा० ८, ७३)'—इति च श्रुतिः। "वामं वः करूलती (ऋ० सं० ३, ६, २३, ४)" ॥

(१२४) दनः। दानमानस इत्यस्य दनस्भावः। दान-ानस इत्यर्थः। "दनो विशं इन्द्र मृध्रवाचः (ऋ० सं० २, ४, ६, २)" ॥

(१२५) शरारुः। समुपसर्गार्थविशिष्टात् शृणातेः 'शृवन्द्यो-रुः (३, २, १७३)'—इति ताच्छील्यादिषु विहित आरुर्व्य-येन इच्छायां भवति। "शरारुरभिमन्यते (ऋ० सं० ८, २, ४)"। संशिशरिषुः संशयिषुर्वा दीर्घनिद्रया हि मन्यते ष्टेनातिशयेन हि भवति ॥

(१२६) इदंयुः। इत्यनवगतम्। क्वचि मान्ताव्ययप्रति-धात्। 'इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६, ३१)'। कर्म इदं ामान्येन प्रदर्शितम्। तथाहि लक्षितं धनादि तद् य च्छति स इदंयुः। शंयुः किंयुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगत-ान्तमात्रोपसङ्ग्रहार्थं निगमेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति

निरुक्तकाराभिप्रायः। अतएव च सामान्यविशेषयोरुदाहरणमिदम्। तेषाञ्च "वसूयवो वसुकामाः"—इत्यादि बहुधागतत्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारेणोदाजहार। अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—'अथापि तद्वदर्थे भाष्यते (निरु० ६, ३१)' प्रयुज्यत इत्यर्थः। तद्वदिति मतुप्प्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते। तेन तद्वदर्थे मत्वर्थे इत्यर्थः। "अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)" ॥

(१२७) कीकटेषु। मन्त्रे समाम्नातमिति तथैव निगमेषु पठ्यते। किं कृताः। किं क्रिया वा मन्त्रः कीकटाः किं कृताः किमर्थमुत्पादिताः असदाचाराः। अथवा यागदानादिभिः क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतेत्येवमभिप्राया नेह येषां ते किंक्रियाः। "किन्ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४")। कीकटनामानार्यनिवासे देशे। कृपणा वा कीकटाः॥

(१२८) बुन्दः। (१२९) वृन्दम्। भिन्द इति वा भयद इति वा भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचनं विदारणभयदानभासमानद्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात् पदलक्षणवर्णसामान्याच्च दमुक्तम्। 'वृङ् सम्भक्तौ (स्वा० आ०)'। 'भृतुसुकुभ्यो दनच्'—इति दनप्रत्ययः। वबयोरभेदः। बाहुलकात् लुगभावश्च। अनेकार्थत्वात् पूर्वोक्तार्थवृत्तित्वं बोद्धव्यम्। बुन्दो वज्रम्। "साधुबुन्दो हिरण्ययः (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ६)"। "इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)" ॥

वृन्देषु शत्रुविदारणभयदारणभयदानभासमानद्रवणरूपा अर्थाः सम्भवन्ति। प्रसिद्धत्वान्निगमो न प्रदर्शितः॥

(१३०) किः। करोतेः 'वेञो वयिः'—इति बाहुलकात् इन्

त्ययः । कर्त्तर्यर्थः । "अयं यो होता किरु स यमस्य (ऋ० सं० ८, १, १२, ३)" ॥

(१३१) उल्बम् । उर्णोतेर्वृणोतेर्वा । 'अलिशलोरित श्च'—इति विधीयमानो बप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, प्रकृतेरूलभावश्च । गर्भस्याच्छादनमभिधेयम् । "महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)" । जरायोरन्तर्गर्भवेष्टनं स्मृतम् ॥

(१३२) ऋबीसम् । पृथिव्यभिधेयम् । अपगतभासमित्येवमाद्याः (निरु० ६, ३५) शब्दसमाधय उत्पद्यन्ते । धात्वन्यत्वकृतो विशेषः । अपगतापचितापहृतान्तर्हितशब्दानामन्यमत् पूर्वपदं भामशब्द उत्तरपदम् । पूर्वस्य ऋभावः, भकारस्य बकार आकारस्य ईकारश्च ॥ "ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतम् (ऋ० सं० १, ८, ८, ३)" ॥

अध्यायपरिसमाप्तिकं द्विर्वचनम् ॥

इति देवराजयज्वविरचितं नैगमकाण्डनिर्वचनं समाप्तम् ॥

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाध्यायः ।

अपि देवताकाण्डनिर्वचनं व्याख्यायते—

अग्निः (१) । जातवेदाः (२) । वैश्वानरः (३) इति त्रीणि पदानि ॥ १ ॥

(१) अग्निः। अग्राद्युपपदात् नयतेः 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)' इत्यादिना क्विप्। पृषोदरादित्वात् अग्निः। यद्वा, 'वेञो वयिः'—इति बाहुलकादिनप्रत्ययोऽग्रशब्दस्य रेफाकारयोर्लोपश्च। अग्रणीः। मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां सेनानीः'—इति श्रुतेः। अग्रे प्रथमं यज्ञेषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते। अङ्गोपपदाद्वा समर्थाविशिष्टात् नयतेः पूर्ववदिकारलोपश्च। अङ्गं शरीरं यज्ञस्य, ततः सन्नममानः स्वयमेव प्रह्वीभवन् हविषां पाककारणत्वेन साधनभावं प्रतिपाद्यमानो नयति। नञ्पूर्वात् क्नोपयतेः स्नेहनार्थात् क्तिन्प्रत्यये ककारनकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च। नञाविशिष्टेन स्नेहनेन च तद्विपरीतं विरूक्षणञ्च लक्ष्यते, विरूक्षयतीत्यर्थः, दग्धव्यस्य एधादेः शोषणात् विरूक्षण इत्यर्थः। यद्वा, एतेरयनमित्यादौ दर्शनादकारः। अञ्जेर्जकारस्य दहेर्हकारस्य च निष्ठायां गकारापत्तिर्द्रष्टव्येति तयोरन्यतरस्माद् गकारः, नयतेः पूर्ववन्निः। इतश्च अञ्जनमभिव्यक्तं वसुप्रकाशकत्वात्सेकत्वं न वा नयतीत्यग्निः। "अग्निमीळे पुरोहितं (ऋ० सं० १, १, १, १)"॥

(२) जातवेदाः। जातशब्दोपपदात् विद्लृविदविचारार्थाद्वा असुन्। जातानि सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात्। जाते जाते सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते। जातं वेदो हविर्लक्षणं धनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः। जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि च कृतविचार इत्यर्थः। जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य। "प्र नूनं जातवेदसम् (ऋ० सं० ८, ८, ४५, १)"॥

(३) वैश्वानरः। विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं
... [illegible] ... वा

कर्मार्थप्रणिहत्वेन सम्पादिनोऽस्य वैश्वानरः। 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् नृन् अरः। 'ऋ गतौ'—इत्यस्य क्रान्तमत्वात् पचाद्यच् उपपदविभक्तेश्चालुक्। सर्वाणि भूतान्यरः प्रत्यृतः प्रतिगतः विष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्यमानत्वात्तस्यापत्यं वैश्वानरः। 'प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानो हि जायते'—इति ब्राह्मणम्। "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम (ऋ० म० १, ७, ८, १)"॥

द्रविणोदाः (१)। इध्मः (२)। तनूनपात् (३)। नराशंसः (४)। इळः (५)। बर्हिः (६)। द्वारः (७)। उषासानक्ता (८)। दैव्याहोतारा (९)। तिस्रोदेवीः (१०)। त्वष्टा (११)। वनस्पतिः (१२)। स्वाहाकृतयः (१३)। इति त्रयोदश पदानि॥ २॥

(१) द्रविणोदाः। द्रविणशब्दो व्याख्यातो धननामत्वेन (८०पृ०)। तस्य सकार उपजनः। ददातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः। धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः। "द्रविणोदा द्रविणसः (ऋ० सं० १, ७, ४, ३)"। ऋतुयाजप्रैषु सकारलोपो द्रष्टव्यः॥

(२) इध्मः। 'ञि इन्धी दीप्तौ (भू० उ०)'। इध्यतेऽनेनाग्निरिति इध्मः यज्ञेध्म। समिध्यत इत्यस्ति अग्नेः समिन्धनम्। ज्वलन्नाम वेध्मः। "समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० म० ८, ६, ८, १)"॥

(३) तनूनपात्। नपाच्छब्दोऽपत्यनामसु व्याख्यातः

(१४६ पृ०)। इह पौत्रे वर्त्तते। यद्वा, नपाच्छब्दस्य नपातृ-भाव। पुत्रापेक्षया नीचैः सुतरां नप्ता हि पौत्रः। तनोतेः 'हृभृगीनृच(?)...' तन्वन्त्यस्यां पय-आदिभोगाः इति तनूः गोनाम। अस्या पयो जायते। पयस आज्यमिति। आज्यं तनूनपात्। अथवा तता अन्तरिक्ते इति तन्व आपः। ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते। ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते इति। अग्निस्तनूनपात्। "तनूनपाद्दृत ऋतस्य यानान् (ऋ० म० ८, ६, ८, ३)"।

(४) नराशंस। नरैः ऋत्विग्भिः शस्यतेऽस्मिन् 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३९)'—इति दीर्घः। यज्ञ उच्यते। नरैः प्रशस्यते स्तूयते इत्यग्निः। "नराशंसस्य महिमानमेषाम् (ऋ० म० ५, २, १, २)"॥

(५) इल। इलाशब्दो व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१० पृ०) "आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च ऋ० म० ८, ६,८, ३"॥ "होतारमिलः प्रथमं यजध्यै (ऋ० म० २, ८, २२, ३)"॥

(६) बर्हिः। व्याख्यातं महन्नामसु (२५१ पृ०)। बर्हिर्वा दर्भमयम्। यद्वा, 'बृहो उद्यमने (भृ० प०)'—इत्यस्मादिसिः, वबयोरभेदादुक्तम्। अग्निपक्षे परिवृद्धत्वाद् बर्हिः। "प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या (ऋ० म० ८, ६, ८, ४)"॥

(७) द्वारः। जवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात्। जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिडागमश्च निपातनात्। गच्छन्ते ह्याभिर्यज्ञगृहम्, अनभिमतो हि तास्वेव निवार्यते। अग्निपक्षे, ज्वाला आगच्छन्ते आभिः, शीतादिनिवारणम्। "देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (ऋ० म० ८, ६, ८, ५)"॥

(८) उषासानक्ता । 'उच्छी विवासे (भू० प०)' 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—'इषिरञ्जिभूमृभ्यः कित्'—इति बाहुलकाच्छकारस्य शकारस्य वा षकारः । 'अग्निज्या (६, १, १६)'—इति सम्प्रसारणम् । उच्छति कान्ता वा उषा । नक्तशब्दो रात्रिवचनः । 'उषासोषसः (६, ३, ३१)'—इति उषसादेशः । द्विवचनस्याकारः । अग्निपक्षे, उषा दीप्तिः, तमसो विवासनात्, आहुतिस्तद्युक्ता अनक्त्यग्निमिति । "उषासानक्ता सदतां नियोनौ (ऋ० मं० ८, ६, ८, ६)" ॥

(९) दैव्याहोतारा । उभयत्राकारो द्विवचनस्य । आह्वातारौ देवानाम् । पार्थिवमध्यमावग्नी उच्येते । "दैव्याहोतारा प्रथमा सुवाचा (ऋ० सं० ८, ६, ९, १)" ॥

(१०) तिस्रोदेवीः । प्रथमार्थे द्वितीया । भारतीलासरस्वत्यः । अग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठितायाअपि तिस्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थानं भाष्यकारेण ज्ञापितम् । सरस्वती मध्यमस्थाना । "आनो यज्ञं भारती (ऋ० मं० ८, ६, ९, २)"—इति निगमः ॥

(११) त्वष्टा । तूर्णशब्दोपपदादश्नोतेस्तृन्निपात्यते । त्वष्टा मध्यमस्थानः । आप्रीत्वादिह समाम्नातः । तूर्णमश्नुते वायुरूपत्वात् । त्विषेर्दवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा दीप्तो ह्यसौ वैद्युतत्वात् । त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम् । अग्निपक्षेऽप्युपपद्यन्ते निर्वचनानि । "देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् (ऋ० सं० ८, ६, ९, ३)" । "उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् (ऋ० सं० १, ७, १, ५)" ॥

(१२) वनस्पतिः । वनानां पाता । वन्यते सेव्यते इति वनम् । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)' । पतिशब्दो व्याख्यात ईश्वरनामसु (२४० पृ०) । अग्निरन्तरन् प्रविष्टोऽपि

यतो न दहति अतः पातेति व्यपदिश्यते। पिबतेर्वैतद्रूपम्। यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद् वनस्पतिः। पारस्करादित्वात् सुट् (६, १, १५७)। "वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः (ऋ॰ सं॰ ८, ६, ८, १०४)"। "वनस्पते मधुना दैव्येन (ऋ॰ सं॰ ३, १, ३, १)"॥

(१३) स्वाहाकृतयः। स्वाहाशब्दो व्याख्यातो वाङ्नामसु (६० पृ॰)। अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतासङ्कीर्त्तनपरत्वात्, स्वाहास्वाहत्येवं पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा समोच्यमानदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते। "स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (ऋ॰ सं॰ ८, ६, ८, ५)"। "स्वाहाकृताप रोचते (ऋ॰ सं॰ २, ५, ८, ६)"॥

अश्वः (१)। शकुनिः (२)। मण्डूकाः (३)। अक्षाः (४)। ग्रावाणः (५)। नाराशंसः (६)। रथः (७)। दुन्दुभिः (८)। इषुधिः (९)। हस्तघ्नः (१०)। अभीशवः (११)। धनुः (१२)। ज्या (१३)। इषुः (१४)। अश्वाजनी (१५)। उलूखलम् (१६)। वृषभः (१७)। द्रुघणः (१८)। पितुः (१९)। नद्यः (२०)। आपः (२१)। ओषधयः (२२)। रात्रिः (२३)। अरण्यानी (२४)। श्रद्धा (२५)। पृथिवी (२६)। अप्वा (२७)। अग्नायी (२८)। उलूखलमुसले (२९)। हविर्धाने (३०)। द्यावापृथिवी (३१)। विपाट्छु-

ौ (३२)। आर्त्नी (३३)। शुनासीरौ (३४)।
वौजोष्ट्री (३५)। देवौउर्जाहुतौ (३६)।
ते षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ३ ॥

(१) अश्वः। व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२७पृ०)। "यद्वाजिनो जातस्य सप्त: (ऋ० सं० २, ३, ७, २)"। "सरादश्वं वसवो तष्ट (ऋ० सं० २, ३, ११, २)"।

(२) शकुनिः। शक्नोः क्षिपि शक्। उन्नयतेः 'वेञो डित्' ति बाहुलकात् डिदिनप्रत्यये उदन्तलोपः। शक्नोत्युन्ने- त्मानं शकुनिः।ककारस्य जश्त्वाभावः। शक्नोत्युन्नयना- क्रयाः कर्तुम्। "सुमङ्गलश्च शकुने भवासि ऋ० सं० २, ११, १)" ॥

(३) मण्डूकाः। मज्जेः 'अलिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४, '—इति बाहुलकादूकनि अनुत्वस्त्वाभ्य। मज्जूका इति । छान्दसत्वात् जकारस्य डकारापत्त्या अन्यात् पूर्वस्य नुमि म्। निमज्जन्ति हि ते जले। मदतेर्स्तृप्त्यर्थात् मन्दतेर्वा त्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूपसिद्धिश्च। नित्यमदत्वात्, नित्यहृ- ात् नित्यहृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः। मण्डतेर्वा यथाप्राप्त ऊकनि डूकाः। यद्वा, मण्डो नदतेः 'गेहे कः (३, १,१४४)'—इति हुलकात् कप्रत्यये रूपसिद्धिश्च।मण्ड उदकम्। ह्रष्यन्ति हि स्नानपानावगाहार्थिनः। मण्डे ओको निवास एषां मण्ड- शदोकशब्दाच्च मण्डूकाः। "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० ' ५, ७, ३, १)" ॥

(४) अश्वाः। अश्नोतेः 'अशेर्देवने (उ० ३, ६२)'—इति त्ययः। अश्नुवन्ते व्याप्नुवन्ति ग्रहत्वेनानुदेवितारः।

यतो न दहति अतः पातीति व्यपदिश्यते। पिबतेर्वैतद्रूपम्। यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद् वनस्पतिः। पारस्करादित्वात् सुट् (६. १. १५७)। "वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः (ऋ० म ८, ६. ८. १४)"। "वनस्पते मधुना दैव्येन (ऋ० म० ३. १. ३. १)"॥

(१३) स्वाहाकृतयः। स्वाहाशब्दो व्याख्यातो वाङ्नामसु (६० पृ०)। अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतासङ्कीर्तनपरत्वात्, स्वाहास्वाहेति च पूर्वं कीर्तनार्थमुच्चारणं वा समाख्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते। "स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (ऋ० म० ८, ६. ८. ५)"। "स्वाहाकृताप्सु रोचते (ऋ० म० २, ५, ८, ६)"॥

अश्वः (१)। शकुनिः (२)। मण्डूकाः (३)। अक्षाः (४)। ग्रावाणः (५)। नाराशंसः (६)। रथः (७)। दुन्दुभिः (८)। इषुधिः (९)। हस्तघ्नः (१०)। अभीशवः (११)। धनुः (१२)। ज्या (१३)। इषुः (१४)। अश्वाजनी (१५)। उलूखलम् (१६)। वृषभः (१७)। द्रुघणः (१८)। पितुः (१९)। नद्यः (२०)। आपः (२१)। ओषधयः (२२)। रात्रिः (२३)। अरण्यानी (२४)। श्रद्धा (२५)। पृथिवी (२६)। अप्वा (२७)। अग्नायी (२८)। उलूखलमुसले (२९)। हविर्धाने (३०)। द्यावापृथिवी (३१)। विपाट्छु-

शौ (३२)। आर्त्नी (३३)। शुनासीरौ (३४)। वीजोष्ठ्रौ (३५)। देवीऊर्जाहुती (३६)। ते षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ३ ॥

(१) अश्वः। व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२७पृ०)। "यद्वाजिनो जातस्य मन्म: (ऋ० सं० २, ३, ७, २)"। "मरादश्वं वमवा तष्ट (ऋ० सं० २, ३, ११, २)"।

(२) शकुनिः। शक्नोः क्विप शक्। उन्नयतेः 'वेञो डित्' इति बाहुलकात् डिदिनप्रत्यये उदन्तलोपः। शक्नोत्युन्नेत्मानं शकुनिः। ककारस्य जशत्वाभावः। शक्नोत्युन्नयनाक्रयाः कर्तुम्। "सुमङ्गलश्च शकुने भवासि ऋ० सं० २, ११, १)"॥

(३) मण्डूकाः। मज्जः 'शलिमर्माण्डभ्यामूकन् (उ० ४,)'—इति बाहुलकादूकान अनुत्वचत्वाभ्या मज्जूका इति छान्दसत्वात् जकारस्य डकारापत्त्या अन्त्यात् पूर्वस्य नुमि म्। निमज्जन्ति हि ते जले। मदतेर्म्हृस्यर्थात् मन्दतेर्वा त्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूपसिद्धिश्च। नित्यमदत्वात्, नित्यह ात् नित्यहृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः। मण्डतेर्वा यथाप्राप्त ऊकान डूकाः। यद्वा, मण्डो नदतेः 'गेहे कः (३, १,१४४)'—इति हुलकात् कप्रत्यये रूपसिद्धिश्च। मण्ड उदकम्। हृष्यन्ति हि स्नानपानावगाहार्थिनः। मण्डे ओको निवास एषां मण्ड- दादोकशब्दाच्च मण्डूकाः। "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० ० ५, ७, ३, १)"॥

(४) अक्षाः। अश्नोतेः 'अशेर्देवने (उ० ३, ६२)'—इति त्ययः। अश्नुवन्ते व्याप्नुवन्ति गृहत्वेनानुदेवितारः।

अतिष्ठाप्रवन्त्येभिः परस्परमिति वा। "अद्भैर्मा दीव्य कृषिमित् कृषस्व (ऋ० सं० ७, ८, ५, ३)"॥

(५) ग्रावाणः। व्याख्यातः पर्वतनामसु (४८ पृ०)। "ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ऋ० सं० ८, ४, ८, १"॥

(६) नाराशंसः। नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण्, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'। ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण्। नराशंस एव नाराशंसः। मन्त्रोऽत्राभिधेयः। "अमन्दान् स्तोमान् प्र भरे मनीषा (ऋ० सं० २, १, ११, १)"॥

(७) रथः। रंहतेर्गतिकर्मणः। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २, २)' इति क्थन्, बाहुलकात्ककारहकारलोपश्च। गच्छन्त्यनेन। स्थिरतेर्निरुक्तधातुः। विपरीतात्तरः। 'पुंसि संज्ञायां घः ३, ३, ११८)'। सकारेकारयोर्लोपः। दृढगठितत्वात् स्थिरो हि सः। यद्वा, रमतेस्तिष्ठतेश्च द्विधातुजं रूपम्। रममाणो विस्रब्धोऽस्मिंस्तिष्ठति रथी। यद्वा, रमतेरेव यथाप्राप्तः क्थन्। रमणीया हि रथः। रमतेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् क्थनि मकारलोपः। भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः। "तवा रथमुप शग्मं सदेम (ऋ० सं० ५, १, २०, ३)"॥

(८) दुन्दुभिः। शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम। द्रुमशब्दस्य वा रेफान्तलोपः। भिदेश्चाद्यन्तविपर्यय उकारश्चोपजनः। दुन्दुभ्यतेर्वा नैरुक्तधातोर्वधकर्मणः इन्। ताड्यते ह्यसौ युद्धसमये। "स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैः ऋ० सं० ४, ७, ३५, ४)"॥

(९) इषुधिः। इषवो निधीयन्तेऽस्मिन्। 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ९३)'—इति किः। "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः"॥

(१०) हस्तघ्नः। हस्ते हस्तसमीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्खेन वा। 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा० २)'—इति कः। हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् (ऋ० सं० ५, १, २१, ४)" ॥

(११) अभीशवः। व्याख्याता रश्मिनामसु (२७पृ०)। निगमश्च दर्शितः ॥

(१२) धनुः। धन्वतेर्गत्यर्थाद् बधार्थाद्वा 'अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, १०७)'—इति बाहुलकादुसिः प्रत्ययो वकारलोपश्च। धनिर्मारणार्थ इति क्षीरस्वामी। यथाप्राप्त उसिः। धन्वन्त्यपनयन्त्यस्मादिषवः, घ्नन्ति वा। "धनुः शत्रोरपकामं कृणोति (ऋ० सं० ५, १, १८, २)" ॥

(१३) ज्या। जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्णीतण्यर्थाद् वा 'अघ्न्यविध्यशिक्य'—इत्यादिना यक्प्रत्ययो धातोर्जकारभावश्च निपात्यते। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति निपातनम्। जयसाधनं हि ज्या। "धन्वज्ज्येयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)" ॥

(१४) इषुः। इषतेर्गतिकर्मणो बधार्थाद्वा 'इषेः किच्च (उ० १, १३)'—इति उप्रत्ययः। गच्छति शत्रून्, हन्ति वा तान्। "तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)" ॥

(१५) अश्वाजनी। अश्वा अज्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनया। ल्युट्, 'वा यौ (२, ४, ५७)'—इति वीभावविकल्पः, टित्वात् ङीप्। अश्वानामजनी अश्वाजनी कशोच्यते। "अश्वाजनि प्रचेतसः (ऋ० सं० ५, १, २१, ३)" ॥

(१६) उलूखलम्। उरु विस्तीर्णं खलं मुखमस्य, ऊर्ध्वं वा

उपरिभागे खलं मुखमस्य। ऊरु अन्नं तत् करोति। किरतेर्वा उत्कीर्णं तत्। शब्दानुकरणनिमित्तं वा नामैतत्, यतो मुसलाघातजनितध्वनिमुरु मैषु कुर्विल्येवमब्रवीत्। सर्वथैव तेषु वर्णव्यत्ययादि वाच्यम्। "उलूखलक युज्यसे (ऋ० (सं० १, २, २५, ५)" ॥

(१७) वृषभः। 'वृषु सेचने (भ्० प)'। 'ऋषिवृषिभ्यां कित् (उ० ३, ११९)'—इत्यभच्प्रत्ययः। प्रजाहेतुभूतं वीजं वर्षति सिञ्चति। वृहेर्वा बाहुलकात् अभचि हकारस्य षकारः। अतिशयेन रेतः सेक्तुं वृहति उद्यच्छति आत्मानम्। "अमेहयन् वृषभं मध्य आजेः (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)" ॥

(१८) द्रुघणः। द्रुशब्दो द्रुमशब्दपर्य्यायः। द्रुमविकारः काष्ठखण्डोऽत्र द्रुशब्देनोच्यते। द्रुर्हन्यतेऽनेन। 'करणेऽयोविद्रुषु (३, ३, ८२)'—इति हन्तेरप् घनादेशश्च। क्षुभ्नादिषु (८, ४, ३९) पाठाण्णत्वम्, 'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः (८, ४, ३)'—इति वा। "काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् (ऋ० सं० ८, ५, २१, ४)" ॥

(१९) पितुः। अन्ननामसु व्याख्यातम् (१७२पृ०)। स निगमः (ऋ० सं० २, ५, ६, १) ॥

(२०) नद्यः। (२१) आपः। व्याख्याताः (११९पृ०)। (१०३पृ०)। निगमौ च दर्शितौ सामान्येन। "इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति (ऋ० सं० ८, ३, ६, ५)"—इति, विशेषेण। "आपो हि ष्ठा मयोभुवः (ऋ० सं० ७, ६, ५, १)" ॥

(२२) ओषधयः। ओषशब्दे दोषशब्दे वोपपदे धयतेः 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ९३)'—इति किप्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि वा। ओषं दाहं धयति पिबति विनाशयतीत्यर्थः, दोषं वातपित्तादिकं वा।

दकारलोपो द्रष्टव्यः। "या ओषधीः पूर्वा जाता (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)" ॥

(२३) रात्रिः। प्रोपसर्गार्थविशिष्टात् अन्तर्णीतण्यर्थात् रमतेः 'राशदिभ्यां त्रिप् (उ० ४, ६७)'—इति बाहुलकात् त्रिप्प्रत्ययो मकारस्याकारश्च रातेर्वा त्रिप्प्रत्ययो यथाप्राप्तः। प्ररमयन्ति भूतानि नक्तञ्चारीणि, उपरमयन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः मध्यमेन। "आ रात्रि पार्थिवं रजः (य० वा० सं० ३४, ३२)" ॥

(२४) अरण्यानी। अपपूर्वात् रिणातेर्गतिकर्मणो नञ्पूर्वाद्रमतेर्वा अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, ११८) यत्प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपात्यते। अपार्णमपगतं ग्रामाद्धि अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरण्यं वनम्। अरण्यपालयित्री अधिदेवता काचित् नैरुक्ताः। महदरण्यमिति वैयाकरणाः। 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे (४, १, ४९, वा० १)'—इति विधीयते। "अरण्यान्यरण्यानि (ऋ० सं० ८, ८, ४, १)" ॥

(२५) श्रद्धा। श्रत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते। तथाच मन्त्रः "अश्रद्धामनृते दधातन श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः"—इति। 'आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६)'—इत्यङ्। 'श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इत्युपसर्गसञ्ज्ञा। धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्यधिदेवता श्रद्धा। "श्रद्धयाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ९, १)" ॥

(२६) पृथिवी। 'प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)'। 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च (उ० १, १४९)'। 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'। पृथ्वीत्यर्थः। "स्योना पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)" ॥

(२७) अप्वा। व्याख्यातं नैगमे सनिगमम् ॥

(२८) अग्नायी। अग्नेः पत्नी। 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः (४, १, ३७)'—इत्यैकारादेशः, पुंयोगलक्षणाद्दीष्। "अग्नायीं सोमपीतये (ऋ० सं० १, २, ६, २)"॥

(२९) उलूखलमुसले। उलूखलं व्याख्यातम् मुहुःशब्दोपपदात् सर्त्तेः 'पुरूलोरलमुसलकुवल'—इत्यादिना अलप्रत्ययो टिलोपो मुहुःशब्दस्य मुसभावश्च निपात्यते। उत्तिष्ठोत्क्षिप्य निपातनात् मुहुः सरणं मुसलं द्विवचनम्। "आयजी वाजसातमा (ऋ० सं० १, २. २६, २)"। अत्रेध्मवत् श्रुतिरसत्यपि लिङ्गयोगे॥

(३०) हविर्द्धाने। सामलक्षणानि हवींषि विधीयन्ते ययोः। "आ वामुपस्थमद्रुहा (ऋ० सं० २, ८, १०, ६)"। पूर्ववदुदाहरणत्वम्॥

(३१) द्यावापृथिवी। दिवो द्युत्यर्थात् 'दिवेर्डिविः'—इति डिविप्रत्ययः। द्योतत इति द्यौः। पृथिवी व्याख्याता (८ पृ०)। द्यौश्च पृथिवी च 'दिवोद्यावा (६, ३, २९)'—इति द्यावादेशः। 'वाच्छन्दसि (६, १, १०६)'—इति पूर्वसवर्णः। "द्यावा नः पृथिवी इमम् (ऋ० सं० २, ८, १०, ५)॥

(३२) विपाट्छुतुद्र्यौ। 'पद गतौ (दि० आ०)' 'पश बाधनस्पर्शनयोः (चु० प०)' विपूर्वः। आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' विप्रपूर्वः। णिजन्तात् 'क्विब्वचि (३,२,१७८,वा० १)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्ते क्विपि प्रशब्दस्य रेफलोपादि। विविधं कूलपाटनात्, विपाशनात्। अपुत्रस्योद्भूतमोहत्ते र्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य कण्ठे शिलाबन्धने साधनभूताः पाशा अस्याम्। विविधदेशप्रापणाद्वोदकस्यापनत्वात् विपाट्। शुतुद्री शुद्राविणीत्यर्थः। आशुतत्र-

द्राविणीशब्देभ्यो वा। आशुतुन्ने प्रतोदे द्रवतीति शुतुद्री। विपाट् च शुतुद्री च विपाट्छुतुद्री पूर्वसवर्णः। "विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)" ॥

(३३) आर्त्नी। अर्त्तेः रिपतेर्वा 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नि. (उ० ४, ५१)'—इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरात्त्वभावश्च। 'कृदिकारात् (४,१,४५, वा० १)'—इति ङीष्। गते ज्यया ऋच्छमाणे सङ्गच्छेते हिंसासाधने वा भवतः। "आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० सं० ५, १, १८, ४)" ॥

(३४) शुनासीरौ। शुशब्दार्थविशिष्टात् 'शुन गतौ (तु० प०)'—इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५)। क्षिप्रं गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः। यद्वा, शुशब्दोपपदान्नयतेर्गतिकर्मणः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। भाष्ये तु शु एनद्गमयतेः निर्वचनं प्रायेण। सर्त्तेः 'डिण्डीरवानीरगभीरगम्भीरकुम्भीरशारकाश्मीरजम्बीरकीरतीरादयः'—इति ईरन्प्रत्ययष्टिलापश्च निपात्यते। सदा सरणात् सीर आदित्यः। शुनश्च सीरश्च 'देवताद्वन्द्वे च (६, ३, २६)'—इत्यङ्। "शुनासीराविमां वाचं जुषेथाम् (ऋ० सं ३, ८, ८, ५)" ॥

(३५) देवीजोष्ट्री। देवशब्दः पचाद्यजन्तः। देवडिति पाठात् 'टिड्ढाणञ् (४, १, १५)'—इति ङीप्। जुषतेष्ट्रन्प्रत्ययः (उ० ४, १५४)। षित्त्वात् ङीष् (४, १, ४१)। देव्यौ जोषयित्र्यौ। पूर्वसवर्णः। द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रे वाभिधेये। सस्यसमे इति कात्थक्यः। सस्यं व्रीहिः, समा संवत्सरः। "देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोः (निरु० ८, ४२)" ॥

(३६) देवी ऊर्जाहुती। ऊर्क् शब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु

(१७४ पृ०)। आह्वयतेः क्तिचि 'वचिस्वपि (६, १, १५)'—इति सम्प्रसारणम्, 'हलः (६, ४, २)'—इति दीर्घाभावो व्यत्ययेन। ऊर्क् शब्दात् हेतौ तृतीया। ऊर्जा हेतुभूतया आह्वातव्ये। ऊर्क् इत्यत्र 'साविकाचः (६, १, १६८)'—इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, आहुतिशब्दोऽपि 'तादौ च निति कृत्यतौ (६, २, ५०)'—इति आद्युदात्तः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८, २, ५)'। "देवी ऊ॒र्जाहु॑ती॒ इष॒मूर्जं॑ मु॒न्या व॑क्षत् (य० वा० सं० २१, ५२)"॥

इति पृथिवीस्थानदेवताः ॥ १ ॥

वा॒युः(१)। वरु॑णः २)। रु॒द्रः(३)। इन्द्रः॑(४)। प॒र्जन्यः॑(५)। बृ॒ह॒स्पतिः॑(६)। ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑(७)। क्षेत्र॑स्य॒ पतिः॑(८)। वास्तो॒ष्पतिः॑(९)। वा॒च॒स्पतिः॑ (१०)। अ॒पांनपा॑त्(११)। य॒मः १२)। मि॒त्रः(१३)। कः (१४)। सर॑स्वान् (१५)। वि॒श्वक॑र्मा (१६)। तार्क्ष्यः॑(१७)। म॒न्युः (१८)। द॒धि॒क्राः (१९)। स॒वि॒ता (२०)। त्वष्टा॑ (२१)। वातः॑ (२२)। अ॒ग्निः (२३)। वे॒नः (२४)। असु॑नीतिः(२५)। ऋ॒तः (२६)। इन्दुः॑ (२७)। प्र॒जाप॑तिः (२८)। अहिः॑ (२९)। अहि॑र्बु॒ध्न्यः (३०)। सु॒प॒र्णः (३१)। पु॒रू॒रवाः (३२)। इति द्वाविंशत् पदानि ॥ ४ ॥

(१) वायुः। 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)'। 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)'। यद्वा, वेतेर्गतिकर्मणो बाहुलकादस्य

यद्वा, 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इत्युणि वकारोपजनः । गच्छ-त्यन्तरिक्षे । वायवा याहि दर्शतेमे (ऋ० सं० १, १, ३, १)" ॥

(२) वरुणः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३, ५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । "नीचीनवारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३२, ३)" ॥

(३) रुद्रः । रौतेः क्विपि । रुच्छब्दं करोति । 'आतोऽनु-पसर्गे कः (३, २, ३)' । यो रुवन् एति, रौतीति वक्तुं शक्यते । रोरूयमाणोऽत्यर्थं शब्दं कुर्वन् मेघोदरस्थो द्रवतीति, रोरूय-माणशब्दपूर्वाद् द्रवतेर्वा 'रोदेर्णिलुक् च (उ० २, २०)'—इति रक्। स हि शत्रुकलत्राणि रोदयति रुदेरेव वा णिजन्तात् बाहुलकाद्रक् । 'इन्द्रः किं पितरं प्रजापतिमिथुना चिच्छेद तमनुशोचन्नरुदद् यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् (वृ० आ० ३, ८, ४)'—इति काठकम् । 'यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्'—इति हारिद्रवकम् । "इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः (ऋ० सं० ५, ४, १३, १)" ॥

(४) इन्द्रः । इराशब्द उपपदे दृणातेर्दधातेर्दारयतेर्वा 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इति रक्प्रत्ययान्तो निपा-त्यते । निपातनाद्रूपसिद्धिरुन्नेया । इरा अन्नमनेन सम्ब-न्धाद्वा तद्धेतुभूतक बल लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षणया तदाधारभूतो मेघः । इरां मेघं धारात्मना दृणाति विदार-यति । वीजं व्रीह्यादि तथासौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अङ्कुरोद्भेदेनाभिकाशश्च विदारणम् । इरामन्नं तद्ददाति वा । इरां दधाति धारयति वा । इन्दावुपपदे द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम् । इन्दवे द्रवति गच्छति सोमं पातुमित्यर्थः । इन्दौ रमतेऽतिप्रियत्वात नान्यत्र । इन्धेर्वा निपातनम् ।

इन्धे दीपयति शरीरमध्यवर्त्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः। शरीरभूतादि इध्यते वा प्राणैः। शरीरमध्यवर्त्ती प्राणभावेन क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञकः। प्राणैर्यागादिभिर्योगबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपासकाः। इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः। इदं कृत्स्नं जगद् वृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा वा। इदुपपदे दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम्। इताञ्च शत्रूणां दारयिता द्रावयिता च। यद्वा, इताञ्च यज्वनामादरयिता च। सर्वत्र निपातनाद्रूपसिद्धिः। "महान्तमिन्द्र पर्वतं वियद्वः ऋ॰ सं॰ ४, १, ३२, १)"॥

(५) पर्जन्यः। तृपेरन्तर्णीतण्यर्थात् क्विपि तर्पयतीति तृप्। जनहितो जन्यः हितार्थे यत्। तृप् चासौ जन्यश्चेति तृप्शब्दस्य परभावः। परशब्दोपपदात् जायतेर्जनयतेर्वा अघ्न्यादित्वात् यत्, नुम्, परशब्दान्तो लोपश्च निपात्यते। परः प्रकृष्टो जेता जनयिता वा। प्ररमशब्दोपपदादर्जयतेर्वा अघ्न्यादित्वान्निपातनन्तेन पर्जन्यः प्रकर्षेणोपार्जयिता सङ्ग्रहीता रसानाम्। "यत् पर्जन्यस्तनयन् हन्ति दुष्कृतः (ऋ॰ सं॰ ४, ४, २७, २)"॥

(६) बृहस्पतिः। बृहच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (२४७ पृ॰) पतिशब्दस्तु ईश्वरनामसु (२४॰ पृ॰)। अत्र पिबतेरपि बाहुलकात् पतिः। बृहतः सोमरसस्य वाय्वात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा। पिता रक्षयिता महतो जगतो वा। "बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य (ऋ॰ सं॰ ८, २, १८, २)"॥

(७) ब्रह्मणस्पतिः।

(८) क्षेत्रस्य पतिः। 'क्षि निवासगत्योः (तु॰ प॰)'। 'गुधृवीपविवचियमिसमनितनिसदिक्षदिभ्यस्त्रन् (उ॰ ४, १६२)'—

इति वन्प्रत्ययः। निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य पाता। "चेतस्य पतिना वयम् (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)" ॥

(९) वास्तोष्पतिः। 'वस निवासे (भू० प०)' 'वसेस्तुन् णिच्च इति। सामर्थ्यात्तच्च वास्त्वन्तरिक्षम्, तस्य पाता विभुत्वेन। "अमी वहा वास्तोष्पते (ऋ० सं० ५, ४, २२, १)" ॥

(१०) वाचस्पतिः। प्राणात्मेन्द्रः। "अतः प्राणस्य वाग्रूपतयाप्यवस्थानात् प्राणो वाचस्पतिरिति व्यपदिश्यते। "पुनरेहि वाचस्पते (अथ० सं० १, १, २)" ॥

(११) अपान्नपात्। तनूनपात् व्याख्यातः (३७५पृ०)। "अपांनपादाश्महन्तोग्र्योदाः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)" ॥

(१२) यमः। मध्यमस्थानो वायुः। यच्छति प्रयच्छति स्तोतृभ्यः कामान्। नियमेन पचाद्यच्। "यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)" ॥

(१३) मित्रः। प्रमीतात्त्राणात् त्रायते। 'सुपि स्थः (३, २, ४)'—इत्यत्र सुपीति योगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मिद्भावः। यद्वा, 'डुमिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)'। यद्वा, 'पिवि मिवि सेचने (भू० प०)'। सम्मिन्वानः सम्यक् वृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा द्रवत्यन्तरिक्षे। मिन्वानशब्दस्य मिद्भावः, द्रवतः उप्रत्ययान्तस्य त्रभावः। 'ञि मिदा स्नेहने (भू० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः। 'अमिचिमिमिदिशसिभ्यः क्त्रः (उ० ४, १५८)'—इति त्रन्प्रत्ययः। णिजन्ताद्वा बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। सर्वप्रस्यान्युदकेन स्नेहयति। "मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)"। 'ञिमिदा स्नेहने (भू० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः ॥

(१४) कः। कमेः क्रमेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)—इति डप्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाहुलकात्, 'प्रजापतिरका

मयत'—इति बहुकामत्वात् कः प्रजापतिः। क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे। कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना। "कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम (ऋ० सं० ८, ७, ३, १)" ॥

(१५) सरस्वान्। सर इत्युदकं, तेन तद्वान्। "ये ते॑ सरस्व ऊ॒र्मयः॑ (ऋ० सं० ५, ६, २०, ५)" ॥

(१६) विश्वकर्मा। करोतेः कर्तरि मनिन्। मध्यमस्थानो वायुः। वृष्टिद्वारेण सर्वस्य कर्ता सर्वचेष्टानां तदधीनत्वात्। "वि॒श्वक॑र्मा॒ विम॑ना॒ आद्वि॒हाया॑ः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)" ॥

(१७) तार्क्ष्यः। स्तीर्णशब्दे तूर्णशब्दे चोपपदे क्षियतिक्षरतिरक्षत्यश्नोतिभ्योऽघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १८) यत्प्रत्ययादि निपात्यते। स्तीर्णे विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति क्षरति रक्षत्यश्नाति, तूर्णं वार्थमुदकाख्यं क्षियति क्षरति वा, अश्नुते वा तमः। "स्व॒स्तये॒ तार्क्ष्य॑मि॒हा हु॑वेम (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १)" ॥

(१८) मन्युः। व्याख्यातः क्रोधनामसु (१८६पृ०)। दीप्तः क्रुद्धो वा। "त्वया॑ मन्यो स॒रथ॑मारु॒जन्तो (ऋ० सं० ८, ३, १९, १)" ॥

(१९) दधिक्राः। व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२१पृ०)। दधद्धारयद् वृष्ट्युदकमन्तरिक्षे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्तनयितुलक्षणं शब्दं करोति। "आ द॒धि॒क्राः शव॑सा॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टीः (ऋ० सं० ३, ७, १२, ५)" ॥

(२०) सविता। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)'। तृचि 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ७, २, ४४)'। सर्वकर्मणां

वृष्टिप्रदानादिना सविता अभ्यनुज्ञाता। "सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात् (ऋ० सं० ८, ८, ७, १)" ॥

(२१) त्वष्टा । व्याख्यातः (३७७ पृ०)। "देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)" ॥

(२२) वातः । वातेः 'हुसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'। वाति वातः। "वात आवातु भेषजम् (ऋ० सं० ८, ८, ४४, १)" ॥

(२३) अग्निः । व्याख्यातः (३७४ पृ०)। इह मध्यमोऽभिधेयः। "मरुद्भिरग्न आ गहि (ऋ० सं० १, १, ३६, १)" ॥

(२४) वेनः । वेनतेः कान्तिकर्मणो पचाद्यच् (३, १, १३४)। कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः। "अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)" ॥

(२५) असुनीतिः । असुशब्दे उपपदे नयतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति क्तिन् । असून् नयतीति असुनीतिः । स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि शरीरादुत्क्रामन्तोऽसून् नयति । विज्ञायते हि प्राणा उत्क्रामन्तः सर्वेऽनूत्क्रामन्ति । "असुनीते मनो अस्मासु धारय (ऋ० सं० ८, १, २२, ५)" ॥

(२६) ऋतः । 'ऋ गतौ (भू० प०)'। गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः । अर्त्ता गन्ता अन्तरिक्षे । "ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)" ॥

(२७) इन्दुः । इन्धेः 'भृमृशीङ्चरित्सरितनि (उ० १, ७)'—इत्यादिना बाहुलकादुप्रत्ययो धकारस्य दकारश्च। उनत्तेर्वा 'उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)'—इत्युप्रत्ययः । दीप्यते उनत्ति वा वर्षेण। "प्र तद्वोचयमभ्यायेन्दवे (ऋ० सं० २, १, १७, १)" ॥

(२८) प्रजापतिः। प्रजानां पाता। "प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः (ऋ० सं ८, ७, ४, ५)" ॥

(२९) अहिः। व्याख्यातो मेघनामसु (५७ पृ०)। इह त्विन्द्रोऽभिधेयः। "अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे (ऋ० सं० ५, ३, २६, ६)" ॥

(३०) अहिर्बुध्न्यः। योऽहिः स एव बुध्न्यश्चेति समानाधिकरणश्चाहिर्बुध्न्यशब्दोऽसमस्तः। तथाच 'अहिना बुध्न्येन (३, ३, १२ ऐ० ब्रा०)'—इति श्रुतौ लिङ्गम्। "मनोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धात् (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७)" ॥

(३१) सुपर्णः। व्याख्यातो रश्मिनामसु (३१ पृ०)। इह शोभनगमनत्वान्मध्यम उच्यते। "एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश (ऋ० सं० ८, ६, १८, ६)" ॥

(३२) पुरूरवाः। पुरुशब्दोपपदात् भृशार्थविशिष्टात् रौतेरसुनि 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः। अनेकविधमित्यर्थः। स्तनयित्नुलक्षणं शब्दं करोति पुरूरवाः। विज्ञायते हि वाताः प्राणा एव पुरूरवा इति "महे यत्त्वा पुरूरवो रणाय (ऋ० सं० ८, ५, ३, २)" ॥

श्येनः (१)। सोमः (२)। चन्द्रमाः (३)। मृत्युः (४)। विश्वानरः (५)। धाता (६)। विधाता (७)। मरुतः (८)। रुद्राः (९)। ऋभवः (१०)। अङ्गिरसः (११)। पितरः (१२)। अथर्वाणः (१३)। भृगवः (१४)। आप्त्याः (१५)। अदितिः (१६)। सरमा (१७)। सरस्वती (१८)। वाक् (१९)। अनुमतिः (२०)। राका (२१)।

सिनीवाली (२२)। कुहूः (२३)। यमी (२४)। उर्वशी (२५)। पृथिवी (२६)। इन्द्राणी (२७)। गौरी (२८)। गौः (२९)। धेनुः (३०)। अघ्न्या (३१)। पथ्या (३२)। स्वस्तिः (३३)। उषाः (३४)। इला (३५)। रोदसी (३६)। इति षट्-त्रिंशत् पदानि ॥ ५ ॥

(१) श्येनः। श्येनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१२६पृ०)। इह मध्यमोऽभिधेयः। "आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ऋ० सं० ३, ६, १५, ७)" ॥

(२) सोमः। 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुधृक्षि (उ० १, १३७)'—इति मन्। सूयते सोमः। "पवस्व सोम धारया (ऋ० मं० ६, ७, १६, १)" ॥

(३) चन्द्रमाः। चायनात् द्रमतेरसुन्। चायनशब्दस्य चन्भावः। चायन् पश्यन् लोकपालत्वात् द्रमन् गच्छति। यद्वा, चन्द्रशब्दे उपपदे मातेश्च 'चन्द्रे मो डित् (उ० ४, २२२)'—इत्यसुन्। चन्द्रस्यासौ निर्माता। चन्द्रमानं निर्माणमाह्लनः कर्मणां वास्य। यद्वा, चान्द्र चन्द्रमस्त्वान्य मानमस्य, चान्द्रमाः सन् ह्रस्वत्वेन चन्द्रमाः। यद्वा, चारुशब्दे उपपदे द्रवतेरसुनि बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। चारु शोभनं द्रवति गच्छति मन्दगतित्वात् वा। चिरं द्रवति वा। "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)" ॥

(४) मृत्युः। म्रियतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ (उ० ३, १९)'—इति त्युक्प्रत्ययः। मारयति प्राणिनः, मृतं च्यावयतीति वा। मृतमिति वर्त्तमानसामीप्ये भावव-

मृत्युं चरमोच्छ्वासकाले शरीरात् च्यावयति। अथवा, मृत क्षीणायुःसंस्कार उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः शरीरात् च्यावयतीति मृत्युः। मृतशब्दोपपदात् च्यावयतेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति उप्रत्ययः, मृतान्त्यलोपः, च्यावयतेस्त्युभावश्च निपात्यते। "परं मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् (ऋ० सं० ७, ६, २६, १)"॥

(५) विश्वानरः। 'अपि वा विश्वानर एवेति व्याख्यानम् (निरु० ७, २१)'। "अर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० सं० ४, १, ८, १)"॥

(६) धाता। (७) विधाता। व्युपसर्गार्थविशिष्टात्तदुपपदाच्च धाञस्तृच्। वर्षकर्मणा सर्वं स हि दधाति। "धाता ददातु दाशुषे (अथ० सं० ७, १, ४, २)"। "धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् (ऋ० सं० ८, ८, २५, ३)"॥

(८) मरुतः। व्याख्याताः (२८७पृ०)। मितं रुवन्ति स्तनयित्नुलक्षणं शब्दं कुर्वन्ति। अमितं वा बहुप्रकारं रुवन्ति। महद्‌द्रुच्चैर्द्रवन्ति, महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा मरुतः। "आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः (ऋ० सं० १, ६, १४, १)"॥

(९) रुद्राः। रुद्रशब्दो व्याख्यातः (२८३पृ०)। अत्र बहुवचनम्। "आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसः (४, ३, २१, १)"॥

(१०) ऋभवः। ऋभुशब्दो व्याख्यातो मेधाविनामसु (२७८पृ०) विद्युत्प्रकाशनमुरु विस्तीर्णं भाति, ऋतेन वोदकेन दीप्यन्ते, ऋतेन सत्येन चान्तःसहाया भवन्ति। "सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)"॥

(११) अङ्गिरसः। 'देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च। ब्रह्मणोऽप्सरसो दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्द कर्हिचित्। तत् प्रतीक्ष्य (समर्पेन) स जुहाव [illegible] '[illegible]'। [illegible]।

"ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे (ऋ० सं० ८, २,
१, ५)" ॥

(१२) पितरः । 'पिता पाता वा (निरु० ४, २१)'—
त्यादिना व्याख्याताः । जम् । "उन्म ध्यमाः पितरः सोम्यासः
ऋ० सं० ७, ६, १७, १)" ॥

(१३) अथर्वाणः । (१४) भृगवः । थर्वतिश्चरत्यर्थो नैरुक्त-
ातुः । न थर्वणमथर्वणमगमनं ततो जाता अथर्वणाः सन्तः
ाथर्वाणः । यद्वा, थर्वतेः 'स्नन्नुक्षनपूषन् (उ० १, १५५)'—
त्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अथर्वाणोऽगतन्तारः ।
गवः । भृज्यमानाः महत्तेजस्वित्वात् । 'भ्रस्ज पाके (तु०
०)' । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १,
७)'—इत्युप्रत्ययः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । "अथर्वाणो भृगवः
ाम्यासः ऋ० सं० ७, ६, १४, १)" ॥

(१५) आप्त्याः । आप्नोतेः अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८)
त्प्रत्ययः तुगागमश्च निपात्यते । आप्नुवन्ति सर्वमाप्त्या
ध्यमस्थाना इन्द्रसहचारिदेवगणाः । "इनतममाप्त्यानाम्
ऋ० सं० ८, ७, २, १)" ॥

(१६) अदितिः । 'सर्वास्त्रियो मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च
श्चः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम्' । अदिति-
ाख्याता नैगमे (१० पृ०) । "दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते
ऋ० सं० ८, २, ६, ५)" ॥

(१७) सरमा । 'सृ गतौ (भू० प०)' । 'कलिकर्द्यो-
ः (उ० ४, ८२)'—इति बाहुलकादमप्रत्ययः । पणि-
रसुरैः गूढानि गा अन्वेष्टुं प्रहिता इन्द्रेण सरमा देव-
ी । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् (ऋ० सं० ८, ६,
१)" ॥

(१८) सरस्वती। व्याख्याता वाङ्नामसु (६८ पृ०)। "पा॒व॒का नः॒ सर॑स्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ४)" ॥

(१९) वाक्। व्याख्याता स्वनामसु (७१ पृ०)। "यद्वाग् वद॑न्त्यविचेत॒नानि॑ (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)" ॥

(२०) अनुमतिः। (२१)। राका। अनुपूर्वान्मन्यतेर्बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिन्। अनुमन्यते यदनुमन्तव्यम। 'रा दाने (अदा० प) कृताधाराचिकलिभ्यः कः'—इति कप्रत्ययः। दीयते हि तस्यां देवेभ्यो हविः। मध्यमस्थाने 'देवपत्न्यौ (११, २८)'—इति नैरुक्ताः। पौर्णमास्याविति धार्मिकाः। "अन्विदनुमते त्वम् (य० वा० सं० ३४, ८)"। "राका॒मह॑ सु॒हवां सुष्टुती हु॑वे (ऋ० सं० २, ८, १५, ४)" ॥

(२२) सिनीवाली। देवपत्न्यावमावास्ये वा। सिनमन्ननामसु व्याख्यातम् (१८३ पृ०)। वाल पव। "सिनी॑वालि॒ पृथु॑ष्टुके (ऋ० सं० २, ७, १५, ६)" ॥

(२३) कुहूः। 'गुहू संवरणे (भ्वा० उ०)' अस्मात्, कशब्दोपपदात् भवतेर्हूयतेर्वा 'हूतिसृध्योः कू (उ० १, ८८)'—इति बाहुलकात् उप्रत्ययो गकारस्य ककारादि च। गुह्याः, दृश्यचन्द्रमा न भवति तस्याप्रत्यक्षत्वात्। क पुनरसाविति वितर्क्यश्च चन्द्रमा भवति। 'कु॒हूम॒हं सु॒वृत॑ं वि॒द्मना॑पसम् (तै० ब्रा० ३, ३, ११)" ॥

(२४) यमी। यमेन व्याख्याता (३८८पृ०)। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्। 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। "अ॒न्यमू॒ षु त्वं य॑म्य॒न्य उ॒ त्वाम् (ऋ० सं० ७, ६, ७८, ४)" ॥

सर्वस्य ते इत्यादि

यथासम्भवं योज्यम्। “प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ५, २, ५)”॥

(२६) पृथिवी। व्याख्याता (२२ पृ०)। इह मध्यमाभिधेया। “खद्रं बिभर्षि पृथिवि (ऋ० सं० ४, ४, २६, १)”॥

(२७) इन्द्राणी। ‘इन्द्रवरुण (४, १, ४६)’—इति ङीषानुक् च। मध्यमस्थाना इन्द्रस्य पत्नी वा। “इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ० सं० ८, ४, ३, १)”॥

(२८) गौरी। (२६) गौः। (३०) धेनुः। व्याख्याता वाङ्नामसु (६३, ६३, ७८ पृ०)। “गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)”। “गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम् (ऋ० सं० २, ३, २०, ३)”। “उपह्वये सुदुघां धेनुमेताम् (ऋ० सं० २, ३, २६, १)”॥

(३१) अघ्न्या। व्याख्याता गोनामसु (१६१ पृ०)। “अघ्ने त्वमघ्न्ये विश्वदानीम् (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)”॥

(३२) पथ्या। (३३) स्वस्तिः। ‘पन्थाः पततः’—इत्यादिना पथिन्शब्दो व्याख्यातः (निरु० २, २८)। पद्यते तत्स्थानिभिरिति पन्थाः अन्तरिक्षम्। तत्र भवा पथ्या ‘भवे छन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत्, ‘नस्तद्धिते (६, ४, १४४)’—इति टिलोपः। सुपर्वादस्तेः क्तिन्, ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११७)’—इत्यसार्वधातुकत्वात् भूभावाभावः, आर्द्धधातुकत्वाच्छसोरल्लोपो न भवति। शोभना अस्ति रसवत्तया यस्याः स्वस्ति। शोभनत्वञ्चाविनाशित्वात्। ‘पथ्यां स्वस्तिं प्रथमां प्रायणीये यजति’—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समाम्नातम्। “स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा (ऋ० सं० ८, २, ५, ६)”॥

(३४) उषाः। उच्छतीति व्याख्याता (निरु० २, १८)।

सा ह्युदकादि विवासयति विवास्यते वा मेघात्। "अप्रोष्वनसः सरत् (ऋ० सं० ३, ६, २०, ५)"॥

(३५) इला। व्याख्याता वाङ्नामसु (६३ पृ०)। "अभि न इला यूथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)"॥

(३६) रोदसी। व्याख्याता द्यावापृथिवीनामसु (२०४पृ०)। अत्र पुंयोगलक्षणो ङीप् (४, १, ४८)। रुद्रस्य मध्यमस्थानस्य पत्नी माध्यमिका वाक्। "सचा मरुत्सु रोदसी (ऋ० सं० ४, ३, २०, ३)"॥

इति मध्यस्थानदेवताः॥ २॥

अश्विनौ (१)। उषाः (२)। सूर्या (३)। वृषाकपायी (४)। सरण्यूः (५)। त्वष्टा (६)। सविता (७)। भगः (८)। सूर्य्यः (९)। पूषा (१०)। विष्णुः (११)। विश्वानरः (१२)। वरुणः (१३)। केशी (१४)। केशिनः (१५)। वृषाकपिः (१६)। यमः (१७)। अजएकपात् (१८)। पृथिवी (१९)। समुद्रः (२०)। दध्यङ् (२१)। अथर्वा (२२)। मनुः (२३)। आदित्याः (२४)। सप्तऋषयः (२५)। देवाः (२६)। विश्वेदेवाः (२७)। साध्याः (२८)। वसवः (२९)। वाजिनः (३०)। देवपत्न्यः (३१)। देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि॥ ६॥

इति निघण्टौ पञ्चमाध्यायः समाप्तः॥५॥

(१) अश्विनौ। अश्वशब्दो व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२७पृ०)। भाषा सर्वं जगद् व्याप्नुतः। अवश्यायरसेन मध्यमः, तेजसोत्तमः। द्यावापृथिव्यावहोरात्रे सूर्याचन्द्रमसौ वाश्विशब्दाभिधेयौ। द्यौः ज्योतिषाश्नुते, पृथिवी रसेनान्नलक्षणेन। अहर्ज्योतिषा, रात्रिरवश्यायेन। सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमा रसेनाह्लादादिना वा। अश्वैस्तुरङ्गैस्तद्वन्तौ राजानौ पुण्यकृतावित्यौर्णवाभः। "कुदेदमश्विना युवम् (निरु० १२, २)"॥ तयोः कालः ऊर्द्ध्वमर्द्धरात्रात् सूर्योदयपर्यन्तः। तस्मिन्नान्या देवता उपास्ते॥

(२) उषाः। वष्टेर्वोच्छतेर्वा। "उषस्तच्चित्रमा भर (य० वा० सं० ३४, ३३)"॥

(३) सूर्या। व्याख्याता वाङ्नामसु (६८ पृ०)। एषैवोषाः सूर्या सम्पद्यते। "आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् (ऋ० सं० ८, ३, २३, ५)"॥

(४) वृषाकपायी। वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी। 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिद (४, १, ३७)'—इत्यैकारङीपौ। "वृषाकपायि रेवति (ऋ० सं० ८, ४, ३, ३)"॥

(५) सरण्यूः। सैवोषा प्रभातकृदुदयावस्था सूर्यं प्रत्यात्मानं सरणेन नयति तदा सरण्यूरुच्यते। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। सरेण सरणेन नयति 'मृतिमृदिकुदिभ्यः'—इति बाहुलकान्नयतेरूकप्रत्ययः, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (६, ४, ८२)'। "अजहादुद्वा मिथुना सरण्यूः (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)"॥

(६) त्वष्टा। (७) सविता। व्याख्याते (३७७पृ०, ३९० पृ०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति। "विश्वाकंप्रजात मविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२, ३)"॥

(८) भगः। व्याख्यातो धननामसु (१८७ पृ०)। भजनीयो भूतानां स्वकार्य्यप्रयुक्तानाम्। त्वष्टृकालानन्तरवर्त्तिज्योतिर्विशेषो भगाख्यः। प्रागुत्सर्पणादनाविर्भूतमण्डल इत्यर्थः। "प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)"॥

(९) सूर्यः। व्याख्यातः सूर्य्यशब्देन (६८ पृ०) प्रागवस्थानः। सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम्। सुष्ठु सर्वदैवोदयास्तमयौ प्रति ईर्यते। "दृशे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १, ४, ७, १)"॥

(१०) पूषा। 'पुष पुष्टौ (क्र्या० प०)'। 'श्वन्नुक्षन् (उ १, १५५)'—इति कनिन्प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते। यदा रश्मिभिः परिपुष्टो भवति तदा पूषा। "भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु (ऋ० सं० ४, ८, २४, १)"॥

(११) विष्णुः। व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०)। तीव्ररश्मिद्वारेण सर्वत्र व्याविशति। विशेर्बाहुलकान्नुप्रत्ययादि। विश्वं रश्मिभिर्व्यश्नुते वा। "इदं विष्णुर्विचक्रमे (ऋ० सं० १, २, ७, २)"॥

(१२) विश्वानरः। व्याख्यातः (३७४ पृ०)। इह उत्तमोऽभिधेयः। "विश्वानरस्य वस्पतिम् (ऋ० सं० ६, ५, १, ४)"॥

(१३) वरुणः। व्याख्यातः (३८७पृ०)। "त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १, ४, ७, ५)"॥

(१४) केशी। (१५) केशिनः। केशा रश्मयः। प्रशंसायामिनिः। प्रकृष्टैः केशैस्तद्वान् 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)' काशनं काशः, तद्वान् काशी सन् केशी। तमसोमध्यगत आदित्य उच्यते। "केश्यग्निं केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)"॥

(१६) वृषाकपिः। 'वृष सेचने (भू० प०)'। 'कनिन्य-

वृषि (उ० १, १५४)'—इत्यादिना कनिन्। 'कपि चलने (भू० आ०)'। 'कुण्डिकम्प्योर्नलोपश्च (उ० ४, १३८)'—इतो प्रत्ययः णिजन्तो वा। अयञ्च सेचयिता, अवश्यायादीन् कम्पयंश्च चरति, दिवा चारीणि भूतानि भयात् कम्पयतीति वा। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इति बहुलवचनादलुक्। "पुनरेहि वृषाकपे (ऋ० सं० ८, ४, ४, ३)"॥

(१७) यमः। व्याख्यातः (पृ०)। सङ्गच्छते रश्मिभिरिति अस्तमयावस्थ आदित्य उच्यते। "देवैः सम्पिबते यमः (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)"॥

(१८) अजएकपात्। अस्तभावस्थ आदित्य उच्यते। द्विपदं चैतत्। अजतेः पचाद्यचि बाहुलकात् वीभावाभावः। एकश्च पादः कस्य ब्रह्मणः। कुत एतत् विज्ञायते हि अग्निः पादः, वायुः पादः, आदित्यः पादः, दिशः पादः, इति। तेनाजश्चासावेकपाच्चेति। 'संख्यासुपूर्वस्य (५, ४, १४०)—इत्यबहुव्रीहावपि पादस्याकारलोपः। एकेन पादेनांशेन सर्वमिदं जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् पाति, एकेनांशेन उदकं सर्वस्य जगतः पिबति, क्विपि तकारोपजनः। एकोऽस्य पाद इत्ययथाप्राप्तः पादान्त्यलोपः। "पावीरवीतन्यतुरेकपादजः (ऋ० सं० ८, २, ११, ३)"॥

(१९) पृथिवी। व्याख्यातः (२२ पृ०)। इह द्यौरुच्यते। "यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम् (ऋ० सं० १, ७, २७, ३)"॥

(२०) समुद्रः। व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (२४पृ०)। निर्वचनेषु योज्यम्। उत्तमोऽभिधेयः। "मुहुः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"॥

(२१) दध्यङ्। [illegible]

त्वात्। ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा। ध्यानशब्दोपपदात् अञ्चतेः क्विनि पृषोदरादित्वात् ध्यानशब्दस्य दधिभावः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः (८, २, ६२)' ॥

(२२) अथर्वा। व्याख्यातोऽथर्वाण इत्यत्र (३८५ पृ०)। इह तु उत्तमो वाच्यः। न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति, रसादानादिकं नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

(२३) मनुः। मन्यतेर्मननार्थादर्चतिकर्मणो वा 'शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ० १, १०)'—इत्युः प्रत्ययः। मननात् स्वाधिकारादेः, अर्च्यते इति वा मनुरादित्यः। "यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत (ऋ० सं० १, ५, ३१, ६)" ॥

(२४) आदित्याः। आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः। आकारेकारयोरिकारः, दाञस्तुक् दीप्यतेः पकारस्य तकारश्च निपात्यते। भुवो रसं रश्मिभिरादत्ते। ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रग्रहादीनां भासमादत्ते वा, तदुदयेऽतद्दानादानव्यपदेश। आदीप्तः ज्योतिरन्तरापेक्षया हि स्वभासा। अदितेः पुत्रा वा आदित्याः 'दित्यदित्यादित्य (४, १, ८५)'—इति ण्यः। तथा च 'अदितेः पुत्रकम्'—इत्यादि ब्राह्मणम्। जसि आदित्याः मित्रादयः। "इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः (ऋ० सं० २, ७, ६, १)" ॥

(२५) सप्त ऋषयः। व्याख्याताः (३० पृ०)। रश्मयः। षडिन्द्रियाणि वा मनःषष्ठानि विद्यासप्तमानि। "सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य० वा० सं० ३४, ५५)" ॥

(२६) देवाः। दिव्यतिर्दानार्थो दीप्त्यर्थो वा। पचाद्यच् (३, १, १३४)। दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः। तैजसत्वाद् दीप्ता वा। दातेर्वापि [illegible]

दिवः सम्बन्धिनो वा देवाः। तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यणि वृद्ध्यभावश्छान्दसः। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् (४, २, १०१)'—इति यत्प्रत्ययो नात्र भवति। द्युस्थाना इत्यर्थः। देवा रश्मय उच्यन्ते। "देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ० सं० १, ६, १५, २)" ॥

(२७) विश्वेदेवाः। सर्वे देवाः। "विश्वे देवास आगत (ऋ० सं० १, १, ६, १)" ॥

(२८) साध्याः। व्याख्याताः रश्मिनामसु (३१पृ०)। नैरुक्तपक्षे रश्मयः। ऐतिहासिकानान्तु कर्मभिराभिरात्मसाधनात् पूर्वं देवसमूहाः, ये च किल विश्वसृजो नाम ऋषयः। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)" ॥

(२९) वसवः। व्याख्याता रश्मिनामसु (२९ पृ०)। त्रिभागेनावस्थितमिदं सर्वमाच्छादयन्ति। अत्र त्रिस्थाने छादकत्वात्। वसवो यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निर्भाक्ति तत् सर्वं वसुत्वेनाभिप्रेत्यैतदुच्यते,—'अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थानाः (निरु० १२, ४१)'। एवमिन्द्रो वासवः, मरुतो हि वासवाः समाख्याताः, तस्मात् मध्यमस्थानाः। वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तमसां तस्मात् द्युस्थानाः। "अस्मै धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८)" ॥ "उमया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)" ॥

(३०) वाजिनः। वाजिशब्दश्चाश्वनामसु व्याख्यातः (१२० पृ०) रश्मयोऽभिधेयाः। देवाश्च वाजिनः। "शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)" ॥

(३१) देवपत्न्यः। देवानां पालयित्र्यः पालनीया वा। "देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः (ऋ० सं० ४, २, २८, ७)" ॥

अध्यायपरिसमाप्तिद्विर्वचनं, श्रुतिदर्शनात् ॥

अग्निर्द्रविणोदा अश्वो वायुः श्येनाश्विनौ षट्।

अत्रिगोत्रस्योटदेवराजयज्वनः कृते निघण्टुनिर्वचने

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा।
तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः ॥१॥
गौराद्यपारपर्य्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम्।
जहाद्युल्बम्बौसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥
अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ॥२॥

तत्र च—

अग्न्यादिदेवौर्ज्यान्त्यन्तः क्षितिगतो गणः।
वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः।
सूर्य्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थानदेवता इति ॥३॥
गौरादिदेवपत्न्यन्तः समाम्नायोऽभिधीयते ॥४॥

इति निघण्टुः समाप्तः ॥
